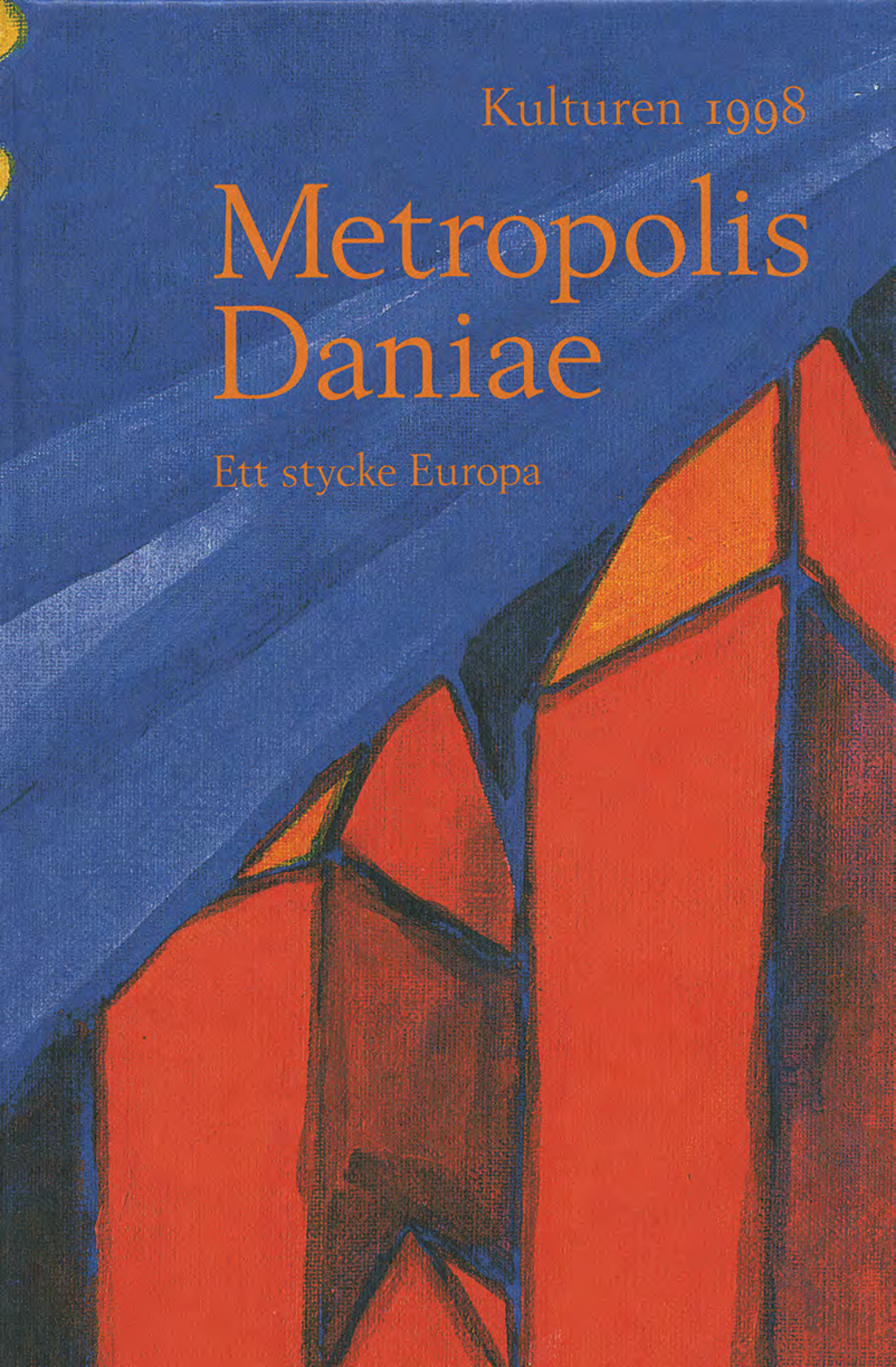

Kulturen 1998

Metropolis Daniae

Ett stycke Europa

Kulturen 1998

Metropolis

Daniae

Ett stycke Europa

KULTUREN 1998
EN ÅRSBOK TILL
MEDLEMMARNA AV
KULTURHISTORISKA
FÖRENINGEN FÖR
SÖDRA SVERIGE

Omslagsmålning

Rie Hägerdal efter idéskiss av Claes Wahlöö.

Ansvarig utgivare: Margareta Alin

Redaktör: Claes Wahlöö

Form: Christer Strandberg

Upplaga: 20.000

Typsnitt: Berling

Tryck och repro: BTJ Tryck AB, Lund. 1998

Papper: Linné gul-tonat, försättsblad Kaskad finmatt

Båda klorfria och miljömärkta med Svanen

ISSN 0454-5915

INNEHÅLL

	Förord	7
Claes Wahlöö	När började medeltiden? Fanns vikingatiden?	9
Jörn Staecker	Mission och tidig kyrkopolitik	13
Anders Andrén & Peter Carelli	De anglosaxiska spåren	27
Mats Roslund	Kejserligt vrakgods. Bysantinska föremål i Lund	37
Lars Salminen	Pärlor – bara sköna ting?	59
Claes Wahlöö	Resan till Rom	68
Lars Andersson	Pilgrismärken och pilgrimsresor	75
Claes Wahlöö	Privat relikgömma. Enkolpion	95
Tomas Rydén	Lunds domkyrka. Det universella rummet	99
Anders Andrén	Världen från Lunds horisont	117
Claes Wahlöö	Forum i Lund	131
Peter Carelli	Schack. Det medeltida feodalsamhället i miniatyr	135
Anders Andrén	Parisisk trädgårdskonst i Lund?	149
Claes Wahlöö	Långt bortifrån. En albarello	157
David Gaimster	Den keramiska vittnesbörden Kulturens verksamhet	159 185
	Sammandrag av 1997 års räkenskaper	217
	Donatorer 1997	221
	Medverkande i årsboken	222

Förord

METROPOLIS ÄR GREKISKA och betyder ordagrant moderstad. I Lunds fall innebar det att huvudkyrkan i kyrkoprovin sen fanns där samt också metropoliten – ärkebiskopen. Därför kallades Lund under högmedeltiden, med en blandning av grekiska och latin, Metropolis Daniae. Det var fråga om Danmarks och Nordens viktigaste stad.

På 1900-talet gav modernismen genom Thea von Harbou och Fritz Lang begreppet metropolis förnyad aktualitet. Von Harbous roman *Metropolis* trycktes 1926, samma år som den visionära filmen hade premiär. Handlingen utspelar sig år 2000 i en ofantlig maskinstad där de underjordiska slavarbetsarna gör uppror mot maskinstadens nietzscheanska övermänskohärskare.

Vad heter förresten den stad som Clark Kent verkar i, om inte Metropolis. Säkert fick serieskaparna sitt stadsnamn från Fritz och Theas film och inte från den amerikanska småstad i Illinois som bär det stolta namnet Metropolis.

När Metropolis gjordes var det sedan länge vanligt att huvudstäder som London och Paris benämndes metropoler, men filmen, som i sig kan sägas ha lidit av megalomani med 36.000 statister osv, gav onekligen den enorma staden ett slags återförd innebörd med den närmast religiöst betonade ledaren Joh Fredersen – en framtidens metropolit.

Årsboken handlar om Lund och om den tid då stadsväsen-
det växte sig starkt i Norden. Urbaniseringen som detta feno-
men också brukar benämnas innebar europeisering och arti-
klarna tar upp aspekter på Lund som en produkt av den krist-
na världskulturen. Metropolis Daniae - ett stycke Europa!

Utgångspunkten är fynden från Kulturens numera 108-åri-
ga arkeologiverksamhet. I artiklarna är det framförallt det sto-
ra fyndmaterialet – det största i norra Europa – som ger oss
möjlighet att tränga in i den medeltida människans värld och
hennes tankar om universum.

Kulturens koncept handlar om jämförelser. Likheter och
olikheter. Fortid, nutid och framtid. Vi ser hur jordiskt/him-
melskt utgör centrala teman. På Himlen är vi numera inte så
säkra. Inte heller försöker vi skapa ett jordiskt Jerusalem.
Men man förstår bättre det nutida Lund när man läst om den
tankevärld som ligger som en fond till den medeltida staden.

Inför millennieskiftet reflekterar vi över framtiden. Läns-
museerna har initierat FRAMTIDSTRO som gemensamt utställ-
ningsprojekt 1999. Kulturen har under en följd av år analyse-
rat några historiska skeenden. I Universitetsmuseet skildras
kunskapsutveckling under fyra sekler. I förra årets bok om
modernismen penetreras idéerna om det moderna och dess
effekter på samhället. Följdriktigt behandlar vi TRADITIONER i
1999 års årsbok. Modernismen hade ett kluvet förhållnings-
sätt till det traditionella som i många avseenden stod för ett
förlegat samhälle.

Hela museets verksamhet syftar till att ge redskap för för-
ståelse, att placera in oss i ett sammanhang. Sedan återstår att
bedöma om allt upprepas eller om en utveckling kan spåras.

MARGARETA ALIN
CLAES WAHLÖÖ

CLAES WAHLÖÖ: När började medeltiden?
Fanns vikingatiden?

VAD VAR MEDELTIDEN? Frågan kan besvaras från olika utgångspunkter. De flesta resulterar i svar som på något sätt kronologiskt avgränsar begreppet. Men medeltiden har mycket olika längd om man är skandinav eller kontinentaleuropé. Medeltiden – media aetas (tiden emellan) – konstruerades som benämning på den långa *kulturellt lågtstående* perioden mellan romarrikets fall och dettas påstådda kulturella återfödelse i Italiens 1400-tal. För dagen gäller en omvärdering som i vissa sammanhang romantiserar medeltiden lika starkt som renässansens människor gjorde med den antika kulturen. Medeltidsveckan i Visby är ett pregnant svenskt exempel. I spelens världar och fantasygenren blomstrar en medeltid som ingen sett maken till. Tar man enbart kristendomen som insignium på medeltiden har vi knappast lämnat eran bakom oss den dag, som idag är.

Uppfattningen om *den mörka medeltiden* har naturligtvis inte fått stå oemotsagd. Motbilder har lanserats. Till och med enkla demagogiska grepp som *den ljusa medeltiden* har använts. Medeltiden kan då vara den goda tiden innan den romersk-katolska kyrkan splittrades av reformationen. I Danmark upphörde i detta fall medeltiden 1536. BÅNG slog kyrkklockan, olycksbådande och definitivt.

Kittet i medeltidskulturen var kristendomern, men det var

inte någon enhetlig epok och inte heller var det en för oss fullt begriplig värld. Det var en tid av starka färger, ofreflekterad brutalitet, stark tro, politiskt och kyrkligt förtryck, religiös fundamentalism och en gnagande skräck för helvetet. Mitt i allt detta innebar medeltiden mycket viktiga förändringar i den europeiska kulturhistorien. Detta gäller socialt, materiellt och intellektuellt.

Inom den skandinaviska Medeltidsarkeologin som fick sitt icke helt adekvata namn, för att en gräns måste dras mot den förhistoriska arkeologin, vet man inte riktigt när medeltiden skulle ha börjat. Är det urbaniseringen, vikingatidens mångdefinierade slut eller kristendomens införande som är begynnelsen? Slutet tycks vara enklare att positionsbestämma. Det såg Luther till.

Arkeologins intressen upphör dock inte 1527 eller 1536. Tvärtom! Följaktligen har också skedena efter reformationen kommit att tillhöra medeltidsarkeologin. Numera är det betydligt bättre att tala om Historisk arkeologi för det skede i Nordens historia som erbjuder skriftliga källor.

När började egentligen den nordiska medeltiden? Kan man verkligen låta vikingatiden vara fram till 1050 eller 1066? Det är lämpligt att ställa provokativa frågor. Fanns vikingatiden? Var denna period av nordisk expansion verkligen unik? Döljer sig inte bakom de återkommande vikingautställningarna en anakronistiskt nationalistisk självhävdelse, hjälpt på traven av ett internationellt gångbart romantiskt intresse för de upphaussade och sägenomsusade vikingarna? Hur påverkar egentligen EU den nordiska historiesynen?

Ett populärt startår för vikingatiden brukar vara 793. Då landsteg ett nordiskt rövarband på ön Lindisfarne utanför Englands östkust och plundrade klostret där. Är det inte i själva verket lämpligare att låta detta årtal representera inledningen på den nordiska medeltiden? Det kan ju med fog hävdas vara startpunkten för det kristna Europas efter hand allt

starkare integrerande inverkan på Norden. Är man ännu djär-
vare går det att dra in Birkas uppkomst omkring 780 i resone-
manget. Den tycks hänga samman med en expansionsfas för
det bysantinska väldets inflytande. Birka skall kanske inte alls
ses som en *vikingastad*.

Även om vi måste ha vikingatiden kvar förefaller det för
Danmarks del svårt att låta den sträcka sig längre än till om-
kring 960 – då Harald Gormsen förklarade sig ha kristnat
sitt land och i helhet ha lagt det under sitt kungliga välde. När
Lund grundades trettio år senare hade i själva verket ett långt
kliv tagits över medeltidsgränsen.

Nu får vi sannolikt leva med vår *vikingatid* och *medeltid*.
Periodisering är – om än förfälskande – bekväm. Den ger ock-
så ett slags trygghet i continuum. Vi stoppar världen för att i
lugn och ro kunna betrakta och klassificera. Se där en viking
och där en medeltida stadsbo. Den där är ju från nyare tid! En
sån skillnad!

1. Ringformigt beslag - nod - till biskopsstav. Funnet i Lund, men sannolikt tillverkat i Irland. 800-talet. Brons. Höjd 35 mm. KM 38326:1

JÖRN STAECKER: Mission och tidig
kyrkopolitik

ARKEOLOGER KAN BERÄTTA om urbanisering eller handel och mycket annat, men att skriva om kristnandet, är det möjligt? Visst är kyrkor och kyrkogårdar tydliga tecken på den av kungen initierade process som fick ett helt samhälle, frivilligt eller inte, att byta religion. Men om den individuella omvändelsen och dess skäl vet vi så gott som ingenting. Här skulle föremål med kristen symbolik kunna hjälpa oss vidare. Men frågan är, om vi är beredda att acceptera dessa tysta vittnen som belägg för kristnandet. Har de bara slumpmässigt hamnat i Lund eller dess omland? Är de tecken på handelsaktivitet eller souvenirer från härjningståg mot brittiska öarna eller Tyskland? Eller kan vi verkligen se en missionär här, som burit det kristna föremålet och som gett det vidare till de omvändna? Man kan också föreställa sig vikingen, som kom tillbaka från sin resa, där han för att kunna bedriva handel med de kristna varit tvungen att gå över till kristendomen och därefter tyckte att det inte skadade att ha en fot i varje religion. Eller var det den nyfrälste, som varken skydde pengar eller arbete, för att få det kristna tecknet tillverkat av den lokale hantverkare som bevis på sin tro? Det skulle också kunna vara kungen, som planmässigt genomför sin strategi och indoktrinerar samhället med en ny, kristen världsbild.

Följande exempel kan därför inte belysa kristnandet i Lund

i sin helhet, de kan bara peka på några problem i forskningen, och ge läsaren möjlighet att reflektera över olika orsaker till religionsskiftet.

Bevis på tidig mission?

Det första exemplet på ett sådant fynd är en liten, rund nod, som sannolikt varit del av en biskopsstav. Fyndet gjordes i Lund, men kan tyvärr inte knytas till någon konstruktion eller kulturlager (Bild 1). Dess utsmyckning låter oss inte tvivla på, att den är producerad i Irland under 800-talet. Därmed tillhör den en grupp av biskopstavar från 700- och 800-talet, som enbart finns representerad i Skandinavien, men där man inte har hittat motsvarande objekt i produktionslandet. Det finns bara fem fragment av stavar från denna period, fördelade på tre boplatser (Hedeby, Helgö och Lund), en grav (Setnes) och ett lösfynd (Stavanger). Anmärkningsvärt är framförallt förekomsten på de tre boplatserna, som alla under olika perioder har varit betydelsefulla för den internationella handeln (Bild 2). Biskopkräklan från Helgö hittades tillsammans med guldfoliefigurer, så kallade guldgubbar, och en buddhafigur i en byggnad, som utgrävaren Wilhelm Holmqvist tolkade som »festhall». Kräklan har tolkats som stöldgods, men också som Gautberts biskopstav (från 800-talet). En tredje förklaring tolkar fynden som tecken på mission under 700-talet. Vi återkommer till detta senare. Fyndet från Hedeby har tolkats på liknande sätt, det skall ha varit handelsgods eller stöldgods. Samma tolkning gäller även för fyndet i Lund, med undantag för att det här finns en tidsmässig differens mellan fynden och Lunds grundande vid slutet av 900-talet. Biskopstaven kan ha varit en handelsvara, som inte längre hade något samband med den kristna kulturen, men det kan också ha varit engelska eller tyska missionärer, som haft den med sig. Den kan också ha medtagits från Lunds föregångare, Uppåkra, till den nya staden. Problemet är bara, att mission under 700-

2. Spridningskarta
över biskopstavar av
insulärt ursprung
i Skandinavien.

1. Boplatssfynd
(Hedeby, Lund,
Helgö);
2. Gravfynd
(Setnes);
3. Lösfynd
(Stavanger).

800-talet inte är möjlig att belägga för sydvästra Skåne, det saknas skriftliga källor. Vi vet, att den northumbriska biskopen Willibrord besökte den jylländska kungen Ongendus vid slutet av 600-talet, men ingenting är känt om andra resor. J-A Hellström har på senare tid försökt att omtolka Sigfridslegenden och han ställer frågan, om mission kan ha ägt rum i Sverige redan under 700-talet, med möjligt utslag i form av biskopstaven från Helgö, men i fallet Lund kommer vi inte vidare. Arkeologin står här inför ett dilemma; det finns inga skriftliga källor, ergo kan fynden bara tolkas som stöld- eller handelsgods. Om vi hade skriftliga källor från denna period,

så skulle vi kanske våga oss på en helt annan tolkning - det visar staven från Helgö. Detta för oss tillbaka till fyndet från Setnes, som gjordes tillsammans med ett irländskt skrin i en kvinnograv. Är det bara en ren tillfällighet, någon form av brudgåva från en »vild viking«, eller har hon haft kontakt med kristendomen. Därom vet vi inget.

Missionen kring millenieskiftet

Vi gör nu en snabb resa genom två århundraden för att lite närmare studera missionen kring millenieskiftet. Bilden av missionen blir nu tydligare men samtidigt också mer komplex. I Lund pågick striden mellan engelsmän och tyskar om rätten att missionera bland nordborna. Trots att tyskarna hade fått det officiella tillståndet till mission i Norden av påven, var även engelsmännen aktiva. Detta berodde på Sven Tveskäggs och Knut den stores erövring av England, vilket fick till följd att man förde med sig engelska präster hem. Kyrkopolitiskt syns tydligt redan här Danmarks strävan att hålla distans till det mäktiga tyska riket. Tyskarna ogillade naturligtvis de danska kungarnas strävan efter autonomi, det tydliggörs i Adam av Bremens kritik av Sven Tveskägg. Han anklagade Sven för att försöka återställa den hedniska tron i landet. Verkligheten var snarare den att Sven fullföljde sin fars verk, en hednisk motreaktion är inte möjlig att belägga. Så omnämns även i Roskildekrönikan, att Sven lät bygga en kyrka i Skåne. Det har föreslagits att detta var i Lund.

Den första biskopen i Lund var engelsman, det framgår av *Necrologium Lundense*, där Godebald omnämns. Adam av Bremen kunde inte acceptera denne av Sven insatte biskop, och inte heller hans efterföljare Bernhard, och påstod därför att först med Gerbrand vigdes en biskop i Skåne. Att Gerbrand accepterades berodde enkom på att han tvingades godkänna Hamburg-Bremens metropolitanrättigheter. Vid en vistelse i Bremen blev Gerbrand fångslad av ärkebiskop Unwan

och frisläppt, efter att först ha lovat att underordna sig den tyska kyrkan. En vidare konfrontation uteblev, på grund av att Knut den store och den tyska kejsaren Konrad II slöt ett fredsavtal, där tyskarna bekräftade gränsdragningen mellan de båda rikena och Knut accepterade Hamburg-Bremens metropolitanrätt över det danska biskopsdömet. Under Knuts son Hardeknut avbröts kontakten med England slutligen genom att danskarnas nordsjövälde bröts sönder. Engelska biskopar satt dock fortfarande i ledande positioner. Så var engelsmannen Henrik biskop i Lund, medan hans konkurrent, den tyske Egino, styrde i Dalby. Adam av Bremens glädje över konkurrentens död tydliggörs, när man läser hans kommentar, att Henriks utsvävande liv ledde till döden. »Man berättar också om honom, att han fann så stort nöje i den fördärvliga vanan att dricka sig redlös att han till slut dog genom att kvävas av sina egna spyor«. Med Henriks död fick tyskarna kontrollen även över Lund.

Om man vill belysa 1000-talets mission närmare liksom frågan om ett engelskt eller tyskt inflytande, så finns tre föremål som på ett utmärkt sätt demonstrerar dessa omvälvande förändringar. Från Lund stammar ett kors-, ett krucifix- samt ett relikhängsmycke. Hängsmyckena måste betraktas som tydliga kristna symboler. Det finns i de skriftliga källorna från medelhavsområdet inte en enda hänvisning om någon förekomst av missbruk av korssymbolen från hedningarnas sida. Det förefaller därför sannolikt att även vikingarna var medvetna om denna symbolik. En diskussion, om det är tjuv- eller handelsgods, har vi på grund av det skriftliga källläget inte. Vad som nu är av intresse, är när korsen kommer till Lund och vilka missionskrafter som ligger bakom dessa.

Det första korset är tyvärr utan fyndort och blev upptäckt i magasinet först under 1990-talet (Bild 3). Dess bearbetning antyder en hög standard av en lokal produktion. Den närmaste parallellen är korset från Jelling, Danmark. Därmed dateras

det lundensiska fyndet till sent 900- eller tidigt 1000-tal. Varifrån man fick inspirationen till denna korstyp är svårt att säga, några direkta paralleller finns varken i England eller Tyskland. Ett annat fynd är ett krucifix från Lund, även det utan exakt uppgift om lokalisering (Bild 4). På framsidan ser vi en framställning av Kristus. Han är klädd i ett kjolformat linne, som är knutet i höfthöjd. Det mest intressanta är hans hår och skägg. Håret faller ned till axlarna och mustachen har rullats upp vid ändarna. Denna bild av Kristus söker vi förgäves i den tyska, engelska eller bysantinska konsten, det är alltså en individuell utformning av vikingatida hantverkare. Dess förebild måste därför sökas hos den världsliga makten och deras skäggmode. Direkta paralleller till krucifixet finns inte, men man har i Skandinavien gjort flera liknande fynd med individuell utformning av Kristus. Dateringen av alla dessa lokalt producerade krucifix ligger inom 1000-talet. Det kanske mest imposanta fyndet är ett relikkors (enkolpion) från kv. Myntet, som man hittade i ett kulturlager från 1200-talet (se bild s 94). Till detta fynd finns bara två paralleller i Skandinavien. Korset från Gundslevmagle på Falster i Danmark är nästan identiskt med det lundensiska. Det andra är från Tullsta i Västmanland och uppvisar vissa likheter. I mitten ser vi den stående Kristus, klädd i tunika och bärande den heliga skriften. Han är omgiven av två helgon, vilka inte är namngivna (Petrus och Paulus?). Det är framsidan till ett enkolpion, vilket framgå av gångjärnet och motivvalet. På baksidan skulle man kunna förvänta sig en bild av Maria, kanske omgiven av evangelisterna. Det danska depåfyndet från Gundslevmagle daterar denna typ av enkolpion till 1000-talet. Det betyder, att det lundensiska fyndet måste ha varit i cirkulation omkring 200 år innan det hamnade i jorden. Det säger ganska mycket om dess värde som relikbehållare och symbol. Trots att man förlorade baksidan så kastade man inte bort framsidan. Frågan, om varifrån denna typ kommer, är däremot svå-

3. Korshängsmycke från Lund. 1000-talet. Brons. Höjd 54 mm. KM 28626

4. Krucifixhängsmycke från Lund. 1000-talet. Brons. LUHM 12660

rare att besvara. Några har föreslagit att det är ett importfynd från Bysans, Ryssland eller Georgien, medan andra anser att det är en lokal produktion. Direkta paralleller till korset finns det inte, de närmaste måste vi söka i Ryssland och Italien. Mest slående är faktiskt parallellen till kristusbilden i en illustrerad bok från Montpellier i sydfrankrike. Det ligger därför nära till hands att tro, att en frankisk eller italiensk verkstad kan ha utfört arbetet, men detta är inte möjligt att be-
lägga.

Det är inte bara korshängsmyckena som illustrerar den nya tron. Under 900-talet dyker en helt ny typ av dräktspänne upp i det danska riket. Detta hör samman med en annan typ av kläder. Den vikingatida dräkten ersätts nu med en europeisk typ, där ett spänne håller ihop klänningen/manteln på den ena axeln eller mitt på bröstet. Detta från det karolingiska riket kända mode är inspirerat av den romerska tunikan. Genom att bära denna typ av dräkt demonstrerar nordborna sin vilja att anpassa sig till det romerska arvet och att anta den kristna tron. Korssymboliken, som tydligt kan iakttagas på dessa spännen, förstärker än mer associationen. Tre nästan identiska spännen har hittats i Lund. Alla har ett kors som gemensamt element, dess korsarmar är flätade. Alla tre smyckena upptäcktes i kulturlagren från första hälften av 1000-talet i kv. St. Clemens och Färgaren (Bild 5). Den närmaste parallellen till dessa fynd är från Kumla i Närke, som daterats till samma period. Fler fynd av denna typ finns inte inom Skandinavien. Korsmotivet är dessutom känt från flera runstenar och ett dosformigt spänne (Bild 6). Det är svårt att bestämma, varifrån man fick inspirationen till korsformen. Direkta förebilder från Tyskland eller England är inte kända. Men den språkliga analysen av runstenarna rörande inskriftsformlerna indikerar, att tyska traditioner kan ligga bakom motivvalet.

Vi ser alltså, att avsaknanden av parallella fynd i Europa försvårar lokaliseringen av inspirationskällan och därmed

5. Spänne med graverat flätat kors
från Lund. 1000-talet. Bronsplåt.
Diameter 30 mm. KM 53436:549

också frågan om varifrån missionen till Lund kom och vilket utslag den fick i den materiella kulturen. En individuell utformning av förebilderna utvecklas snabbt och man anpassar motiven till den existerande konsten. Med bakgrunden, att Lund grundades som en kristen stad utan hedniska rötter, kan vi också postulera, att samtliga föremål måste ha tillhört kristna individer. Det förklarar också, varför det egentligen finns så förvånansvärt få kristet präglade föremål från 1000-talet. Det fanns inte längre religiösa motsättningar i samma utsträckning som tidigare. Kanske kan vi förvänta oss fynd, som återspeglar dessa konfrontationer, vid framtida grävningar i Uppåkra. Vem som bar hängsmycken med korsmotiv, är svårt att avgöra. Den stora förekomsten av korshängsmycken i skandinaviska kvinnogravar ger oss en indikation. Men vi måste vara försiktiga med att dra allt för långtgående slutsatser från gravkulturen. Kanske användes korset lika flitigt av män, utan att de för den skull fick det med sig i graven. Konsulterar vi de skriftliga källorna från medelhavsområdet, ser vi, att det var lika vanligt att män och kvinnor bar korset runt halsen eller gömde det i fickan. Det enda undantaget utgör kanske enkolpiet, som på grund av sitt speciella värde – man förvarade någon relik i det – kan ha tillhört kyrkan eller en person, som kanske besökt ett av de kända kyrkliga centra i Europa. Denna tolkning skulle även gälla för ett annat enkolpion, som nyligen

6. Spridningskarta över rundspännen och runstenar med flät-korsmotiv i det danska och svenska riket under 1000-talet. Från Gotland ett dosformigt spänne med samma ornamentik.

a. rundspännen.
b. dosformigt spänne.
c. runstenar.

hittades i Uppåkra, söder om Lund. Korset dateras till 1000-talet och är av tyskt ursprung. Det måste ha hamnat i Uppåkra när handelsplatsen redan hade förlorat sin betydelse, men när stormannen fortfarande satt kvar.

Striden om myntet

Kristna symboler användes inte bara som uttryck för kristnandet men också som tecken för kristen kyrkopolitisk maktmanifestation. Ett lysande exempel är den danska myntningen, bland annat i Lund. Med omställningen från en hacksilve-rekonomi till en myntekonomi började den första myntningen i Danmark efter engelska förebilder. På den ena sidan av dessa mynt ser man en bild av kungen i profil och på den andra si-

dan ett kors. Motiven på mynten varierar en aning, men i stora drag är det sig likt från Sven Tveskäggs till Magnus den godes regeringstid. Först under Sven Estridsen (1047-74) syns ett tydligt brott med traditionen. Sven präglar sina mynt efter bysantinsk förebild, han försöker att efterlikna bysantinska motiv med kejsar- och kristusbild. Inspirationen till att prägla dessa mynt fick Sven förmodligen av Harald Hårdråde, som återvände från Varingagardet i Bysans med en stor mängd mynt, som präglats under Michael IV. Vad som är intressant, är att Sven bibehåller denna bysantinska typ och att han inte introducerar mynt efter tysk eller engelsk förebild (Bild 7). Associationen ligger nära till hands, att han ville legitimera sitt rike medelst symbolerna på mynten. Men varför valde han bysantinska förebilder? Anledningen måste sökas i Svens kamp om kungamakten i Danmark mot Magnus den gode och efter segern kampen mot den tyska ärkebiskopen för Hamburg-Bremen, Adalbert. Svens planer på att kyrkopolitiskt lösgöra Danmark ur det tyska greppet, motarbetades häftigt av Adalbert. Istället utvecklade tyskarna en patriarkatsplan, där Danmark skulle få ett ärkebiskopsäte men förbli under Hamburg-Bremens kontroll. Adalberts plan misslyckades, men Sven fick inte heller gehör för sina planer. Efter det avslaget vände sig Sven direkt till påven Alexander för att få tillstånd att göra anspråk på ärkebiskopdömet, men även denna plan misslyckades. Ett annat bakslag för Sven var biskop Henriks död, denne ersattes av den tyska biskopen Egin. Det är utomordentligt intressant, att Sven började med en prägling av mynt med runinskrift efter 1065. Det har tolkats som tecken för arkaisering och nationalism, men det är kanske mer en medveten demonstration mot tyskarna och påven? Kampen mellan Adalbert och Sven slutade först efter Adalberts död. Sven lyckades inte heller förverkliga sina kyrkopolitiska planer. Men kort före sin död kunde han så äntligen att ta hämnd på tyskarna. Som Eginos efterföljare till biskop i Lund ut-

7 a&b. Sven Estridsens mynt. Efter bysantinsk förebild från regeringsperioden 1047 - 1065. Runmynt från regeringsperioden 1065-74.

nämnde Sven Estridsen kaniken Ricwal. Ricwal var en kringvandrande kanik, som blev utslängd från sitt kloster i Paderborn. Trots uppmaningar om att återvända till Tyskland och trots exkommunikation genom ärkebiskopen stannade Ricwal kvar i Lund och utvecklade där ett bra samarbete med Knut den helige. Historien påminner om den i England födde Osmund, som utnämndes till biskop i Sigtuna av den svenske kungen Emund Slemme. Tyskarna blev rasande och anklagade Osmund för att sakna huvud (dvs sitt överhuvud, ärkebiskopen över Hamburg-Bremen), men han gav sig inte. Detta visar, att både den danske och den svenske kungen var skickliga i sina utspel mellan de officiella legitimerade tyska och engelska biskoparna liksom de illegitima, kringresande biskoparna. Danmark nådde sin kyrkopolitiska självständighet först under Erik Ejegod (1095-1103), som fick tillstånd av påven att grunda ett eget ärkesäte för Danmark. Man fick även uppdraget att missionera i hela Norden. Först 1104, när Lund etablerades som ärkebiskopssäte, lösgjordes Danmark slutligen från den tyska kyrkopolitiska makten.

- Adam av Bremen, *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Samfundet pro fide et christianismo. 1984
- Andrén, A. Paradise Lost. Looking for Deer Parks in Medieval Denmark and Sweden. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19.
- Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24. 1997
- Bendixen, K. *Danmarks mønt*. Nationalmuseet. 1976
- Duczko, W. Korset fra Kippinge. *Skalk* 2. 1991
- Haseloff, G. *Der Tassilo Kelch*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte band 1. 1951
- Hellström, J-A. *Vägar till Sveriges kristnande*. 1996
- Holmqvist, W & Granath, K-E. *Helgö den gåtfulla ön*. 1969
- Kromann, A & Steen Jensen, J. Fra Byzans til Sven Estridsens Lund.
- Hvordan kejser Michaels guldmønt blev kopieret i Norden. *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 1995
- Lindahl, F. 1992. Gundslevmagle-korset. I: Roesdahl, E. (red.), *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800-1200*. 1992
- Lipinsky, A. Enkolpia Cruciformi Orientali in Italia. IV. Sicilia (parte seconda). Il Frammento da Taormina ora nel Museo Nazionale di Palazzo Bellomo in Siracusa. *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* NS 13, h. 1959
- Necrologium Lundense. *Lund Domkyrkas Nekrologium*, ed. L. Weibull, Monumentae Scaniae Historiae. 1923
- Oldeberg, A. *Metallteknik under Vikingatid och Medeltid*. Stockholm. 1966
- Segelberg, E. Missionshistoriska aspekter på runinskrifterna. *Kyrkohistorisk Årsskrift* 83. 1983
- Staecker, J. *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Dissertation. 1995
- Staecker, J. Legends and Mysteries. Reflections on the Evidence for the Early Mission in Scandinavia. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19.
- Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24. 1997

1. Engelskt pennskrinslock återfunnet i Lund.
Ägarens namn - Leofwine - finns inristat på undersidan av lejonhuvudet.
1020-50. Lönn. Längd 33,5 cm. KM 53536:1125

»DESS LEDANDE STAD är Lund, som Knut, Englands erövrare, ville göra till det britanniska Londons medtävlare«. Så kommenterar omkring 1070 den tyske historieskrivaren Adam av Bremen sin egen beskrivning av Skåne, i vilken han säger att »Skåne är den vackraste provinsen i Danmark«. Tidigare uppfattades Adams kommentar som en indirekt hänvisning till att Knut den store grundlade Lund. Men arkeologin har under de senaste decennierna visat att så inte kan vara fallet. Det fanns bebyggelse och minst en kristen kyrkogård i Lund redan från omkring 990, det vill säga redan 25-30 år före Knut den stores regentperiod. I stället kan sambandet mellan London och Lund uppfattas på andra sätt, som kan ha varit minst lika viktiga i stadens liv som själva grundläggningen.

Adam av Bremens kommentar knyter sig till ett speciellt politiskt skede i Nordeuropa, nämligen till Knut den stores unika nordsjörike. Utgångspunkten för detta rike var den danska erövringen av England 1013, vilken hade föregåtts av nästan årliga skandinaviska angrepp på England sedan 980. Den danske kungen Sven Tveskägg (ca 986-1014) anförde med säkerhet stora vikingaflottor till England åren 991, 994, 1003 och 1004 innan han 1013 organiserade den egentliga erövringen av landet. Efter Sven Tveskäggs plötsliga död 1014 gjorde sonen Knut anspråk på den engelska tronen, men först

1016 blev han slutgiltigt engelsk kung. Dansk kung blev han först två eller tre år senare, efter brodern Haralds död omkring 1018. Efter hand fick Knut även överherradömet över Norge och delar av Sveariket, så att han vid sin död 1035 räknades som en av Europas mäktigaste furstar. Genom vikingatågen från 980-talet och genom den unika personalunionen över Nordsjön från omkring 1018 kunde människor under kungligt beskydd färdas fram och tillbaka mellan England och Skandinavien. Flera av de ledande männen i England var av nordisk härkomst och i London fanns en stor dansk koloni. På liknande sätt var många engelsmän verksamma i Skandinavien från slutet av 900-talet och fram till mitten av 1000-talet. Det var präster, myntmästare och många andra mer anonyma personer.

De anglosaxiska förbindelserna var mycket tydliga i Skåne och i Lund under slutet av 900-talet och första hälften av 1000-talet. De första skriftligt omtalade missionärerna och biskoparna i Skåne var alla engelsmän. Omkring år 1000 förordnades Gotebald att förkunna det kristna ordet i Skåne. Knut den store lät insätta biskop Bernhard i Skåne och senare var biskoparna Gerbrand och Avoco verksamma i landskapet. Biskopen Henrik, som tidigare hade varit biskop över Orkneyöarna, blev omkring 1050 biskop i Lund och först efter hans död övertog den tyske biskopen Egino i Dalby även biskopsstolen i Lund.

Vid sidan om missionen framträder de engelska sambanden i Lund främst genom myntpräglingen och myntmästarnas namn. Omkring år 995 lät Sven Tveskägg prägla mynt avsedda för det danska riket. Utmyntningen ägde troligen rum i Lund, men var tämligen begränsad och omfattade totalt bara cirka 20.000 mynt. Med denna myntprägling, som var en viktig symbolhandling, ville Sven Tveskägg visa att Danmark hädanefter var en del av den europeiska kristna gemenskapen och att han som kung skulle uppfattas som en god, kristen furste,

2. Mynt slaget i Lund under Knut den stores regeringstid.

LUHM MK 10595

jämbördig med sina kontinentaleuropeiska kolleger. Den mynttyp som präglades under 900-talets sista år var en direkt imitation av ett anglosaxiskt mynt, som präglades cirka 991-997 under kung Æthelred II (978-1013, 1014-16). På mynttypen finns korta latinska inskrifter, vilket var en nyhet i Danmark där runskriften länge hade dominerat. På åtsidan av myntet står C-R-V-X (kors) samt ZVEN REX AD DENER (Sven, kung över danerna). På frånsidan står GODWINE MAN DNER (Godwin, myntmästare hos danerna). Av namnet att döma har myntmästaren Godwine varit av anglosaxisk härkomst.

Men först med Knut den stores personalunion från omkring 1018 igångsattes mer regelmässiga utmyntningar i Danmark. Under Knut och hans närmaste efterföljares regentperioder präglades mynt i Lund, Roskilde, Ringsted, Slagelse, Odense, Viborg, Ørbæk, Ribe och Slesvig. Det var alltså då en egentlig myntorganisation byggdes upp i Danmark, med erfarenheter från den sedan länge väl fungerande anglosaxiska myntapparaten i England.

Liksom de anglosaxiska förebilderna var de nya danska mynten alltid försedda med myntmästarnamn. Bara under

Knut den Stores regenttid (ca 1018-1035) känner vi namnen på 38 myntmästare. Av dessa var 24 stycken verksamma i Lund som vid denna tidpunkt var Danmarks utan tvekan viktigaste myntort (Bild 2). Många av namnen är av rent anglosaxiskt ursprung, exempelvis *Alfward*, *Alfwine*, *Godwine*, *Leofnoth*, *Leofwine* och *Liofwerd*. Andra namn är skandinaviska, som *Farthein*, *Grim*, *Thorcetl* och *Ulfcetl*, men är kända från engelska mynt och representerar därför sannolikt en angloskandinavisk befolkning från Danelagen i östra England. Slutligen fanns det myntmästare som bar skandinaviska namn utan paralleller i England och som därför kan ha varit nordbor som har blivit upplärda i Lund, till exempel *Carl*, *Swen*, *Thormoth*, *Thurstein* och *Toci*. En av dem, Thormoth, har förutom i Lund också varit verksam i Sigtuna. Under Knut den Stores regenttid var ungefär hälften av myntarenamnen anglosaxiska, men efterhand minskade antalet i förhållande till de skandinaviska namnen och under Sven Estridsens regenttid (1047-1074) bar de flesta myntare nordiska namn. De lundensiska mynten vittnar alltså om att det under 1000-talet, och särskilt under seklets första hälft, har funnits en anglosaxisk kontingent i staden.

Vid sidan om de präglade namnen på mynten finns det enstaka andra spår av engelsmän i Lund. Det tydligaste exemplet är ett lock till ett pennskrin daterat till 1020-50, vilket har påträffats strax söder om nuvarande Kattesund. Ytersidan av locket pryds av ett lejon snidat i en engelsk stil som kallas Winchesterstilen (Bild 1). På insidan finns en vaxtavla och en ägarinskrift på latin, som troligen ska uttydas *LEOfwine me fecit* (Leofwine gjorde mig). De första tre bokstäverna av namnet (LEO) är speciellt framhävda med versaler, vilket visar att Leofwine genom en ordlek förbundit lejonet (*leo* på latin) på lockets ovansida med sitt namn och ägarinskriften på undersidan. Leofwines latinkunskaper och träsnidar-skicklighet gör det mycket sannolikt att han är identisk med

3. Stödkäpp av lönn. På käppen finns ägarens namn - Ulfkil - i runor.
1000-talet. KM 59126:795

myntmästaren Leofwine, som var verksam i Lund från omkring 1018 till mitten av 1000-talet. Leofwine är ett relativt vanligt anglosaxiskt namn, men genom att han vid flera tillfällen använde en gammal engelsk myntstämpel för sina lundamylnt är det klarlagt att han kom från Lincoln, där han var verksam som myntmästare under Æthelred II.

Förutom Leofwines pennskrinslock finns två andra belägg för engelsmän, som snarast antyder en angloskandinavisk gemenskap på tvärs av språkliga och kulturella skillnader. Det ena belägget är en käpp från mitten av 1000-talet, vilken påträffades på platsen för Handelsbankens kontor vid Stora Södergatan (Bild 3). Käppens huvud är utformat som ett ormhuvud eller drakhuvud i samma Winchesterstil som Leofwines pennskrinslock. Men på käppen står med runor det skandinaviska mansnamnet *ulfkil*. Han är troligen identisk med myntmästaren Ulfkil, som var verksam i Lund från och med 1030-talet och som tidigare hade arbetat i London. Med tanke på det skandinaviska namnet, den engelska stilen med vilken käppens huvud har utformats och den troliga verksamheten i London är det sannolikt att Ulfkil hade ett angloskandinaviskt ursprung och härstammade från Danelagen. Samma gränsöverskridande kan också knytas till en kam från 1000-talet, vilken påträffades vid Stora Gråbrödersgatan (Bild 4). På kammen är ordet *iatrink* ristat med runor. Ordet ska troligen tolkas som det engelska mansnamnet *Eadrinc*, vilket innebär att någon (Eadrinc själv?) skrivit ett anglosaxiskt namn med hjälp av ett skandinaviskt skriftsystem.

Namnet Eadrinc är inte känt från de samtida mynten, vilket visar att det vid sidan om de kända myntmästarna måste ha funnits en grupp för övrigt anonyma engelsmän i Lund. Men indirekt kan även dessa personers närvaro spåras genom keramikfynd i Lund. Alltsedan de arkeologiska undersökningarna för PKbanken (nuvarande Nordbanken) vid Kattesund 1974-75 har en tidig form av drejad och glaserad keramik

4. Kam. På ändskivan i runor den engelske ägarens namn: iatrink.
Kammens ursprungliga längd ca 270 mm. 1000-talet. KM 7798

uppmärksammas. Keramiken kan genom årsringsdateringar av trä hänföras till framför allt 1000-talets första hälft, vilket är mycket uppseendeväckande eftersom glaserad keramik annars inte förekommer i Danmark förrän under 1100-talets senare del. Sedan godstypen uppmärksammades för cirka 25 år sedan har skärvor av tidigglaserad keramik påträffats vid varje mera omfattande arkeologisk undersökning i Lund.

Skärvorna av den tidigglaserade keramiken representerar för närvarande maximalt 107 kärl av flera olika former (Bild 5). Ungefär hälften av kärlen motsvarar tillbringare med rörformad pip och med speciella lock som har uttag för pipen. Ungefär en fjärdedel av keramiken representerar små kokkärn med glasyr på mynningsrandens insida, medan övriga skärvor kommer från oljelampor och deglar. Den tidigglaserade keramiken i Lund är formmässigt och tekniskt sett så lik den keramik som samtidigt framställdes i Stamford i Lincolnshire att den länge uppfattades som en engelsk importvara. Men nyligen genomförda undersökningar av leran och magringen

5. Exempel på tidigglaserad keramik påträffad i Lund. 1000-talet

visar att keramiken måste ha tillverkats i Sydsandinavien, troligen i eller i omgivningen av Lund. Resultaten tyder alltså snarare på att det bland anglosaxarna i Lund även fanns tekniskt kunniga keramiker från Stamford, vilka producerade denna speciella keramik. Vi vet inte vem som använde keramiken, men åtminstone bör den ha utnyttjats av den anglosaxiska och den angloskandinaviska befolkningen, som kände till keramiken sedan tidigare. Skärvor av den tidigglaserade keramiken är jämnt spridda i hela Lund, vilket i så fall skulle tyda på att människorna från England inte bodde samlade i ett område av staden utan snarare var integrerade med den övriga stadsbefolkningen. Vid sidan om den tidigglaserade keramiken har även oglaserade kokkärl av anglosaxisk typ från 1000-talet uppmärksamrats under senare år. Dessa kokkärl har ännu inte bearbetats lika systematiskt som den tidigglaserade keramiken, men de kan vara ett resultat av samma in-

flyttade engelska keramiker.

Missionärerna, myntmästarna och den engelskt utformade keramiken visar på olika sätt att det fanns ett tydligt anglosaxiskt inslag i det tidiga Lund. Engelsmännen representerade en ny politisk och religiös ordning i Lund och i Skåne. De introducerade en kristen ritual och ett kungligt kontrollerat myntväsende, men också ny europeisk teknologi, såsom glaserad drejad keramik. De stod för främmande engelsk expertis och kunnande, som gjorde Lund till en internationell metropol – eller ett slags danskt London. Kanske har de själva medvetet associerat till London, eftersom namnet Lund på flera av 1000-talets mynttyper har fått samma namnform som London, t.ex. Lundiuni, Lunduni och Lundin.

KÄLLOR

- Adam av Bremen. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, översatt av Emanuel Svenberg. 1984
- Andrén, Anders. Biskopen som försvann. *Meta, medeltidsarkeologisk tidskrift* 1980:1
- Becker, C J (red). *Studies in Northern Coinage*. 1981
- Christensen, Tom. Larsen, Anne-Christine. Larsson, Stefan & Vince, Alan. Early Glazed Ware from Medieval Denmark. *Medieval Ceramics* 18. 1994
- Hauberg, Peter. *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*. 1900
- Larsson, Stefan. Keramik. *Mårtenstorget i Lund. Arkeologisk undersökning 1997 – en kulturhistorisk redogörelse*, red. Conny Johansson Hervén. Arkeologiska rapporter från Lund, nr 21. 1998
- Malmer, Brita. *The Anglo-Scandinavian Coinage c.995-1020*. 1997
- Okasha, Elisabeth. An inscribed Anglo-Saxon lid from Lund. *Medieval Archaeology* 28. 1984
- Roslund, Mats. På drift i tid och rum? Om informationspotentialen i komposita dokumentationsmaterial. *Meta, medeltidsarkeologisk tidskrift* 1997:3
- Sawyer, Peter H. Da Danmark blev Danmark. Fra ca. år 700 til ca. 1050. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 3, red. Olaf Olsen. 1988
- Tusindtallets Danske Mønter fra Den kongelige Mønt- og Medaille-samling. 1995

Spänne med motiv hämtat från ett bysantinskt mynt. Lund.
Ca 1050-1075. KM 53436:621

Elfenbenskam dekorerad med änder och lejon. Tillverkad inom det
bysantinska riket. Lund. 1020-1050. Längd 116 mm. KM 53436:781

MATS ROSLUND: Kejsersligt vrakgods.
Bysantinska föremål i Lund

VID INTÅGET I KONSTANTINOPEL år 1109 uppmanade den norske kungen Sigurd Magnusson sina män att låtsas som om de inte var imponerade av överdådet i staden. Han ville inte att kejsaren skulle uppfatta sina gäster som fattiga bönder på besök. Till synes världsvana såg de på marmorn och monumnet utan att höja på ögonbrynen. Inombords svallade känslorna när de nu efter månader av resande kom fram till världens profana centrum efter att ha besökt det heliga – Jerusalem.

Bysans huvudstad var väl rotad som mytisk plats i deras medvetanden. Många hade lyssnat på historierna om Harald Hårdråde som varit vikingarnas befälhavare där vid 1000-talets mitt. Dessa legoknekter rekryterades av tradition bland skandinaviska unga män som hungriga efter ära och rikedom drog söderöver. En av orsakerna till norrmännens resa var att kejsaren aktivt sökte nya rekryter till sin här. Kanske var det hopp om att skapa ett odödligt rykte som gjorde att några av Sigurds män beslöt sig för att pröva lyckan och byta brödgi-vare.

Att vi finner ingående beskrivningar av besöken i ett så avlägset rike som Bysans berodde på den funktion som imperiet hade i sin samtid. Vikingarnas berättelser var väl ingjutna i minnet och mot slutet av 1000-talet började också pilgrimsfärder att få en allt större betydelse. Framför allt framstod

det höviska livet runt kejsaren som en förebild för kungar i de omgivande länderna, men prakten och ceremonierna märktes också tydligt i hovkulturen med dess klädesskick och accessorier som spred sig i det övriga Europa.

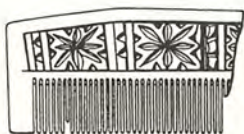
Några år före Sigurd hade den danske kungen Erik Ejegod passerat staden under sin pilgrimsfärd till Jerusalem. Saxo har beskrivit besöket utförligt i sin krönika om danernas bedrifter och ger intrycket av att kejsaren behandlade Erik som en jämlike. Som gåva mottog han relikier som sändes till Lund, Roskilde och hemkyrkan i Slangerup. De heliga skatterna som han fick av Alexius I är inte återfunna. I Lund finns emellertid andra föremål från Bysans som hittats i kulturlagren. Även om de är få kan deras närvaro inte vara en tillfällighet.

Minnen av elfenben och lera

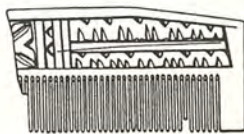
Tre bysantinska kopparmynt utgör det magra kapital som kommer från det rika imperiet. Strax utanför den medeltida stadens vallar framkom ett mynt från Romanos I's och Constantin VII Porphyrogenitos regeringstid (920-944), mer exakt 931, vilket är långt före stadens etablering. Det andra fyndet är en anonym *folles* funnen i en grop tillhörande en tidigmedeltida bakgård i centrala Lund. Denna grupp mynt har en mycket vid datering (970-1092) vilket gör en noggrannare tidsfixering svår. Det tredje och sista myntet är präglat under Johannes I Tzimiskes (969-976) och hittades redan 1913 vid en undersökning väster om det medeltida torget. Kejserliga silvermynt i formen av *miliaresia* är annars de vanligast förekommande i skattfynden från Skandinavien men har troligen smälts ner i det danska riket där myntcirkulationen redan under 1000-talet hårt kontrollerades av kungen. De har fått ett annat genomslag i Lunds historia genom de mynt med bysantinska motiv som de danska kungarna lät tillverka. En av Sven Estridsens (1047-1074) präglingar från staden har på båda sidorna exakta återgivningarna av ett Michael IV-mynt från 1041.

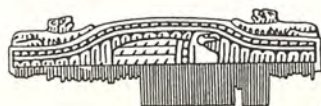
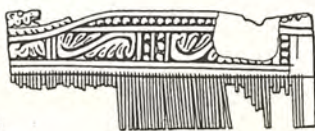
1

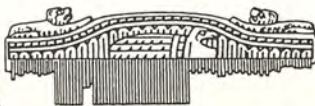
2

3

4

5

Enkelkammar med nonfigurativ ornering och fågelmotiv. Uppifrån:
Sigtuna, Sigtuna, Ostrów Lednicki, Lund och Sigtuna.

Under samma tid tillverkades i Lund smyckebrakteatrar med ikonografiska förebilder från mynt. Både efterpräglarna och spännena ger tydlig information om när inspirationen och införseln har skett. Samtliga imitationer har förebilder i mynt från före 1055. I Lund finner vi parspännen sammanhållna

med en kedja där bilderna hämtats från mynt präglade under Basileus II (976-1025) och Constantin VIII's (1025-1028) samt Michael IV's (1034-1041) regeringstid. Materialet varierar mellan tenn och kopparlegering och i flera fall kan man antaga att de som arbetat med myntprägling även tillverkat spännen. Motivet på dem är oftast en grov återgivning av de danska myntens originalbild, men några av smyckena är så lika förebilderna att stamparna eller formarna bör ha tillverkats av samme mästare. För Lunds del kan man tänka sig en samtidig produktion av dessa spännen och Sven Estridsens bysantinska imitationer under 1000-talets tredje fjärdedel. Symbolvärdet hos kejsarbilderna och de kristna insignierna kan ha betytt mycket för valet att exponera mynten som smycken.

Vid undersökningen av Thuletomten 1961 hittades en elfenbenskam i ett mäktigt kulturlager som tillkommit mellan åren 1020 och 1050. På mittpartiet avbildas en liggande fågel och på ändarnas översida vilar liggande lejon. Elfenbenskammar med samma form och ornering har hittats i Sigtuna och Ostrów Lednicki, Polen. Stilen återfinns på elfenbenskammar från ett flertal platser inom det bysantinska riket. Kammarna har ansetts vara brukade inom den kyrkliga liturgin för att kamma ut håret på kyrkans män före och under mässan. Länken mellan kammarna och deras förmodade liturgiska användning är emellertid svag. Man bör tänka på att liknande symboler också förekommer på profana föremål. Glasflaskor med påmålade duvor eller rovfåglar, liksom fat och skålar med harar, påfåglar, lejon och fabeldjur hämtade ur den antika bildvärlden har haft vardagliga funktioner. På de sidentyger som producerades inom imperiet för bruk utanför kyrkorna finns invävt parställda påfåglar, rovfåglar och lejon. Kejsarens person som stående mellan människorna och Gud gjorde att många aristokratiska lyxföremål som kom från hovet bar kristna motiv, vilket gör det svårt att skilja det heliga från det profana. Därför kan elfenbenskammarna i ursprungsområdet

1

2

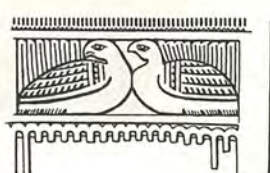
3

4

5

Kammar med lejon och fåglar som motiv. Uppifrån: Korinth, Korinth, Iznik, lösfynd från Louvren och Sigtuna.

ha fungerat både som liturgiska föremål och ovanligt dyrbara personliga toalettartiklar i en högre ståndsmiljö.

Ett glasfragment från Lund med blå nyans och med påmålad ornamentik på in- och utsidan tillhör samma tradition som andra liknande fynd från bysantinska glasverkstäder och i länderna runt imperiet. Geografiskt sett närmaste fyndplats

Ett fragment av en
bysantinsk glasskål.
Lund. 1100-talets slut.
KM 70361:720

Fine Sgraffito Ware.
Fragment av ett by-
santinskt fat. Lund.
1100-talets slut.
KM 70361:720

är Sigtuna där fler blå skärvor hittats än någonstans i det medeltida Skandinavien. Slingorna på utsidan av den lätt konvexa skärvan är vegetativa och har smyckat en vid skål. Fragmentet kommer från en del av kärlet där ornamenten avslutas som en bård. Skärvan hittades i ett hus daterat till sent 1100-tal.

I Lund finns för närvarande endast en skärva från ett fat eller en skål som representant för bysantinska bordskärl. Fragmentet är hittat i samma hus som den blå glasskärvan och är ljust rött till färgen, belagt med vit engobe och klar glasyr med blekt grön eller limefärgad nyans. Den är mycket liten och avslöjar inga detaljer om motivet i fatets centrum. Där finner man annars en rik bildvärld i form av fiskar, fåglar och palmetter. På skärvan från Lund får vi nöja oss med cirklarna som omger mittpartiet. Två linjer med en centimeters mellanrum har ristats genom den vita engoben och inramar ett zigzag-mönster. I kanten av skärvan ses resten av ytterligare en cirkel. Närmaste parallellerna finns hos *Fine Sgraffito Ware* som började produceras under 1100-talet i Bysans. Lunda-skärvans mönster ses på kärl där centralpartiet på faten ofta dekorerats med ett sirligt palmettmotiv eller fåglar.

Sgraffito-kärlet är exempel på lyxgoods som transporterats norrut. Mycket intressantare är de amforor som utgör den vanligaste bysantinska fyndgruppen i Lund. I sin samtid gick dessa transportkärl under namnet *megarikon* vilket hänförde amfororna till staden Megara. Produktionsplatserna var emellertid många fler och låg nära de olje- och vinproducenter som nyttjade kärlen för transporter. De användes mest för olja, vin, honung, frukt, ibland även nafta, och volymen har uppskattats till 15-25 liter. Storleken och formen hade sin bakgrund i två behov. Kärlet skulle dels kunna bäras av en man trots att det var fyllt och dels kunna stuvats i fraktskeppens olika förrådsrum så att största möjliga antal kärl fick plats. Vid Syriens kust har man funnit ett förlist skepp som lastats

med tusentals amforor till törstiga korsfarare som fick vänta förgäves.

Att transportera våtvaror i keramiska kärl hade antika rötter. De klassiska formerna försvann under 900-talet för att ersättas med nya samtidigt som produktionen minskade i intensitet. Bruket höll i sig tills de förlorade rollen som transportkärl under 1300-talet då keramiken ersattes med trätunnor som ingick i en mer västlig tradition.

Medeltida amforor delas grovt in i två grundformer. Den ena har en sfärisk eller rundad kärlekropp med två låga parställda hankar strax under den korta halsen och på den flacka skuldran. Den andra är avlång med högt svängda hankar som fästs en bit ned på den långa cylindriska halsen och på skuldran. Varianterna fanns från 1000-talet till 1200-talets början och vi finner dem båda i Lund.

I Lund har resterna av bysantinska amforor endast hittats på tre platser, samtliga väster om det medeltida torget. Mängden är blygsam. Sammanlagt är det 35 skärvor som hittats, vilka representerar ett mindre antal kärl. Kärlen är fördelade på två typer. Den ena är röd-orange med mängder av små glimmerkorn samt enstaka bergarts- och kalkkorn. Ytan är horisontellt fårad och belagd med krämfärgad engobe. Amfororna är mellan 30-48 cm höga och produktionsområdet har hittills lokaliserats till Marmarasjöns västra strand. Det är den ymnigast exporterade typen och överväger i materialet från Sarahane-undersökningarna i Istanbul där den upptar 30-50 % av totala antalet amforor i kulturlager från sent 900 till tidigt 1100-tal. Daterade fynd finns från flera platser på Balkan, i Italien, i Egeiska havet och runt Svarta havet, liksom i det medeltida Ryssland. I dessa fyndsammanhang placeras de i perioden från sent 1000-tal till ca 1200 med tyngdpunkten i det utgående 1000-talet. I Lund dateras kärlen till tiden kring år 1100 från ett komplex i kvarteret St Clemens samt under 1100-tal fram till 1200-talets början i kvarteret Myntet. En

mynning utan hankrester hittades 1961 i kvarteret Färgaren och har en något osäker datering till 1000-talets första hälft.

I Lund förekommer även den andra varianten av amfora. Nederdelen av ett avlångt kärl med ett ljust brunrött gods hittades i kvarteret Myntet 1992. Formen och godset dateras till 1100-1200-tal, alltså något senare än den ovan nämnda varianten. Höjden varierar mellan 60-70 cm och godset är ljusare, gulrött till gulbrunt i färgen med en ljus engobe på utsidan. Karaktäristiskt är också täta horisontella fåror som börjar vid skuldran och täcker de översta 2/3-delarna av kärlväggen. Sista delen ner mot botten är slät eller sporadiskt försedd med enstaka fåror. Liksom den äldre formen är denna spridd över ett stort område från Italien i väster till Israel i öster, Cypern i söder till Novgorod i norr. Lundafragmentet är tidi-
ga från 1200-talets första tredjedel.

Exporten av siden från Bysans var under medeltiden belagd med särskilda restriktioner. Rullar av sidentyg och sidendräkter ingick i den gåvodistribution som kontrollerades av kejsaren. Siden gjort med enklare vävtekniker, utan invävda mönster och applikationer, nådde långt utanför högreståndsmiljöerna. Dräkter och huvudbonader av siden förekom redan i vikingatida miljöer i hela norra Europa. Från Lund finns flera fragment av siden men endast ett kan för närvarande bestämmas som varande en bysantinsk produkt. Det från Thulegrävningen 1961 välkända fyndet är troligen en manschett som suttit på en långärmad kjortel eller kappa. Tygstycket är rektangulärt och rött med tre gula sidenband fastbroderade parallellt i tygets längdriktning. Fyndet gjordes i kulturlager som daterades till perioden 1020-1050, vilket gör det samtida med elfenbenskammen från samma grävning.

Fynden som kortfattat beskrivits är av mycket skiftande karaktär. Av slentrian skulle de kunna sägas vara resterna efter de skatter väringar fört med sig efter tjänsten i södern. Ser vi emellertid till dateringarna verkar den klassiska väringaperio-

den ha varit över när flertalet föremål hamnade i jorden. Bilden blir tydligare om vi jämför med dateringarna för bysantinska föremål från Sigtuna som hade starkare anknytning till de östliga rikena. Där ligger tyngdpunkten för elfenbenskammar, glas, bordskärl och amforor i perioden från 1000-talets slut till 1200-talets början. I Schleswig, som var danskt under medeltiden, har man funnit amforaskärvor i hamnområdet. Tack vare ett stort antal årsringsdateringar kan de bestämmas till intervallet 1060/1070-1110/1120, vilket stärker bilden av en tidigmedeltida import till Nordeuropa. En alltför ensidig fokusering på nordiska förhållanden som förklaring till föremålens ankomst kan vara förledande. Intressantare är att se om förklaringarna kan finnas i det soldränkta södern. Vad Erik Ejegods och Sigurd Magnusson Jorsalafars män inte kunde veta när de anlände till Konstantinopel var att de kom i en period av stark ekonomisk expansion.

I kornboden- bysantinsk ekonomisk expansion

Föremål från Bysans som hittas i Skandinavien är förhållandevis få. Vi kan räkna med att det geografiska avståndet till stormakten gjorde Skandinavien till ett mindre intressant politiskt fält. För att få en fylligare förklaring till närvaron måste förutsättningarna i ursprungsområdet också fogas till den historiska tolkningen. Frågan man kan ställa sig är hur de ekonomiska och politiska relationerna inom Bysans skiftade under tidig medeltid.

Under perioden 1000-1204 omvandlades imperiet från en stormakt till fragmenterade regioner. Nedgången räknas som tydligast från 1000-talets andra hälft, då stora landområden förlorades både i väster och öster. Normanderna etablerade sig på allvar i södra Italien och seldjukerna red in över Anatoliens slätter. Militära nederlag som vid Bari och Manzikert 1071, Dyrrakhion 1081 samt Dristra 1087 kunde inte uppvägas av de segrar som vanns. Politiskt fördes kontrollen över

Bysantinska amforaskärvor från Lund.

statsapparaten från tjänstemännen vid hovet till rikets ledande familjer som såg mer till den personliga vinsten än statens bästa. Genom att den centrala kontrollen minskade, ökade de lokala makthavarnas utrymme för egna initiativ.

I den jordbruksbaserade ekonomin fanns ingen drivkraft för att producera ett överskott. Bönderna såg till att ha mat till familjen, utsäde för kommande år samt produkter att sälja för att skaffa medel till att betala jordägaren och statlig skatt. Handel i vår moderna mening var begränsad och gemene man inriktade sig på att få den årliga ekonomin att gå jämt upp.

Något tog sin början vid slutet av århundradet som fick konsumtionen att ändra sig på lång sikt. Den rena lyximporten från Östern via städerna Cherson och Trebizond till Konstantinopel ersattes av en större mångfald. Kejsarstaden

förlorade alltmer sina monopol och lokal produktion av t.ex. keramik gav fler människor möjlighet att förändra sitt kulturella och sociala mönster.

Förklaringen till denna uppgång har sökts i den befolkningstillväxt som stimulerade till etableringen av nya odlingar och således mer inkomster för framför allt storgodsägarna. I denna ökning av jordbruksprodukter fanns kärnan till en expansion även för städerna. Efterfrågan fanns nu inte bara från de allra högsta i den regionala hierarkin. Även mindre landägare och rika bönder markerade sin status materiellt. Ett sätt att visa sin storhet var genom etablering av kloster och kyrkor. Från 1000-talet ökade satsningarna på dessa både i huvudstaden och i provinsen. Athens många små kyrkor grundlades i dessa århundraden. Där ersatte man dessutom en äldre försvarsmur under 1000-talet vilket var en avsevärd ekonomisk satsning.

Myntsyttemet inom landet var alltför trögt för att fungera i handeln på torget. Värdena *nomisma*, *miliaresion* och *folllis* baserades på behov från myndigheternas sida som såg mynten som ett medium för cirkulation inom den statliga ekonomin. Under Alexios I (1081-1118) infördes en ny myntindelning med fler graderingar. *Hyperpyron*, *electrum trachea*, *billon trachea*, *tetartera* och halva *tetartera* började cirkulera efter reformen 1092 och gav möjlighet för affärer med mynt på mer jordnära nivå. Lägre värden underlättade användningen av mynt i den vardagliga handeln. Att detta verkligen skedde märks i den ökande mängden kopparmynt som hittas vid arkeologiska undersökningar i miljöer från 1000-1100-talet. Även antalet mynthus som präglade dem blev fler. Följden blev också att man började använda mynt på landsbygden som kopplades till städernas ekonomi via uppköp av det överskott som nu avsattes av bönderna. Att landsbygden dragits med i myntcirkulationen syns i förändringar i beskattningssystemet som uppträdde från 1000-talets mitt. Pliktarbete vid anläggandet

av fortifikationer, klosterbyggnader och i jordbruket samt betalning i natura omvandlades då successivt till beskattning i mynt.

Förändringarna som ledde till en ökad konsumtion i provinserna kan studeras i det arkeologiska källmaterialet. Tydligast kan detta ses i Grekland där de högre samhällsklassernas sociala position förstärktes med de italienska städernas efterfrågan på produkter. Orter som Thebe, Korint, Lakedaimon (Sparta), Halmyros och Dyrrakhion drogs in i den nya varucirkulationen, men den ökande efterfrågan som började märkas motsvarades inte av en lika flexibel tillverkning av varor. En jordbruksekonomi som till största delen baserades på konsumtion av importerade lyxprodukter utgjorde ingen god grund för utvecklingen av hantverket i provinsstäderna. Tillverkningen hämmades också av de regler som omgärdade hantverkarna. Skråna kontrollerade antalet hantverkare och kvaliteten på produkterna. Råvarorna köptes upp av skråt, fördelades mellan dess medlemmar så jämligt som möjligt och produkterna såldes på en bestämd plats i staden till fasta priser med en marginal för vinst. Följaktligen var kunden väl skyddad för överpriser, men samtidigt fanns inte heller något utrymme för den individuella företagsamheten. När efterfrågan ökade var det bysantinska sättet att organisera produktion och konsumtion en för trång överrock.

Förändringar var lättare att genomföra i provinsen bortan från huvudstadens kontroll, i de områden där överskottet från jordägarnas marker användes i syfte att spegla en konsumtion lik storstadens magnater. Varorna stannade inte bara på de rika godsen. Efterfrågan föddes också bland de grupper i städer och på landsbygd som befann sig längre ner i hierarkin och som nu tog del av expansionen. Särskilt tydligt blev detta i bordets exponering där mångfalden ökade under 1000-talet. Produktion och konsumtion av keramik på Peloponnesos visar upp en kvantitativ och kvalitativ förändring i just denna pe-

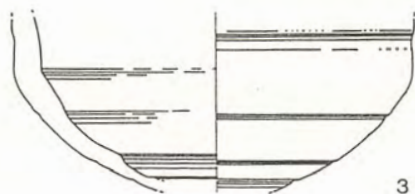
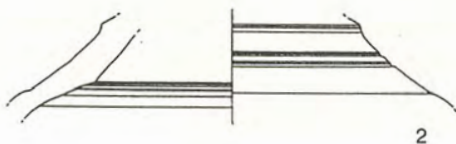
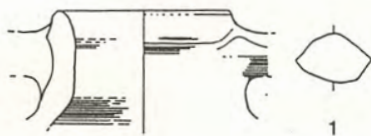
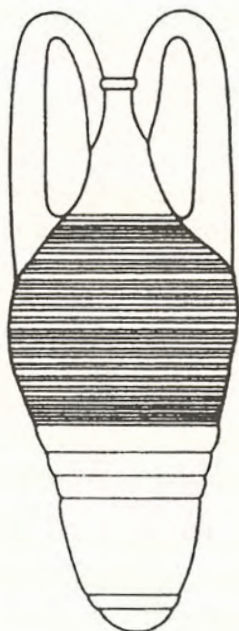
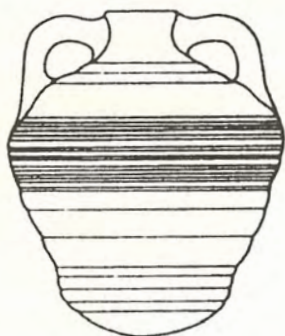
Bysantinska amforatyper.

Rekonstruerade amforor
från Lund.

1. KM 77714:347.

2. KM 71839:342.

3. KM 71839:1188

riod. Före detta århundrade infördes till Korint lyxkär i form av vit keramik från Konstantinopel i begränsad omfattning. Under 1000-talet ökade mängden kraftigt samtidigt som formerna blev fler. Glasyrerna blev också tummelplatsen för konstnärliga experiment. Mot slutet av århundradet började en lokal produktion av glaserad keramik komma igång som utkonkurrerade importerna. Man efterbildade former som fat och skålar samt gjorde dem tillgängliga för flera grupper i samhället. Förändringarna mot en intensivare varuproduktion kan även ses i stadens topografi. Under 1000-1100-talet koncentrerades hantverksaktiviteter i form av metall-, glas- och keramikproduktion till stadens *agora*, torget med kringliggande hus.

Den ekonomiska expansionen fick konsekvenser för kontakterna med västliga grannar. Utvecklingen i norra Italien hade frigjort städerna där från de feodala band som hämmade de sociala förändringarna. Befolkningstillväxten i dessa frizoner skapade under 1000-1100-talet ett sug efter både jordbruksprodukter och lyxvaror. Jordbruksöverskottet i framför allt Grekland hamnade på venetianska skepp för att sedan landas i den rika lagunstaden. Venetianarna förde ut olja och silke från hamnen i Korint redan från 1088. Kontakterna är väl be- lagda genom de fribrev städer som Venedig, Pisa och Genua erhö- ll. Frihet från beskattning av transaktioner eller kraftig redu- cering av dem lockade till sig vinstmedvetna köpmän.

Svallvågor från söder

I Bysans omvandlades ekonomin från att ha varit en av huvud- staden styrd varuproduktion och myntcirkulation till en eko- nomi baserad på behoven hos nya samhällsklasser i Konstan- tinopel och provinsen. Orsakerna till denna förändring var en expansion inom jordbruket som stimulerade konsumtionsbe- hovet, ett uppsving av hantverket i provinsstäderna, omlägg- ningen av valutan till lägre värden användbara i det dagliga

Sidenstycke med applikationer. Sannolikt manschett på en långärmad kjortel eller kappa. Bysantinska riket. Lund. 1020-1050. Längd 140 mm. KM 53436:571

varubytet och suget efter gods från de nyrika städerna i Italien. Där märks det bysantinska nedslaget tydligast i form av importerad bordskeramik och amforor med skiftande innehåll under 1100-talet fram till 1200-talets mitt. Korstågen och det västliga maktövertagandet i Bysans både före och efter Konstantinopels fall 1204 öppnade dessutom nya vägar.

Förändringarna i den bysantinska ekonomin verkar ha skett parallellt med andra områden i regionen. En direkt integration skedde med städerna i norra Italien där nya samhällsgrupper expanderade, med handel och köpenskap inom Medelhavet som grund för sin politiska makt. Venedigs roll i detta kan inte nog understrykas, men medtävlare fanns i farvatten. Likaså gav den politiska stabilitet och kontroll som prinsarna i det ryska Kiev lyckades upprätta i zonen mellan staden och Svarta havet från millenieskiftet ett ökat varuflöde i båda riktningarna med Bysans. Under 1000-talet, och framför allt 1100-talet, visar sig detta tydligt i spridningen av bysantinska importter till normala bosättningar på landsbygden runt den ryska metropolen och till städerna i norra delen av riket.

Vad som kanske är intressant i detta sammanhang är den förändring i städernas inre liv som samtidigt kan beläggas i norra delen av Europa. Skandinavien hade fått sina första me-

deltida städer strax före eller omkring år 1000. Etableringen av Lund, Sigtuna, Oslo och Trondheim baserades på intressen från enskilda stormän med svagt utvecklade maktbaser som kungar. I sin strävan efter herravälde skapade de framskjutna centralorter från områden där deras makt var fastare grundad. Kontrollen över administration och varubytet i de nya regionerna kunde upprätthållas med hjälp av nära kontakter med den lokala eliten. Typiskt för dessa orter är frånvaron av fortifikationer i form av vallanläggningar eller diken. Politiken kunde upprätthållas utan alltför tydlig militär repression.

Utvecklingen i dessa städer uppvisar en tendens till expansion som tog sin början i andra halvan av 1000-talet liksom de västra delarna av Bysans och städerna i norra Italien. I Skandinavien märks förändringarna på flera nivåer i städernas organisation (Andrén 1985). Lund fick en fastare tomtstruktur och ett flertal nya kyrkor med stabilare gravritual. Det skedde en produktionsökning i metall- och horn/benhantverket, samtidigt som hantverkarna etablerade sig på fasta arbetsplatser i anslutning till mer offentliga miljöer vid köpgator och torg. Vid samma tid fick Sigtuna sina första fasta hantverksbodas för bronsgjutning och kammakeri invid huvudgatan och bebyggelsen förtätades inne på stadsgårdarna. Trondheims befolkning och gårdsbebyggelse expanderade kraftigt under denna tid och bodar med hantverkare etablerades för första gången ut mot huvudgatan. Bland föremålen avspeglar sig förändringen i form av en ökning i mängden redskap för handel och långväga import. Expansionen fortsatte under 1100-talet då stenkyrkor byggdes i dessa viktiga städer. Vid århundradets mitt skedde kraftiga förändringar i produktions- och konsumtionsmönstret i hela Skandinavien då den egentliga expansionen i städerna tog sin början. De tendenser som sågs i stadsmiljöerna i andra halvan av förra århundradet förstärktes nu kraftigt genom en integrering av Atlantens och Östersjöns handelssfärer. Klart är att samtliga dessa städer fick en

Land och hav. Två viktiga delar i den bysantinska expansionen.

tydligare identitet från 1000-talets slut och under hela 1100-talet med förtätning i bebyggelsen, monumentalt byggande och en ökad varuproduktion och konsumtion.

Varifrån kom de föremål som vi hittar i Lund? En del kan ha kommit över det rika Ryssland. Tydligast avspeglar detta sig i resterna av de amforor som importerats fyllda med olja och vin. Ingen tillverkning av amforor fanns i Kievriket självt, däremot finner man otaliga importerade skärvor i varje tidig-medeltida rysk stad. Huvuddelen av importen kan förläggas till tiden från 1000-talet fram till den mongoliska invasionen i tidigt 1200-tal. Formerna och godsen är desamma som vi finner i Lund och Sigtuna, vilket stärker tanken på att transporten gått den östliga vägen till Skandinavien. Vi får också räkna med att enskilda personer gav sig ut på resa och förde lyxvaror och kuriosor med sig hem. Att det vid slutet av 1100-talet fortfarande fanns skandinaver i Bysans vet vi från Saxos krönika där nyheten om ärkebiskop Absalons seger över den vendiske furst Przemyslav vid Rügen 1184 togs emot av ju-blande daner.

Tråden som binder samman medelhavs- och östersjösfären är svag. Stora avstånd och skilda politiska intresseområden är orsakerna till att ingen direkt kontakt upprätthölls. Istället för ett ömsesidigt intresse får de skandinavisk-bysantinska förbindelserna ses som resultatet av indirekt kontakt. Här framstår varingarnas bravader som förblindande. Legosoldaterna lyckades väl i sitt försök att göra sig odödliga genom ryktbara handlingar. En annan slags förbindelse finns trots det som ett stråk i deras egen samtid. I Gudleik Gårdskes (Ryses) uppgift att upphandla prestigeföremål för kung Olavs räkning låg inte bara förvärv av dyrbara kläder och pälsar. Om man skall tro Snorre nådde också utsökta bordsutensilier de dimmiga kusterna i norr. I Olav den Heliges saga nämns att *»Gudleik for i österled till Holmgård (Novgorod, min anm.) över sommaren och köpte utsökt silketyg som han tänkte att*

kungen kunde använda till sina hederskläder och dessutom dyra skinn och enastående bordskläde».

Arkeologins krassa resultat pekar dessutom på dateringar av de bysantinska fynden som delvis hamnar utanför tidsramarna för de mytomspunna hemvändande soldaterna. Även om antalet föremål är litet kan man tala om en tyngdpunkt som ligger i perioden från 1000-talets slut till 1200-talets början, en period då det nordiska inslaget i kejsarens personliga vakt var ringa.

Åsikten att bysantinska fynd är ett utslag av ortodox mission i Skandinavien är också svår att försvara med de föreliggande dateringarna på föremålen som grund. Tyngdpunkten i tid ligger i 1100-talet då påvekyrkan säkrat sin makt över Norden. Stenkyrkor byggdes då i stort antal med rummen utformade för latinsk liturgi. Etableringen av ärkebiskopssätena i Lund, Trondheim och Uppsala lämnade föga utrymme för missionsbiskopar från andra länder än England och Tyskland. De religiösa symboler som bars av människor i Lund och Sigtuna säger mer om vilken region än religion de tillhörde. När Sigurd Jorsalafar i 1100-talets första hälft stolt donerade den ikon eller det antemensale han förvärvat i Miklagård till Korskyrkan i Kungahälla agerade han som kristen *dominus*, inte som återvändande ortodox konvertit.

Förändringar i medelhavsområdet kan tyckas avlägsna när man sitter i Lund och blickar ut i Europa. Smulorna från den rikes bord som föll i Lunds jord visar ändå med tydlighet att metropolen var en del av ett kontaktnät som sträckte sig långt över de gränser som Östersjön och Atlanten utgjorde. Svaret på frågan vad dessa fynd representerar kan sökas i den triptyk som utgörs av bysantinsk ekonomisk expansion, förändrade handelsvägar i det ryska riket och konsumtionen i de skandinaviska städerna som så sakta höll på att formas efter mer kontinentala mönster. I Lund samlades föremålen till det vrakgods som kom från hela den då kända världen.

- Andrén, Anders. *Den urbana scenen: Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, series in 8° 13. 1985
- Angold, M. *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*. 1984
- Blomqvist, Ragnar. Ett missionärsöde. *Thulegrävningen* 1961
Archaeologica Lundensia II. 1963
- Harvey, A. *Economic expansion in the Byzantine empire 900-1200*. 1989
- Roslund, Mats. Crumbs from the rich man's table- Byzantine finds in Lund and Sigtuna, c. 980- 1250. *Visions of the past. Trends and traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19 och Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 24. 1997
- Rybina, E A. Trade links of Novgorod established through archaeological data, *The archaeology of Novgorod, Russia*. The Society for Medieval Archaeology monograph series 13. 1992

1. Eftertraktade karneolpärlor skänkte exotisk lyster åt några lundakvinnors dräkt. Olika fyndplatser i Lund. 1000-talet.

DEN ARABISKA RESESKILDRAREN Ibn Fadlan skrev några decennier in på 900-talet att han träffat nordbor som farit i österled för att göra affärer. Enligt honom skattade de, eller kanske snarare deras kvinnor, pärlor mycket högt. Nordborna betalade en dirhem för en enda pärla. Det tyckte han förmodligen var ett kraftigt överpris, men vid denna tid var marknaden för pärlor mycket omfattande och efterfrågan stor. Kvinnor smyckade sig med mängder av pärlor, arrangerade i hängande pärlband – under vikingatiden mellan två parspännen fram på bröstet.

Vid tiden för Lunds uppkomst saknar vi en riktigt klar bild av hur kvinnodräkten såg ut. Den kristna tron hade fått fäste i Norden, och med den andra gravseder. Personliga ägodelar, såsom dräktspännen och pärluppsättningar, följde inte längre den döde i graven. Pärlorna från Lund är därför mycket sällan funna tillsammans med sin ägare. De har nästan uteslutande hamnat i jorden därför att de tappats bort. Det är därför svårt att veta hur lundakvinnorna kombinerade och bar sina pärlor. Men att smycka sig, att visa sin kulturella identitet med pärlor, tycks ha levat kvar som en vikingatida reminiscens under 1000- och 1100-talen.

Inte sällan var dessa pärlor av främmande ursprung. En stor andel har paralleller i samtida fyndmaterial från våra

grannländer i öst. Vem vet, kanske är vissa av dessa pärlor ett konkret resultat av lundabornas färder i österled. Hur som helst torde pärlorna kunna bidra till att kasta ljus över stadsbornas kontaktytor och kulturinflenser.

Vid flera utgrävningar i Lund har till exempel pärlor av karneol påträffats. Karneol går att härleda till det latinska ordet för kött, *caro* och är en röd eller rödbrun halvådelsten. Fler-talet av lundafynden är klotformigt slipade och har en unge-färlig storlek av en ärtä, men även fasettslipade exemplar förekommer (Bild 1). Tidsmässigt är de hemmahöriga i 1000-talet, företrädesvis i dess första hälft. De former av karneolpärlor som har hittats i Lund har funnits i Skandinavien alltsedan 800-900-talen. Karneolpärlorna har troligen varit både dyrbara och eftertraktade. Karneol förekommer nämligen inte i Skandinavien.

Varifrån har då dessa pärlor kommit? Ser vi till var fynd av karneolpärlor är vanliga, så framgår det att de är speciellt frekventa i sydöstra och östra Europa. Ställer man samman denna spridningsbild med en kartläggning av när karneolpärlor börjar dyka upp i olika arkeologiska fyndmaterial, samt var det fanns handelsvägar och råvarutillgångar, så förefaller det sannolikt att de nordeuropeiska karneolfynden haft sitt ursprungsområde ända borta i norra Svartahavområdet, i Kaukasus, Iran eller Indien. Exakt hur karneolpärlorna letat sig ända hit, till staden i det avlägsna Norden, går inte att gräva eller mäta sig fram till. Det kvarstår som ett stimulerande frågetecken. Men vi kan åtminstone konstatera att dessa pärlor är mycket långväga gäster. Troligen har de nått Lund via de östeuropeiska flodsystemen och Kievriket.

Flertalet pärlor är emellertid av glas, och när det gäller att proveniensbestämma dessa så ger inte råvarorna samma ledning. Råvarorna förekommer på många platser – jordskorpan består faktiskt till hela 98% av de grundämnen som ingår i vanligt sodaglas. Glasmassans sammansättning och de föröre-

ningar som funnits i sanden man använt sig av, ger visserligen glaset olika karaktär. Det kan ge ledtrådar varifrån glaset kommit, men utan några andra indikationer är det svårt att koppla glasföremål till vissa speciella platser.

Teoretiskt sett så torde alla förutsättningar för en inhemsk framställning varit uppfyllda redan under sen järnålder, och under medeltiden är det möjligt att ett visst hantverkskunnande fanns vid klostren. Men det dröjer ända fram i 1400-1500-talen innan det finns några egentliga belägg för glasframställning här uppe i norr, möjligen med undantag av 900-talets Hedeby. Vi får därför räkna med att åtminstone själva glaset i pärlorna har korsat Östersjön.

Även när det gäller tillverkningen av glaspärlorna, kan man konstatera att det finns mycket få platser kända i Skandinavien. Vid dessa har pärlmakarens råvaror utgjorts av skärvor från kasserade importerade glaskärl, mosaikbitar och halvfabrikat. Det har också visat sig att en storskalig pärltillverkning avsätter mycket spill och karaktäristiska spår. Det saknas belägg för att det skulle ha funnits någon sådan omfattande pärltillverkning i Lund. Att det kan ha funnits en småskalig tillverkning av glaspärlor i enklare tekniker är däremot inte orimligt. I så fall har dessa sannolikt gjorts av metallhantverkare i staden, som bland annat sysslat med emaljinläggningar. Pärlmakaren bakom de mer avancerade produkterna, t.ex. i mosaik- och överfångsteknik, har emellertid varit en specialiserad hantverkare, vars hemvist bör sökas någon annanstans.

Pärlorna i överfångsteknik från Lund är, med ett undantag, guldfoliepärlor. Glaset i en lindad grundpärla har täckts med folie av guld, som i sin tur belagts med ett lager av genomskinligt glas. Glaset i överfånget är ofärgat och genomskinligt, och speciellt en variant med lätt bikonisk form och stort snoddhål är gjord med mycket bra teknik (Bild 2). Nils Cleve, som studerat fynden från korstågstida gravar i Finland, har gjort iakttagelsen att guldfoliepärlornas spridningsmönster

följer samma vägar som karneolpärlornas importvägar. Guldfoliepärlorna anses därför indikera en östlig importström.

En distinkt grupp pärlor i lundamaterialet, där bland annat den ovan nämnda guldfolievarianten ingår, har som utmärkande drag proportionellt sett mycket stora snoddhål. Dessa pärlor är därför sköra, vilket säkert bidragit till att så många hamnat i jordlagren. Men det intressanta är egentligen inte själva mängden, utan kvalitén på pärlorna. De pärlor som åsyftas är gröna s.k. majscolvsformiga pärlor, den speciella varianten av guldfoliepärlor samt blå bikoniska pärlor med ribbning (Bild 2). Dessa uppvisar samtliga mycket stabila former och är gjorda med så förfinad teknik att de ger intryck av att vara resultat av en storskalig produktion. Det är därför frestande att se ett släktskap mellan dessa pärltyper, en »familj», vars ursprungsområde står att finna där man haft en lång tillverkningstradition och besuttit högt tekniskt kunnande. Om vi då återvänder till Cleves reflektion, att guldfoliepärlornas spridningsmönster är detsamma som för karneolpärlorna, så ger det en ledtråd i vilken riktning man bör söka.

Intressant är också, att ytterligare en pärlvariant som anses spegla ett varuutbyte med öst, har letat sig till Lund. Det är en speciell typ av mosaikpärlor som är kända bl.a. från finska fynd. Dessa är tillverkade på ett något annorlunda sätt än vad som vanligen menas med mosaikteknik, då de har en lindad grundpärla som »kärna». Därefter har på dem anbringats glastavar med mönster och oregelbundna fläckar i flera färger. Genom efterformning har de blivit månghörniga (Bild 3).

Är det bara ett sammanträffande, att pärltyper som ansetts vara indikatorer på en »östlig importström», nästan alltid påträffats i samma tidshorisont i Lund, och dessutom faktiskt tycks varit vanliga i våra grannländer i öst? Troligen inte. Sammanträffanden utgör inte sällan små bitar av en förklaring. Dessa pärlor har skänkt lite exotiskt lyster åt dräkten på några lundakvinnor. De är, liksom sidentyger och amforor som

2. Pärlmakarna bakom de mer avancerade glaspärlorna var specialiserade hantverkare. Pärlorna ovan utgör en distinkt grupp och är troligen långväga gäster. Olika fyndplatser i Lund. 1000-talet.

3. På en lindad grundpärla har glasstavar med mönster och orangebundna fläckar i flera färger anbringats. Den månghörniga formen har pärlorna erhållit genom att de efterformats. Denna variant av mosaikpärlor anses tillhöra samma östliga importgrupp som karneolpärlorna. Olika fyndplatser i Lund. 1000-talet.

har letat sig till Lund ända från Bysans, och sländtrissor från Kievområdet med vilka lundakvinnor spunnit sin tråd, direkta speglingar av möten i ett mycket vidsträckt kontaktnät i österled. Troligen har de förts hit på samma sätt som karneolpärlorna, över de östeuropeiska flodsystemen via Kievriket. Men att låta dessa föremål gömma sig bakom ett intetsägende begrepp som »importvaror« vore en anakronism; deras väg har många gånger säkert varit både krokig och lång, kanske har de passerat flera mellanhänder under resans gång.

För flertalet av de andra glaspärlorna i lundasamlingarna har försöken att bestämma deras ursprung inte varit lika lyckosamma. Något som emellertid tycks stå klart är att de ofta uppvisar gemensamma drag med fynd från ett mycket stort område. Samma typer av pärlor förekommer ofta i exempelvis fynd från offerplatser i de svenska lappmarkerna och i gravar från Dalarna, Gotland och Finland där den döda har gravlagts på en kyrkogård efter kristna gravseder, men med förkristna tecken i form av gravgåvor. Pärlyperna är också vanliga i fyndmaterial från områdena öster om Östersjön och i Sigtuna.

Lundaborna hade inte några pärlor som var unika till form eller teknik, varken under 1000- eller 1100-talet. Samma typer av pärlor bars av kvinnor över ett mycket vidsträckt område. I Lund, men även i Polen, Finland och Ryssland sågs kvinnor exempelvis bära pärlor med »utstående ögon« vid denna tid (Bild 4). Värt att poängtera är också, att i jämförelsematerialen till lundapärlorna, dvs där pärlor rent generellt verkar varit vanliga, finns det ett märkbart »vikingatida« inslag även under 1000- och 1100-talen. Vi måste därför vidga perspektivet och inte enbart använda pärlornas spridningsmönster för att ta ut bäringen på olika importströmmar. Det förefaller minst lika intressant att fokusera på själva användandet av pärlor.

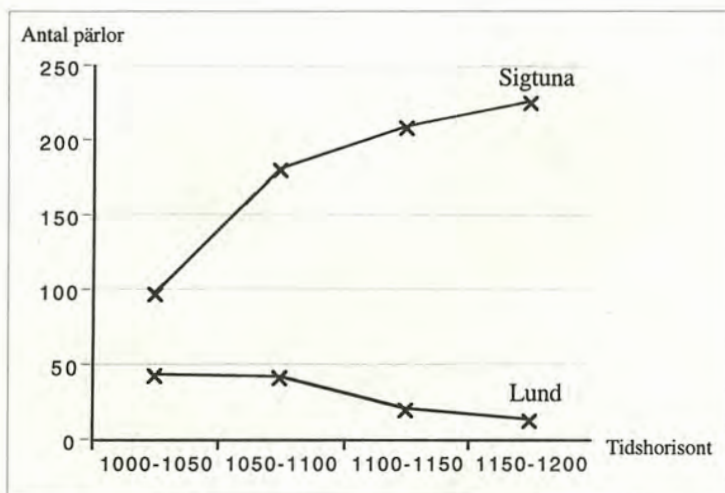
Vårt sätt att klä och smycka oss inte enbart är funktionellt

4. På dessa pärlor har »ögonen« inte valsats in. Typen fanns under 1000-talet och 1100-talets början inom ett mycket stort område. Sådana pärlor bars även av kvinnor i exempelvis Novgorod och Gdansk. Olika fyndplatser i Lund.

betingat. Dräkten är så mycket mer än bara ett skydd mot väder och vind. Dräktskicket kan ses som ett materialiserat språk. Genom att individen i sitt val av klädsel, medvetet eller omedvetet, anpassat sig till det som accepteras av gruppen, kan detta anses vara i hög grad kulturellt betingat. Sannolikt kan pärlfynden från 1000- och 1100-talen antas representera ett och samma materiella uttryck, nämligen reminiscenser av ett »vikingatida« dräktskick.

Var då detta ett utmärkande drag för de dåtida lundaborna, eller fanns det regionala skillnader i det »vikingatida« sät-

5. Skillnaden mellan Lund och Sigtuna i bruket av pärlor var betydande redan i äldsta skedet. Den blev alltmer markant under 1100-talet. Jämförelsen gäller dessutom 12 lundagrävningar med en fyra gånger så stor yta som utgrävningen i kv. Trädgårdsmästaren i Sigtuna.

tet att klä och smycka sig under 1000- och 1100-talen? I Lund har det totalt påträffats cirka 350 pärlor. Det är förhållandevis få. I Sigtuna – Mälardalens samtida metropol – återfanns 821 pärlor vid en enda grävning. Dessa skillnader är slående. Ännu mer påtagliga blir de om man tar hänsyn till att Lund haft en sekellång undersökningstradition, och att det faktiskt grävts betydligt mer i Lund än i Sigtuna. Teoretiskt sett är pärlfynden hela 30 gånger vanligare i Sigtuna än i Lund. Denna divergens blir dessutom allt tydligare under 1000- och 1100-talens lopp. (Bild 5).

De bakomliggande förklaringarna till dessa skillnader är sannolikt att pärlorna inte enbart betraktades som sköna ting. Hur man klädde och smyckade sig var kulturellt betingat och av central betydelse självuppfattningen. I Lund gjorde troligen ett klädmode präglat av kontinentala förebilder, dvs utan par-

spännen och stora pärluppsättningar, sitt intåg tidigare än i exempelvis Sigtuna, som hade mer påtagliga kontakter med områdena öster om Östersjön. Där levde en vikingatida tradition kvar längre, vilket också avspeglades i dräktskicket.

KÄLLOR

- Bach, H. & Dusek, S. *Slawen in Thüringen. Geschichte, Kultur und Anthropologie im 10 bis 12. Jahrhundert.* 1971
- Callmer, J. *Trade beads and bead trade in Scandinavia ca 800-1000 AD.* Acta Archeologica Lundensia. Series in 4° Nr 11. 1977
- Callmer, J. Pragmatic notes on the early medieval beadmaterial in Scandinavia and the Baltic region ca A.D. 600-1000. *Studia nad etnogeneza Slowian i kultura Europy Wczesnosredniowiecznej, TOM I.* 1987
- Cleve, N. Skelettgravfälten i Kjuloholm i Kjulo II. Vikingatid och korståg. Gravfältet C. *Finska fornminnesföreningens tidskrift XLIV*, 2. 1978
- Elsner, H. *Wikinger Museum Haithabu. Et portræt af en tidig by.* 1992
- Ingemark, D. *Glaset - ett tidigt hantverk i Skandinavien?* C-uppsats i arkeologi. Lunds Universitet. 1990
- Salminen, L. Att tappa tråden. Om medeltida pärlor och kulturella mönster. *Arkeologiska rapporter från Lund*, nr 13. 1996
- Wikander, S. Araber Vikingar Våringar. *Svenska Humanistiska Förbundet* 90. 1978

DET RESTES FLITIGT mellan Lund och Rom under medeltiden. Den eviga staden förefaller ha varit det vanligaste *stora* resmålet. Många danska pilgrimer tog sig säkert dit och bland dem fanns det naturligtvis lundabor. Men till Rom reste också kungar, biskopar och ärkebiskopar i diplomatiska och storpolitiska ärenden.

Först ut var Knut den Store som våren 1027 som gjorde en kombinerad pilgrimsfärd och diplomatisk resa till Rom. Han presenterade sig säkert som Danmarks mäktige kung och fick övervara påven Johannes krönande av Konrad II till romersk kejsare i Peterskyrkan. Säkert såg påven också anledning att mottaga den nordlige gästen på ett smickrande sätt. Kyrkoprovinserna i Skandinavien behövde kungligt stöd.

På 1060-talet skickade kung Sven Estridsen två sändebud till påven Alexander II för att verka för Danmarks lösgörande från ärkestiftet Hamburg-Bremen. De fick dock återvända den långa vägen hem med oförrättat ärende.

Biskop Eginio som installerats i Dalby samtidigt som Henrik i Lund gav sig efter några år som ensam biskop över Skåne iväg till Rom. Han återvände till Lund men dog samma år – 1072.

Det blev kung Erik Ejegod som 1103 på sin valfärd till Rom fick audiens hos påven Paschalis II och utverkade bildandet av ett nordiskt ärkebiskopsdöme med säte i Lund. Att den poli-

tiska aspekten var viktigare än den religiösa förefaller uppenbart, men Ejegod fortsatte efter framgångsrika förhandlingar i Rom sin resa mot Jerusalem. Han nådde dock inte längre än till Cypern där han avled 1104.

Det kunde ha sina risker att inte infinna sig hos påven när han kallade. I en uppblossande tvist med ärkebiskopsdömet Hamburg-Bremen kallades Asker till Rom men vägrade att infinna sig. 1133 bestämde påven så att biskopen i Lund och övriga nordiska biskopar skulle lyda under Hamburg-Bremen. Vad som hindrade Asker att ge sig ut på den långa resan är inte känt, men kanske var det helt enkelt sjukdom eller ålderssvaghet. Han bör ha varit gott och väl 75 år och en sträpatsfylld resa till Rom var kanske ogenomförbar. Förhandlingarna inför påven avgjordes till Danmarks nackdel eftersom endast ena parten var representerad. Kunde Asker då inte ha agerat genom sändebud? Möjligen inte. Många gånger krävdes nämligen i medeltida diplomati närvaro av den högste ansvarige och Asker fick kanske inte skicka någon ställföreträdare.

Biskop Eskil fick sända sin kapellan Herman till Rom i frågan om ärkebiskopsvärdigheten. 1138 var han åter i Lund och medförde då meddelandet om det danska ärkestiftets återupprättande. Eskil hade direkt stöd från påven och 1139 infann sig en legat från Rom till en synod i Lund. Det var kardinalbiskopen Theodignus som fick representera påvestolen.

1155 var det ärkebiskop Eskils tur att fara till Rom. Lund höll på att förlora överhögheten både över den norska och den svenska kyrkan så det krävdes kraftfull diplomati för att rädda så mycket makt som möjligt till Lund. Sverige blev visserligen nu eget ärkebiskopsdöme, men fortfarande under överhöghet av ärkebiskopen i Lund. Det tog tre år innan Eskil åter såg Lund. På hemresan blev han tillfångatagen i Burgund och satt i ett och ett halft år som kejsarens fånge. Först på våren 1158 fick han återse Lund. Därmed var dock inte resandet över för Eskils del. I den fortsatta konflikten med kejsaren och

Hamburg-Bremen tvingades han till en sexårig landsflykt som slutade 1167 då han än en gång kom tillbaka till Lund. Åren i landsflykt tillbragtes i Frankrike och Italien. Efter att ha nedlagt sitt ämbete 1177 gick Eskil till slut i kloster. Det var inte vilket kloster som helst han valde – han reste iväg till det berömda Clairvaux i Frankrike.

En annan ärkebiskop som tvingades i landsflykt till Rom var Jakob Erlandsen. Orsaken var konflikterna med den danska kungamakten. Till slut lät Kristofer fängsla ärkebiskopen i kungsgården Hagenskov på Fyn. Efter att ha frigetts fann herr Jakob 1262 det för gott att lämna Danmark och bege sig utomlands. Sedan han till och med blivit bannlyst av en till Lund utsänd påvlig nuntie reste han 1264 till Rom. Så småningom stillnade maktkampen och Jakob Erlandsen gav sig då av hemåt. Han kom dock inte längre än till Rügen där han avled eller möjligen dödades den 18 februari 1274.

Ärkebiskopen Trugot Torstensson levde i fred med både kung och påve. Han blev också den förste lundabiskop som i Rom 1276 vigdes till sitt ämbete av påven själv. Med tidens gång skulle han följas av fler.

Med Jens Grand (ärkebiskop 1289-1302) återupptogs maktkampen mellan kyrka och kung. Grand tycks ha varit en boren politiker och efter att valts och förklarat kungen sin trohet for han genast till Rom med kungens rekommendationsbrev i packningen. Väl framkommen nedlade han genast ärkebiskopsämbetet för att omedelbart återfå det ur påvens hand. Snart därpå återvände han till Danmark och till en allt hårdare konflikt med kungen. Den ledde till att Grand fängslades men efter en tid lyckades han rymma till sin borg Hammershus på Bornholm.

Efter mordet på riddaren Josef Magnusson i Lund 1301 dömdes borgarna bland annat att sända fyra redbara män på pilgrimsfärder för riddarens själ. Två skulle bege sig till Santiago de Compostela och två till Rom. Det framhölls att det

inte fick ske i kombination med köpenskap och 1310 kunde resenärerna ge sig av sedan avtalet om försoning ingåtts i närvaro av kung Erik Menved i Lund.

Kontakterna Lund/Rom var naturligtvis närmast kontinuerliga under medeltiden och ovanstående exempel illustrerar bara några mer dramatiska höjdpunkter i romresandet. Den vanligaste kontakten bör ha varit överbringandet av brev och olika kyrkliga aktstycken som med kurirer eller sändebud nådde Rom. Glömmas får givetvis inte de mycket stora mängder med pengar som också transporterades till Rom. Kyrkoprovinserna hade att betala uppbörd till påven. En återkommande skatt var den så kallade Peterspengen. Till exempel 1334 förde den påvlige nuntien och uppbörds mannen Petrus Gervasii en vacker förmögenhet med sig till den påvliga skattkammaren. Påven bodde vid den här tiden i Avignon. Resultatet av uppbörden utgjorde 7282 guldmynt samt 849 gram omyntat guld från Sverige, Norge och Danmark. För resan hade Petrus till sig själv och sitt resällskap som lån kvitterat ut 60 guldfloiner. Det hade tagit honom närmare fyra år att genomföra uppdraget.

Slående är framförallt den *rutinmässighet* som tycks ha rått i förbindelserna som trots stora avstånd och andra problem ändå fungerade på ett förvånande tillförlitligt sätt. På modärna vägar är det fortfarande en aktningsvärd sträcka till Rom. Från till exempel Kiel rör det sig om 1850 kilometer. Den medeltida resenären tog sig bäst fram ridande. Det fanns vägar men deras skick var sådant att man på så långa sträckor som till Rom undvek att försöka ta sig fram med vagn. Det karolingiska riket hade satsat på sina vägförbindelser och när man nådde till Rhen- och Donautrakterna fanns de romerska vägarna kvar om än i mycket förfallet skick. På Karl den Stores tid hade de ännu i stor utsträckning tillåtit körsel med vagnar men på 900- och 1000-talen hade det romerska vägnätet fått

förfalla. Inte för att det inte användes utan snarare för att ingen underhöll det. Den storman som under medeltiden reste till Rom fick även se till att begränsa sitt resesällskap. Ju fler som skulle hårbärgeras och födas desto svårare blev resan. Om nu vagnar ändå medfördes föredrog man oxar som dragdjur. I Tyskland tycks det först ha varit under 1100-talet som hästen började ersätta oxen. Längs huvudvägarna fanns, mestadels, logimöjligheter på regelbundna dagsetapphåll. Etapperna blev med moderna mått inte långa. Snittmässigt kunde ryttare avverka upp till 70 kilometer per dag. Med vagn kunde man inte räkna med mer än 20-30 kilometer. Biskop Bernward från Hildesheim genomförde sin romresa på 64 dagar (2/11 1000 - 4/1 1001). Befann han sig hela tiden på resande fot red han i så fall genomsnittligt 25 kilometer per dag. Den medeltida resenären reste emellertid inte som vi oftast gör, mellan två punkter. Det krävdes många vilodagar och det fanns många ställen att besöka längs rutten. Hur lång tid kunde det då ta att resa från Lund till Rom? Svaret förefaller vara att resenären gjorde klokt i att räkna med minst två månader.

Stråtrövare tillhörde de faror man måste räkna med, men de främsta riskerna låg nog i själva vägen med svårtillgängliga partier och riskfyllda flodövergångar. Det största och farligaste hindret kom då resenärerna skulle ta sig genom alppassen. Det var lämpligt att undvika dem vintertid, men även då fortgick trafiken. Vintern 1077 passerade Henrik IV Alperna på väg söderut. Vedermodorna skildrades av Lambert von Hersfeld.

»... och bergen, över vilka övergången skedde ... var så övertäckta med snömassor och isig frost, att man på de hala och steniga branterna varken kunde taga sig upp till fots eller till häst ... Fördenskull lejde han (kejsaren) några av de infödda, som kände till trakten och var vana vid de branta alptopparna, för att de skulle gå före hans följe över de branta bergs-

väggarna och snömassorna och med alla hjälpmedel de kände till jämna till de otillgängliga stigarna för dem som kom efter. Med dessa ledare lyckades de också med största svårighet nå bergskammen; här visade det sig omöjligt att komma vidare, eftersom bergets skrovliga brant som sagt genom den isiga frosten var så hal, att den tycktes förbjuda varje försök till nedstigning. Här måste nu männen med all kraft söka övervinna alla faror; och än krypande på alla fyra, än stödjande sig på ledarnas axlar, stundom också, när foten slant på den hala stigen, fallande och rullande vidare, nådde de äntligen dock med stor livsfara slät mark. Drottningen och de andra kvinnorna ... satte man på oxhudar, och de som ledsagning anförande vägvisarna drog dem därpå nedåt. Av hästarna släppte de ned några med rörliga inrättningar, andra rutschade de ned med sammanbundna fötter, av dem omkom många vid nedfärden ...«

KÄLLOR

Blomqvist, Ragnar. *Lunds historia 1. Medeltiden*. 1951
Schadendorf, Wulf. *Zu Pferde, im Wagen, zu Fuss*.
Tausend Jahre Reisen. München. 1959

Sankt Jost som pilgrim. Ur *Legenda Aurea*, tryckt i Lübeck 1492.

Pilgrimsampuller. Till vänster ett fynd från Sankt Jörgens hospital. Höjd: 5 cm. KM 49185:310. Den tuppformiga ampullen är från kv St Clemens och är hoptryckt. Höjd: 5,2 cm. KM 66166:657

LARS ANDERSSON: Pilgrimsmärken
och pilgrimsresor

UR DEN LUNDENSISKA myllan har man tillvaratagit ett knappt sextiotal arkeologiska föremål med anknytning till en alldeles speciell reseverksamhet. Det rör sig om religiösa souvenirer från medeltiden och som man kunde inhandla vid större vallfartsorter runt om i Europa. Dessa pilgrimsmärken, som de kallas, skulle fästas på den vallfärdandes hatt, väska eller klädedräkt som synligt bevis på att man genomfört sin pilgrimsresa och de kunde också tjäna som ett slags fredande passersedel under återfärden hem. Säkert uppfattades de också av många som en slags religiös amulett eller andaktsbild för vardagsbruk, både under själva resan och efter hemkomsten.

Pilgrimsmärkena framställdes som massartikel och var ofta utförda som små reliefbilder gjutna i bly eller tenn. Märkenas ursprung framgår i de flesta fall av bildens ikonografiska komposition och ibland är ortens namn angivet i en inskription. Eftersom märkena var avsedda att sys fast, har de ofta små öglor på sidorna och deras storlek varierar mellan 5 och 10 cm. De äldsta pilgrimsmärkena i Europa hänför sig till 1100-talet men populärast blev de under 1300- och 1400-talen. Vid de tongivande skandinaviska helgedomarna började man tillverka märken först vid tiden omkring 1400.

En alldeles speciell form av märke är de välvda skalhalvor av musselarten *Pecten Maximus*, som utdelades vid Santiago

de Compostela. Karakteristiskt för dessa pilgrimsmusslor är, att de har två hål borrarade vid musslans lås för att möjliggöra fastsättandet. Santigomusslorna är de i särklass vanligast förekommande pilgrimsmärkena i Sverige och bara från Lund är fyrtiofem exemplar kända.

Pilgrimer och vallfartsorter

Medeltidens pilgrimsskaror utgjordes av människor ur alla samhällsklasser som i tacksamhet eller förtvivlan färdades över stora avstånd till helgedomar, där relikier av berömda helgon vilade. De undergörande relikerna gav lindring och bot mot sjukdom och tröst för själen. Att vallfärda till sådana heliga platser var ett viktigt och naturligt inslag i den andliga utövningen. Själva ordet pilgrim betyder egentligen främling, vilket säger något om hur man uppfattades då man passerade de otaliga rastorterna på vägen eller när man äntligen nådde sitt mål. Säkert var äventyrlusta och nyfikenhet på främmande länder, städer och människor en minst lika stark drivkraft som fromhet och religiös nit.

I testamenten och mirakelsamlingar finner man ibland uppgifter om enskilda pilgrimsöden. Här får man ta del av förväntningar, farhågor och erfarenheter hos olika individer i samband med deras vallfärder. I tänkeböckerna, de medeltida städernas rättsprotokoll, finns också exempel på straffkommanderade botvallfärder. Särskilt under 1300- och 1400-talen tillämpade domstolarna vallfärden som straffdom. Samtidigt och kanske som en följd av detta, började intresset för att på eget initiativ genomföra långa och påfrestande pilgrimsfärder avta bland dem, som hade det bättre ställt. Dessa gavs då möjlighet att byta den mödosamma färden mot penningbot eller någon annan för kyrkan nyttig prestation. Ett alternativ var att mot betalning sända någon annan i eget ställe. På så sätt växte ett system med »ställföreträdande« pilgrimer fram. Dessa lejda vallfärdsmän tycks, åtminstone till en början,

ofta ha rekryterats bland präster och munkar.

Pilgrimsbesöken var en viktig inkomstkälla för den katolska kyrkan genom de ökade kollekter och offergåvor de medförde. Intäkterna kompletterades med försäljning av pilgrimsmärken, avlatsbrev och enklare relikier. Försäljningen av pilgrimsmärken var så vinstgivande, att man ofta försökte skaffa sig monopol över den. På vissa orter låg tillverkningsrätten hos den lokala kyrkliga myndigheten, på andra hos världsliga stormannafamiljer eller lokala hantverkargrupper. Ortens övriga invånare gynnades naturligtvis också genom det ökade behov av mat och logi som resandeströmmen medförde.

De internationellt mest kända vallfartsorterna besöktes av pilgrimer från hela den katolska världen. Kultcentra uppstod runt om i Europa på platser där apostlar eller andra välkända helgon ansågs ligga begravda eller där relikier av dem förvarades. Främst bland dessa orter var givetvis Rom med Petri och Pauli gravar men efterhand fick flertalet europeiska länder egna »nationalhelgon« och vallfartsorter av stor regional betydelse etablerades. I Skandinavien tillhörde Nidaros och Vadstena denna kategori.

Pilgrimsfärder på kontinenten

För att underlätta färderna på okända vägar, tillkom flera nedskrivna vägvisare eller itinerarier. Här fann man upplysningar om vägsträckningar, om deras längd och om den beräknade restiden mellan de olika stationerna samt om vilka övernattningsmöjligheter som erbjöds under vägen. Spridningen av dessa vägvisare var samtidigt ett viktigt propagandamedel för de berörda orterna. Medeltida itinerarier finns bevarade från bl.a. Skandinavien och de beskriver några olika vägar att ta sig ner genom Europa via Tyskland och Schweiz mot Rom samt ett flertal vägsträckningar genom Frankrike och norra Spanien mot Santiago de Compostela.

Reseorganisationen på kontinenten var förhållandevis väl-

utvecklad. Utmed de större vägarna hade man efter benediktinskt mönster inrättat härbärgen och hospital, där de vallfärdande kunde ta in. I vissa kloster fanns särskilda pilgrimshus, ett slags medeltida vandrarhem, som kunde ta emot mindre sällskap för natten. Här fick man mat och dryck, en bädd att sova i samt upplysningar om vägen framöver och om det hägrande resmålet. För att bli insläppt, måste pilgrimen i allmänhet visa upp det legitimerande pass, som biskopen eller sockenprästen utfärdat på hemorten. Härbärget var i regel stängt om dagen och när det åter öppnades framåt kvällen, stod redan nya skaror och väntade.

Pilgrimsampuller

En särform bland pilgrimsouvenirerna är de små flaskliknande ampuller av bly eller tenn som var avsedda att rymma heligt vatten eller någon annan undergörande substans från den besökta kultorten. Många gånger försåldes flaskorna på stället och var ibland försedda med någon ortspecifik bild, men oftast var de neutralt utformade med en enkel dekoration på flaskkroppen. Ampullerna är betydligt sällsyntare i det arkeologiska fyndmaterialet än andra typer av pilgrismärken. Förmodligen beror det på, att man ansåg endast innehållet som verksamt och flaskan bara vara en behållare som kunde återanvändas vid nya resor.

Tre pilgrimsampuller har påträffats i Lund. En av dem påträffades under tiden för andra världskriget på stadsäga 443, där Sankt Jörgens spetälskehospital en gång låg. Den är nästan påsformig och har tillslutits genom att den mjuka metallen vid mynningen helt enkelt knipits ihop med en tång eller liknande. Den andra påträffades 1974 i kv St Clemens 8 och har en form som mer påminner om en liten fältflaska med cylindrisk hals som tillslutits med någon slags propp. Båda ampullerna har neutral och geometriskt arrangerad ornamentik på sidan. Den tredje ampullen hittades också i kv St Clemens 8

Till vänster: Pilgrimsmärke från Marburg. Sankta Elisabeth med den Helige Franciskus. Över gestalterna syns ett Kristusansikte. Runt märkets kant löper texten SCA ELIZABETA (M) S FRANCISCUS. Märket är från ca 1300. Höjd: 5,7 cm. KM 5876

Till höger: Pilgrimsmärke från Tours med scenen med den kluvna manteln ur legenden om Sankt Martin. Till höger skymtar hans häst och strax under manteln en liten hund (?). Inskriptionen lyder (MARTI?)NUS ---C-LIUN. Omkring 1200. Höjd 4,3 cm. LUHM 28 657

har formen av en liten tupp. Tuppens fotparti har också varit ampullens mynning avsedd att klämmas ihop. Eftersom öppningen varit vänd nedåt är det mycket troligt att ampullen varit avsedd att innehålla någon slags relik. Som ursprungsort för den märkliga ampullen har man föreslagit Fritzlar i Hessen. Skälet är att stiftskyrkan där förvarade två relikvarier i form av tuppar. Enligt källorna har tupprelikvarier även förekommit på andra ställen, vilket gör attribueringen osäker.

Två lösfunna metallmärken

Ett pilgrimsmärke, som hittades vid den stora kloakgrävningen i Lund 1890, har en bildframställning som visar den Helige Franciskus tillsammans med Sankta Elisabeth, änka efter lantgreve Ludwig av Thüringen. Den unga Elisabeth, som föddes 1207, påverkades starkt av franciskanernas lära och sociala

verksamhet och inträdde bland ordens tertiarer. I staden Marburg i Hessen grundade hon ett litet hospital och bedrev där en omfattande hjälpverksamhet bland fattiga och sjuka. Hon avled 1231, endast tjugofyra år gammal, och begravdes i hospitalskapellet. Pilgrimsströmmen till graven blev så stor, att man redan året därpå byggde en större vallfartskyrka på platsen. Pilgrimer kunde snart vittna om hur mirakler skett vid graven och tre år senare, 1235, helgonförklarades Sankta Elisabeth. Vi vet inget om vem lundapilgrimen var, vilken väg han färdades eller hur det kom sig att märket hamnade i jorden. Det enda märket avslöjar är, att resan mellan Lund och Marburg företagits någon gång på 1300-talet.

Ett annat märke visar på kontakter med Tours i västra Frankrike. Sankt Martin föddes omkring 330 och var från början en hednisk romare. Sedermera lät han kristna sig och framtonade då som en världsfrämmande asket som så småningom, halvt mot sin vilja, utsågs till biskop i Tours. Den populäraste Martinslegenden berättar om en händelse, som ofta återges i den medeltida konsten. Han mötte en gång en tiggare som bad om en allmosa. Eftersom han för tillfället inte hade något annat att skänka bort, skar han sin mantel i två delar och gav den ena halvan åt tiggaren. Följande natt uppenbarade sig denne för Martin i gestalt av Kristus själv, iklädd den klivna manteln. Martin av Tours dog år 397 och blev så småningom ett av Frankrikes och hela västvärldens populäraste helgon.

Pilgrimsmärket från Tours är ett tidigt lösfynd från kv Gråbröder 17 och framställer den återberättade situationen med Martin och den vandrande tiggaren. På märket står Martin till fots och skär itu sin mantel. Bildframställningen har en anmärkningsvärt ålderdomlig form och märket kan vara tillverkat redan vid 1100-talets slut. Möjligen kan det kommit till Lund något senare, kanske omkring 1200.

Sankt Martin dyrkades tidigt av lundaborna. Det finns

uppgifter om att man redan år 1126 nedlade relikier av honom i ett av domkyrkans kryptaltare. På 1910-talet grävde man också fram lämningarna efter den romanska sockenkyrka, som helgats åt den Helige Martin. Kyrkan låg vid hörnet Västra Mårtensgatan-Bankgatan. Det är alltså inte alls förvånande, att finna ett Martinsmärke i Lund. Tours låg också utmed en av de stora pilgrimsvägar, som ledde vidare mot den populära helgedomen i Santiago i nordvästra Spanien.

Musslorna från Santiago de Compostela

Aposteln Jakob den Äldre, son till fiskaren Sebedeus och bror till evangelisten Johannes, lär ha lidit martyrdöden vid påsktiden år 42, då Herodes Agrippa lät halshugga honom i Jerusalem. Man vet mycket litet om hans levnadsöden efter Kristi död och himmelsfärd. Enligt en katolsk tradition ska han under en tid ha predikat kristendomen på den Pyrenéiska halvön. Detta skulle vara förklaringen till legenden om hur ett par av hans lärjungar efter avrättningen sjöledes återbördade kroppen till Spanien för att begravas. Omkring år 813 lär hans grav på ett mirakulöst sätt ha återfunnits av biskop Theomir av Iria. Med anledning av detta lät kung Alfonso II av Asturien bygga en liten kyrka på platsen och relikerna invigdes där år 830. Sedermera utvidgades kyrkan successivt till att omfatta den nuvarande katedralen.

Platsen åtnjöt länge endast lokal ryktbarhet, men omkring år 1000 började berömmelsen sprida sig. Från denna tid omnämns pilgrimer från Flandern, England och Tyskland och samtidigt stabiliserades ett nät av pilgrimsvägar norr om Pyrenéerna. Det omfattade fyra huvudleder med otaliga sidostår och på 1130-talet tillkom det berömda itinerariet i Liber Sancti Jacobi som vägledning för de vallfärdande. Santiago de Compostela kom från och med nu att inta en särställning bland de västerländska vallfartsorterna. Huvudskälet var, att aposteln Jakob, vid sidan av Petrus och Paulus i Rom, var

Jakob den äldre. Från omkring år 1200 kom Sankt Jakob att betraktas som pilgrimernas eget skyddshelgon och hans attribut blev därmed väskan, hatten, vandringstaven och pilgrimsmusslan. Altarskåp från Skummeslöv, ca 1500. LUHM.

den enda mer prominenta gestalt ur *Nya Testamentet* som blivit gravsatt i Europa. I Santiagos katedral besökte man naturligtvis själva helgongraven, men där fanns även annat som tilldrog sig pilgrimernas uppmärksamhet. Där förvarades också Jakobs egen pilgrimsstav, som sades vara överräckt till honom av Kristus själv och som pilgrimerna tilläts vidröra.

Eftersom Santiago inte ligger vid havet, måste pilgrimsmusslorna fraktats från kusten, kanske från Padron, och ett par mil inåt landet. Man vet, att sådana musslor såldes i Santiago de Compostela redan under 1100-talets första hälft och allt tyder på att det också var där, som den västerländska seden att bära pilgrismärken började. Handeln med souvenirer och andra mer praktiska varor idkades i små bodar kring den stensatta gården strax norr om katedralen. Där såldes enligt källorna »små musselskal, som är Sankt Jakobs tecken, till pilgrimer och där säljs också tunnor med vin, skor, hjortskinnsväskor, läderpungar, remmar och skärp samt allehanda medicinalväxter och annat«. Den omfattande souvenirhandeln var tidigt reglerad. Redan på 1200-talet fanns inte mindre än 100 licensierade salustånd i Santiago och redan då var all försäljning utanför staden straffbelagd.

Pilgrimsmusslorna dominerar stort i det lundeniska fyndmaterialet. Inte mindre än fyrtiofem stycken har påträffats, därav hälften nedlagda i gravar. De påträffade pilgrimsgravarna är nitton till antalet och fördelar sig över de medeltida kyrkogårdarna på följande sätt.

Sankt Stefan (Kv Repslagaren 13-14)	9 gravar
Sankt Drotten (Kv St Clemens 9 o 11)	5 gravar
Sankt Paul (Kv Föreningen)	1 grav
Sankta Maria Minor (Västra Mårtensgatan)	1 grav
Sankt Clemens (Kv Apotekaren 10)	1 grav
Sankt Jakob (Kv Gråbröder 32)	1 grav

Pilgrimsgravarna vid Sankt Stefan

På denna kyrkogård, som undersöktes 1978, framkom gravlämningar efter omkring 3500 individer. Av dessa innehöll endast nio pilgrimsmusslor, vilket innebär, att vallfärdssouvenirer inte var särskilt vanligt förekommande, inte ens i en så kyrkligt präglad stad som Lund. Gravarna dateras från 1200-talet och framåt. I tre av dem hade man försett den döde med två musslor placerade över bröstkorgen. Av de gravlagda var sex män i vuxen ålder, en kvinna i 45-årsåldern och ett litet barn, knappt fyra år gammalt. I en grav var skelettet så fragmentariskt bevarat att varken kön eller ålder kunde bestämmas. Det minderåriga barnet kan knappast själv ha genomfört den långa färden till Santiago. Sannolikt har någon närstående vuxen hemfört musslan och lagt den i graven. Kanske har man tilltrött trofén en förbönsfunktion för den lille?

En av mansgravarna innehöll, förutom musslan, två sydeuropeiska metallmärken. De återfanns i magtrakten och troligen har de ursprungligen varit fästade på en väska. Det ena metallmärket kommer från Rocamadour och det andra från Bari.

Rocamadour var ursprungligen en lokal och ganska anspråkslös Mariahelgedom men utvecklades under 1100-talet till ett vallfartscentrum av internationell rang. Inte minst berodde detta på att pilgrimer på väg mot Santiago de Compostela ofta tog tillfället i akt att också besöka denna plats. År 1166 återupptäcktes också kvarlevorna av eremiten Sankt Amadour, som också givit orten dess namn, vilket ytterligare ökade attraktionskraften. Traditionen berättar nämligen, att publiken Sackéus efter Kristi död skulle kommit till Gallien och där, som eremit under namnet Amadour, i sin ensamhet ha snidat den undergörande och dyrkade madonnabilden till Marias ära. Trots relikerna av Sankt Amadour förblev dock madonnabilden det viktigaste kultföremålet i Rocamadour, som redan vid 1300-talets slut fick vidkännas en tyd-

Pilgrimsgrav från Sankt Stefan med två pilgrimsmusslor symmetriskt nedlagda på den dödes bröst. 1200-talet.

lig tillbakagång som pilgrimsmål. Pilgrimsmärkena från Rocamadour, »les sportelles«, har en spetsoval sigillform och återger bilden av den tronande madonnan med barnet. De kan grovt delas in i två kronologiska grupper, en äldre av lite större format med sex fästöglor utmed kanten och en yngre med enbart fyra. Märket från Sankt Stefan tillhör den äldre typen, som var vanlig under 1200-talet.

Det andra märket föreställer Sankt Nikolaus. Enligt legenden var han biskop i Myra i Lykien på 300-talet och blev där särskilt berömd för sin välgörenhet och undergörande bön. Hans huvudort blev emellertid Bari på Syditaliens ostkust, dit hans kvarlevor överfördes år 1087 från Mindre Asien och kort därpå byggdes kyrkan San Niccola. Från Bari spreds relik av Nikolaus norrut över Europa. Redan 1098 sände den danske kungen Erik Ejegod vid ett besök på platsen hem sådana relik. Detta förvärv blev förutsättningen för Nikolauskyrkan i Lund att erhålla sitt patrocinium. Sankt Nikolaus var

Pilgrimsmärken från södra Europa funna i en av gravarna på Sankt Stefans kyrkogård. Förutom Jakobs musslan (KM 69023:30), fann man ett märke från Rocamadour, höjd 5,5 cm (KM 69023:29), och ett från Bari, höjd 4,6 cm (KM 69023:28). På Rocamadourmärket lyder inskriptionen SIG MARIE D(E R)OCAMAIDOR G och på Barimärket kort och gott S N. Graven och märkena är från 1200-talet.

skyddshelgon för sjöfarande, handelsfolk och, inte minst, för barnen. Pilgrimsmärkena från Bari har en rektangulär grundform med en halvrund övre kontur. De avbildar Sankt Nikolaus med blottat huvud och en bok i vänster hand som särskilt attribut.

Mannen som begravts med de tre pilgrimsmärkena var drygt 50-år gammal och svårt invalidiserad med en defekt rygg förorsakad av tuberkulos. Huruvida han personligen besökt platserna eller låtit någon annan göra det i sitt ställe är svårt att säga. Resan kan ha genomförts när sjukdomen var i ett mindre framskridet stadium och man kan heller inte säga något om vilket färd sätt som använts. Graven dateras till 1200-talet.

Andra pilgrimsgravar i Lund

Fem pilgrimsgravar har påträffats vid Sankt Drotten i kv St Clemens. En av dessa grävdes ut redan 1936, de övriga 1984. Tre har kunnat bestämmas till kön och ålder. Det rör sig om två män och en kvinna, alla mellan femtio och sextio år. I två av gravarna förekom musslorna parvis. De övriga hade bara fått en vardera.

Av övriga gravlagda Santiagoresenärer har bara en grav på Sankt Jakobs kyrkogård grävts ut i senare tid, nämligen 1983. Här hade personen fått en mussla placerad mitt på bröstkor-gen. Gravarna vid Sankta Maria Minor, Sankt Clemens och Sankt Paul påträffades alla under 1900-talets första hälft och dokumentationen kring dessa är så ofullständig att man inte kan säga så mycket om de gravlagda personerna. Vad vi vet är att alla innehållit en pilgrismussla.

Pilgrimsfärder inom Skandinavien

De vägar man färdades på i Skandinavien var som regel bara framkomliga för vandrare och ryttare, vilket innebar att bagaget fick minimeras. Oftast tog man sig fram på upp trampade

gångstigar genom skogar och vildmarker. Över myrar och mindre vattendrag hjälptes man av enkla spångar och kavelbroar och som hjälp för orienteringen kunde det ibland finnas enstaka rösen och resta stenar.

Utefter de större allmänna farlederna erbjöds övernattningsmöjligheter vid flera kyrkliga anläggningar, som t.ex. kloster och biskopsgårdar. Troligen har den gåtfulla anläggningen på Lurö i Vänern och antonitklostret vid Ramundeboda i Tiveden varit frekventerade anhalter för pilgrimer. För att hjälpa pilgrimer till drägliga övernattningar på vandringen genom de mellansvenska och norrländska vildmarkerna, understödde man på olika sätt tillkomsten och upprätthållandet av små profana övernattningsställen, s.k. själastugor. Särskilt gällde detta utmed pilgrimslederna mot Nidaros. Här kunde man övernatta gratis och laga sin frukost eller kvällsvard mot att man högg ny ved, städade upp efter sig och återställde stugan i samma skick som vid ankomsten. Härbärgena låg som regel på tre eller fyra mils avstånd från varandra, vilket motsvarade dagsetappernas längd.

Pilgrimsgraven vid Allhelgonaklostret

1952 påträffades vid Helgonabacken en mansgrav från 1400-talets första hälft på mark som tillhört det medeltida Allhelgonaklostret. Den gravlagde var en reslig äldre man, omkring 190 cm lång. Med sig i graven hade han fått några pilgrimsmärken som visade att han företagit en långresa norröver mot Nidaros. Bland metallfragmenten återfanns nämligen två identiska märken som föreställde Olof den Helige.

Kung Olof Haraldsson kom under sin regenttid att framstå som den norska kyrkans grundläggare och rikets enare. Efter sin död i slaget vid Stiklastad 1030 blev han snart helgonförklarad och många mirakler sades ha skett vid hans grav. I sanden på den plats han fallit, framvällde en klar källa och av detta vatten fick sjuka bot för sina krämpor. I Nidaros förvarade

Pilgrimen från Nidaros och Vadstena vid Allhelgonaklostret i Lund. Den döde mannen jordad utan kista. Pilgrimsmärkena placerade på bröstet nära vänster armbåge; möjligen har de suttit på en pilgrimsväska.

man till en början hans stoft i ett skrin på högaltaret i den gamla Kristkirken men snart påbörjades en ny och större helgedom, som stod färdig omkring 1300. Olav den Helige blev ett av Nordens mest folkkära helgon och den svenska kyrkan såg med illa dold ovilja på Olavskulten i Nidaros, som drog till sig så många svenska pilgrimer och därmed också tillgångar ur landet. Kanske kan de talrika invigningarna av svenska kyrkor åt Sankt Olof delvis ses som försök att ta upp kampen om själarna och på så sätt motverka färderna till Norge. Olofsmärkena från Helgonabacken är

mycket fragmentariska men man kan konstatera, att de varit omsorgsfullt utförda i genombrutet arbete samt försedda med baldakinbåge och fjaler. Helgonet håller en glob i sin vänstra hand och en bila diagonalt framför sig. En egenhet är att fästöglorna sitter på ramverkets insida. Fynden i graven vid Helgonabacken är ett av de ytterst sällsynta fall, då man inte bara känner originalmärket, utan även formen det gjutits i, ehuru avståndet mellan de båda fyndplatserna är över 1000 km fågelvägen! Den originella platsen, där den matchande men fragmentariska gjutformen påträffats, ligger nämligen på Trondenes prästgårdsägor i Nordnorge.

Dateringen av märkena i Lundagraven till 1400-talets första hälft tyder på att märkesförsäljningen är förknippad med den färgstarke Trondenesprästen och dekanen i ärkestiftet Nidaros, Svein Eriksson. Stenkyrkan i Trondenes uppfördes på 1200-talet och uppvisar på flera ställen stenhuggarmärken

med motsvarigheter i Nidarosdomen, vilket antyder dess särställning i stiftet. 1300-talet och 1400-talets första decennier innebar, inte minst i digerdödens spår, en tid av nedgång och förfall. På 1430-talet började dock en ny blomstringstid, som till största delen kan tillskrivas den driftige Svein Eriksson. 1427 utnämndes han till sockentjänst i Trondenes, en befattning han upprätthöll i över femtio år. Tre år senare blev han dessutom dekan i Nidaros' stift. Svein Erikssons inflytande tycks ha varit som störst under Aslak Bolts ärkebiskopstid (1430-1450) och det är också under denna tid, som flera av byggnadsarbetena i sockenkyrkan kommer till stånd. Särskilt stor tycks byggnadsaktiviteten ha varit under 1440-talet. Med dessa kostsamma byggprojekt i gång är det inte konstigt, om Svein Eriksson drygade ut socknens inkomster genom tillverkning och försäljning av pilgrimssouvenirer. Gjutformsfyndet från Trondenes prästgårdsägor tyder otvivelaktigt på att märkena tillverkats där men det är därför inte säkert, eller ens sannolikt, att försäljningen skett där. Som dekan och nära förtrogen med ärkebiskopen har han haft alla möjligheter att sälja sina märken vid domkyrkan, där de största avsättningsmöjligheterna fanns. Den gravlagde pilgrimen i Lund har under sin resa passat på att besöka

Rekonstruktionsteckning av ett av Olofsmärkena från Helgonabacken. 1400-talets första hälft. Höjd ca 7 cm.

ett annat berömt vallfartsmål. Förutom Olofsmärkena innehöll gravnen nämligen minst ett märke från birgittinklostret i Vadstena. Den 4 juli 1374, det vill säga ett knappt år efter Birgittas död, anlände den procession, som beledsagade hennes jordiska kvarlevor, till Vadstena kloster. Redan från denna tid kom platsen att bli ett populärt resmål för pilgrimer, som i helgonets närhet önskade förrätta offer

Birgittamärket från
Lunds domkyrka.
Inskriptionen lyder
SANTTA BERIDA IN
VATST MT
(Vadstenae monasterio)
AVE MARIA.
Namnförkortningen
Brita och dess originella
latinisering talar för att
dessa märken tillverkats
i Vadstena. 1400-talets
första hälft. Höjd 5,3 cm.
LUHM 344

och andakt. Sedan klostret invigts 1384, kom Vadstena att under senmedeltiden successivt utvecklas till Skandinavien kanske viktigaste vallfartsmål och kulturella centrum. Vadstenamärket visar den Heliga Birgitta vänd mot höger nedtecknande sina uppenbarelser vid pulpeten. Den gudomliga inspirationen försinnligas genom en Gudshand med gloria, som gör en välsignelsegest ner mot hennes huvud. Framställningen begränsas av en inskriptionsförsedd ram, som kröns av ett kors och två fjalar.

Birgittamärket från domkyrkan

Ett nästan likadant Birgittamärke har tillvaratagits i Lund men på en helt annan plats. Vid restaureringsarbeten i domkyrkan 1855 påträffades ett birgittamärke av samma typ och

ålder som det från Helgonabacken. Den enda skillnaden består i att hela bildkompositionen är spegelvänd. Märket har med all säkerhet blivit avsiktligt undanstoppat i helgedomen. Bruket att deponera hemförda pilgrimsmärken i golvspringor, altare eller altarskåp var inte ovanligt under senmedeltiden. Ett trettioåttal birgittamärken är kända från olika håll i Skandinavien och av dessa har ett dussin påträffats i kyrkorum eller ruiner. Det är uppenbart att man ansåg pilgrimsmärkena även besitta egenskaper bortom form och material. Den lilla bilden av det dyrkade helgonet smögs undan i kyrkans helgade rum för att med sin närvaro diskret verka för den fromme resenärens hälsa och salighet.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Andersson, L. *Pilgrimsmärken och vallfart*. Lund Studies in Medieval Archaeology 7. Kumla 1989.
- Andersson, W. Lund, Bari och Compostella. *Studier i konstvetenskap tillägnade Ewert Wrangel av yngre lärjungar*. Lund 1928.
- Berg, J. *Från gamla Lund. Några föremål i min samling*. Gamla Lund 13. 1932.
- Bringéus, N-A. *Vallfärder till S:t Olof*. Lund 1997.
- Brodahl, J E. Dekanen Svein Eriksson. En tröndersk kirkefurste paa 1400-tallet. *Tronsheimiana. Festskrift til Theodor Petersen*. Trondhjem 1925.
- Ernvik, A. *Olof den Helige och Eskoleia. Studier i Värmlands medeltidshistoria*. Karlstad 1955.
- Gad, T o B. *Rejsen til Jakobsland*. Herning 1975.
- Henriksen, V. *Hellig Olav*. Oslo 1985.
- Hohler, C. *The badge of Saint James*. The Scallop. London 1957.
- Holmberg, R. Två ampuller, två skedar och en bildremsa. *Uppgrävt för flutet för PK-banken i Lund. Archaeologica Lundensia VII*. Lund 1976.
- Hastrup, U. Ibsskal og pilgrimsveje. *Konkylien og mennesket*. Köpenhamn 1983.
- Kjellberg, S T. Pilgrimsmärken från medeltiden. *Kulturen* 1937. 1938.
- Krüger, H. Erhard Etzlaub's Romweg Map and its dating in the Holy Year of 1500. *Imago Mundi VIII*. Leiden 1951.
- Krötzl, C. Om nordbornas vallfarter till Santiago de Compostela. *Historisk Tidskrift för Finland* 1987:2.

- Kålund, K. En islandsk vejviser for pilgrimme fra 12:e århundradet. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1913.
- Köster, K. Pilgerzeichen und Pilgermuscheln. *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige*. Siegmaringen 1981.
- Köster, K. Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von mittelalterlichen Santiagostrassen. *Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien* 2. Neumünster 1983.
- Lindskog, E. *Pilgrimsleden vid Klarälven*. Karlstad 1985.
- Lundén, T. Pilgrimsvägar, helgongravar och vallfärdslöften i Norden. *Jorden Runt*, årg. 50 nr 12, 1978.
- Lysaker, T. *Trondenes Bygdebok, Bd IV*. Harstad 1958.
- Magoun, F P. The pilgrim-diary of Nikolas of Munkathverá. The road to Rome. *Mediaeval studies VI*, 1944.
- Mårtensson, A W. *Sankt Stefan i Lund. Ett monument ur tiden*. Gamla Lund. Årsskrift 62. Lund 1980.
- Mårtensson, A W - Wahlöö, C. *Lundafynd – en bilderbok*. *Archaeologica Lundensia IV*. Lund 1970.
- Odenius, O. Från Koburg till Rom. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift VI:6*, 1967.
- Rosén, B. Pilgerabzeichen in einem Grabfund von Helgonabacken, Lund. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*. 1953.
- Rydbeck, M. Grav 301 vid dominikanerklostret i Hälsingborg. *Kring Kärnan VI*, 1956.
- Rydbeck, O. Medeltida kontrollmärken av bly. *Fornvännen*. 1928.
- Simonsen, P - Harr, K E. *Trondenes Kirke*. Harstad 1980.
- Thordeman, B - Källström, O - Rydbeck, M. *Reliker och relikvarier från svenska kyrkor*. *Statens Historiska Museum* 1951.
- Trotzig, K. Pilgrimsvägarna till St Olofs helgedom. *Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift* 1925.
- Wahlöö, C. Pilgrim Shells found in Lund. *Neptun's Cabinet. Shells and Conchs in Nature, Art and Symbolism*. Lund 1985.
- Whitehill, W M. *Liber Sancti Jacobi, Codex Calixtinus I-III*. Santiago de Compostela 1944.
- Åberg, A. Den nordiska pilgrimskulturen. *Jorden runt*, årg. 50 nr 12, 1978.

CLAES WAHLÖÖ: Privat relikgömma.
Enkolpion

EN UTGRÄVNING I LUND gav 1992 ett mycket ovanligt fynd, nämligen framstycket (locket) av ett relikkors gjutet i brons, med nött förgyllning på ovansidan. Personliga som smycken utformade relikgömmor kallas ofta för enkolprier (efter grekiskans enkolpion; kolpos betyder sköte). Bakstycket (lådan) saknas. Korset är 82 mm högt.

På korsstammen finns Kristus med evangeliet i vänsterhanden och högerhanden höjd till välsignelse. På tvärbalken finns två helgon avbildade. Det ena ser ut att bära ett kors. I varje korsarmsända finns rundlar med försänkta centra med inläggningar, kanske av silver.

Korset är i sin ikonografi och form nära nog identiskt med ett som vid 1800-talet slut i hittades i Gundeslevmagle på den danska ön Falster. Detta är gjutet i silver och har ännu sin halskedja kvar. Gundeslevmaglekorset antas vara importerat från bysantinskt påverkat område. Kiev, eller Georgien har föreslagits. Den betydligt mindre distinkta reliefen på enkolpiet från Lund visar att det sannolikt rör sig om en inhemsk eller nordtysk avgjutning av ett kors liknande det från Gundeslevmagle. Att Norden under medeltidens första århundraden påverkades av den bysantinska kulturen vittnar också andra föremålsgrupper om.

Fornkyrkan införde kulten av relik. I orienten flyttades

redan på 300-talet helgon till nya och värdigare gravar. Där uppstod också bruket att fördela ett helgons kvarlevor. Det hängde samman med ett snabbt ökande behov av relik. Vid andra konciliet i Nicea år 787 beslutades att kyrkor utan relik inte fick invigas. Alla större kyrkor skaffade sig efterhand många relik och kommersen med äkta och framförallt falska relik blev självklart mycket omfattande, även om kyrkan försökte stävja det värsta skojeriet. I Lunds domkyrka fanns till slut 417 relik av olika helgon. En av dem har osteologiskt avslöjats som foten från en säl.

Även enskilda personer skaffade sig relik. Det är i det sammanhanget enkolpiet från Lund hör hemma. Vilken relik korset en gång innehållit kan man bara våga gissningar om. En är att det varit en flisa av Kristi kors som den bysantinska kejsarinnan Helena vid sin vallfart sades ha återfunnit i Jerusalem år 326.

Relik tillmättes naturligtvis, liksom pilgrimsmärken, övernaturliga krafter och uppvisar mycket stor frändskap med folktrons skyddande amuletter. Innehav av privata relik gömda i dyrbara smycken var inte många förunnat. Från Sigtuna finns ett bysantinskt relikkors som daterats till 1100-talets första fjärdedel. Värt att notera är också att det i de nya fynden från Uppåkra söder om Lund ingår ett förgyllt brons-enkolpion från 1000-talet som dock har en helt annan utformning och troligen är ett tyskt arbete. Bland annat framställs Kristus som korsfäst.

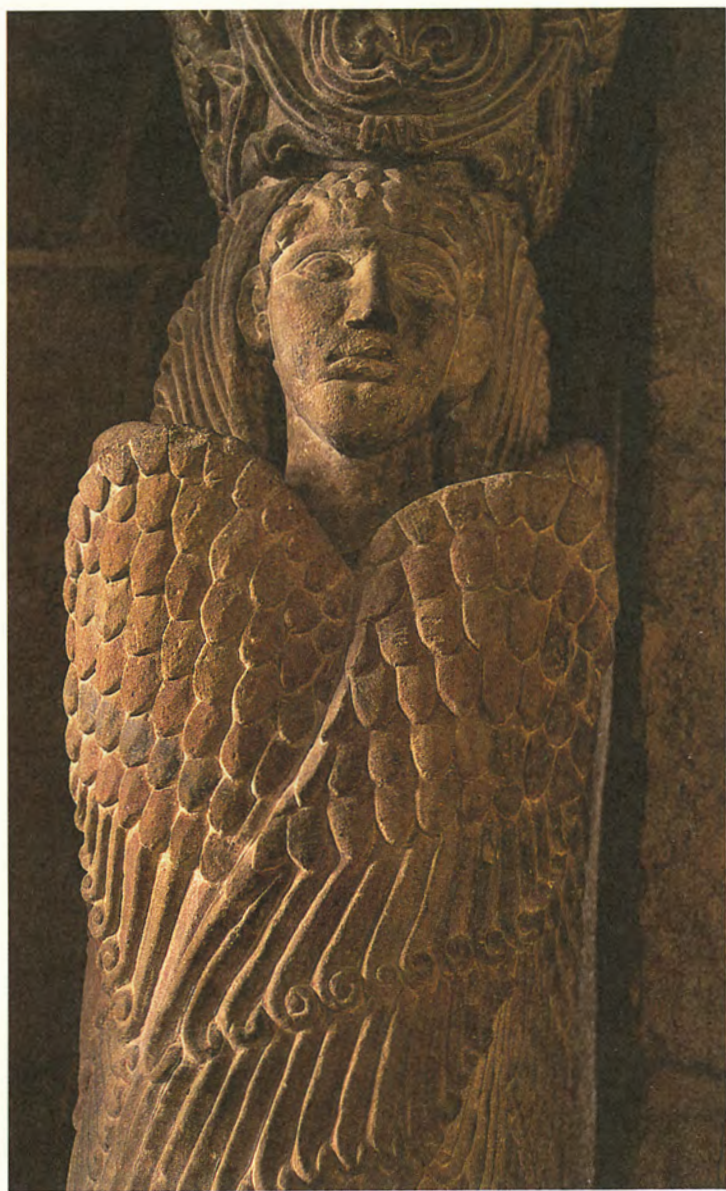
Fyndsammanhanget på utgrävningen i Lund medger inte någon precis datering. Enkolpiet påträffades i rivningsmassorna efter ett hus som rivits vid 1300-talets slut. De andra fynden utgörs framförallt av keramik från århundradena 1000-1300. Enkolpiet från Gundeslevmagle ingår i en skatt som gömdes 1050-1100 och tidsfäster sannolikt därmed sin motsvarighet från Lund till 1000-talet.

KM 77714:352. Lund. Kv Myntet 3-5 1992. H 82 mm. B 61,4 mm.
Korsstammens B 13,2 mm. Korsarmens B 15 mm. Tj 5,2 mm.
Korsets baksida är skålad.

KÄLLOR

- Larsson, Stefan. *Kv Myntet nr. 3,4,5*. Rapport över arkeologisk undersökning. 1993
 Gallén, Jarl o Norberg, Rune. Reliker. *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid*. 1982
 Mildner, Carl-Axel. Medeltida stavkyrkor och stenkyrkor. *Skånska lantkyrkor*. Skånes hembygdsförbunds årsbok. 1997
 Roslund, Mats. Crumbs from the Rich Man's Table. *Visions of the Past*. 1997
Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800 - 1200. 1992

THOMAS RYDÉN: Lunds domkyrka.
Det universella rummet

DET ÄR LÄTT att föreställa sig domkyrkan, stadens självklara nav och signum, som något specifikt lundensiskt. Intimt hop-slingrad med tusen års lokalhistoria, som en lombardisk band-fläta, har den präglats och präglats av generationer av lundabor. Inte desto mindre står den där som ett enda stort krypterat meddelande, där varje del som uttyds går utöver sig själv och drar hela byggnaden med sig i en jättelik väv av anspelningar och metaforer.

Det går att urskilja en rad olika referenssystem för hur dessa metaforer agerar: som hänvisningar till samtida politiska skeenden och konstnärliga strömningar, genom att utnyttja allegoriska bildrebusar, genom anspelningar på historiska och bibliska förebilder, och rentav som anspelningar på tanken om en ideal himmelsk motsvarighet till det jordiska livet. Vilket modus man än väljer är syftet dock alltid att söka legitimitet, med förlagan som moralisk garant. Några få nedslag får illustrera tanken.

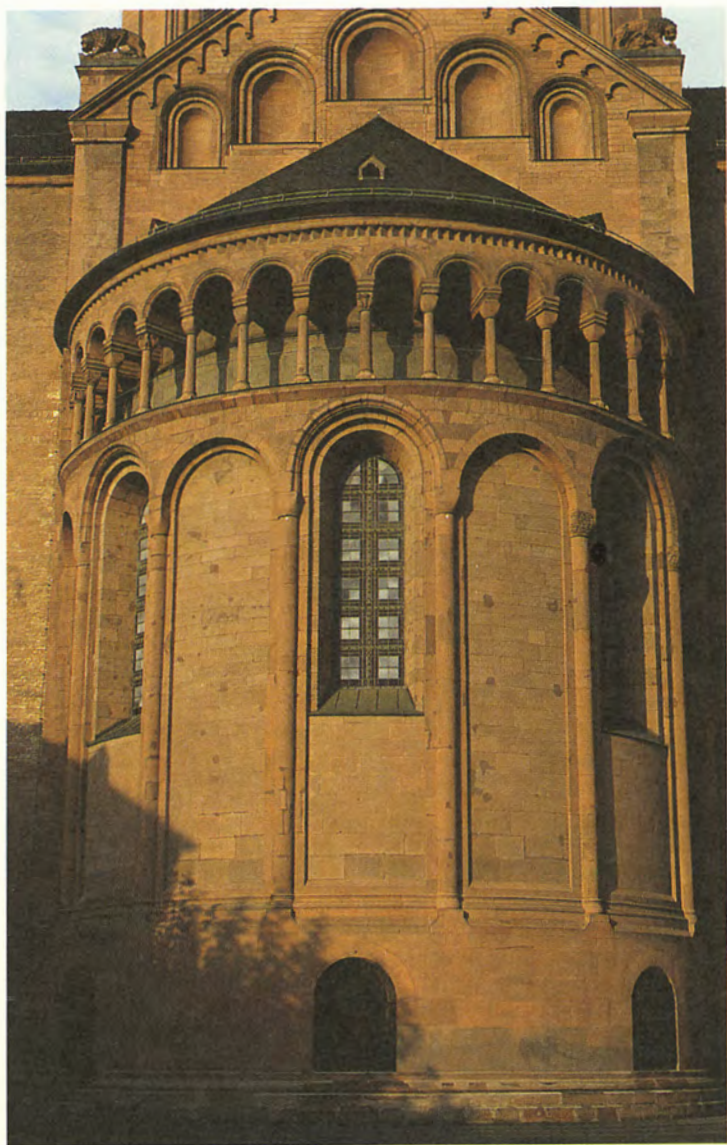
För att börja med domkyrkan som ett uttryck för ett historiskt och politiskt förlopp kan man konstatera att det i och med Lundastiftets upphöjande till ärkesäte 1103 uppstod ett akut behov av att manifesteras domkyrkans nyvunna status som de nordiska rikenas metropolitankyrka. Efter att ha lytt

under ärkebiskopen i Hamburg-Bremen och varit arena för både tyska och engelska missionärers ansträngningar hade Danmark under andra hälften av 1000-talet lyckats uppnå en stabil statlig organisation, och genom den nyss mördade Knut IV dessutom fått en martyrkung, något som kom väl till pass vid konstruktionen av en nationell identitet på det kristnade Europas premisser. Det var med dessa förutsättningar som kung Erik Ejegod lyckades upprätta ett band förbi tyskt inflytande, direkt till Rom.

I ljuset av detta ter det sig på en gång överraskande och typiskt att de medel som valdes för att ge form åt denna nyvunna ställning hämtades från Tyskland. Ypperliga skulptörer och arkitekter lockades till Lund direkt från de saliska kejsarnas egen gravkyrka i Speyer och från ärkesätet i Mainz, möjligen i samband med kejsaren Henrik IV's död 1106. Utöver vid dessa allmänt kända katedralbyggen kan samma bildhuggare påvisas ha arbetat även i Ilbenstadt och Disibodenberg vid Rhen.

Bildhuggarna hade dock dessförinnan arbetat i Italien där man kan finna ytterligare spår av deras verksamhet i t.ex. Sant'Ambrogio i Milano, San Michele i Pavia och San Giulio i Lago d'Orta. Vissa trådar leder också vidare till Lucca och ända ner till Apulien. Nu är det i och för sig inte så underligt att återfinna tyska skulptörer i Lombardiet eller lombardiska i Tyskland, eftersom det tysk-romerska riket även omfattade större delen av Italien.

Här hemma behöver man inte åka längre än till Vä, utanför Kristianstad, för att hitta ytterligare spår efter verkstaden på skånsk mark. Mariakyrkan i Vä byggdes som kunglig patronatskyrka samtidigt som domkyrkan i Lund var under uppförande. Framför allt Mariakyrkans sydportal och ett par kapitäl som nu är sekundärt insatta i det nyare tornet, liksom ett antal stenar med lombardiska bandflätor, avslöjar ett omedelbart släktskap.

Mainzdomens östra absid.

Det förefaller som om det kring sekelskiftet 1100 utkristalliserades ett elitskikt bland skulptörerna, specialiserade på att hugga akantusornamentik. Denna särställning förklaras av att akantuskapitälerna – komposita och korintiska – så nära förknippades med den antika romerska arkitekturen, som därmed fick funktionen av en visuell manifestation av de tysk-romerska kejsarnas anspråk på att vara de rättmätiga arvtagarna till *Imperium romanum*. Läget kompliceras emellertid av att även den monastiska reformrörelsen, som under slutet av 1000-talet utgick från Cluny i Burgund, gjorde samma anspråk, med mer eller mindre samma medel.

Man kan då fråga sig vad de ovanligt starkt klassicerande akantuskapitälerna och gesimserna i Lunds domkyrka proklamerar för sympatier. Manifesterar de en anslutning till den allttjämt dominerande kejsarmakten genom anammandet av dess arkitektoniska kod, eller markerar de tvärtom ett avståndstagande från det tysk-romerska riket genom att frånta programarkitekturen dess unicitet, och därmed rentav signalera trohet till det riktiga Rom, påvens Rom?

Problematiken ställs på sin spets när man relaterar den till händelserna den 27 maj 1133. En ny påve, Innocentius II, och en nitisk ny kejsare, Lothar, lyckades återge Hamburg-Bremen överhögheten över Lund. Samtidigt tornade ett inbördeskrig upp sig i Danmark. Kung Niels son och tronföljare Magnus tvingades svära trohetsed inför Lothar och ge upp både ärkesäte och kungarike. Ärkebiskop Ascer däremot gav sitt stöd åt

den andre tronpretendenten, Erik Emune. Den 4 juni 1134 kulminerade konflikten i slaget vid Foteviken där Ascer och Erik Emune besegrade Magnus Nielsen. Därmed omintetgjordes såväl påvens som kejsarens planer.

Korintiskt kapitäl i norra transeptkapellets östra aedícula,
Lunds domkyrka. Sidan 102: Korintiskt kapitäl ur Vitruvius
De architectura tryckt av Barbaro i Venedig 1556.

Symptomatiskt nog finns domkyrkans bästa exempel på akantuskapital i norra transeptkapelletets stora *ædícula* – en konstruktion som troligtvis haft sin ursprungliga placering i anslutning till västpartiets kungaläktare, men som flyttades av ärkebiskop Jacob Erlandsen under en kyrkostrid på 1250-talet.

Striden utkämpas även i överförd bemärkelse, mellan lejon och drakar och andra djur, i domkyrkans skulpterade stenvärld. Här är det frågan om en universell kamp mellan Gott och Ont, mellan dygder och laster i den ständigt stridande kyrkan – *Ecclesia militans*.

Systemet med allegoriska bilder byggdes till stor del upp kring populära föreställningar om djurs och fabeldjurs mer eller mindre sagolika egenskaper. Det viktiga var inte hur det egentligen förhöll sig med pelikanens barnomsorg eller salamanderns värmetålighet, utan i hur hög grad de kunde utnyttjas som pedagogiska förklaringsmodeller för teologiska problem. Det var oväsentligt huruvida hela den mytologiserade faunan, gripar, drakar osv, verkligen existerade så länge representationsvärdet rättfärdigade bilderna av dem. Lejonet kunde till exempel representera både Kristus och Satan alltefter i vilken kontext bilden förekom.

I kampen mellan lejon och drakar i relieferna i domkyrkans norra kryptnedgång intar lejonen tydligt det godas roll. Med svansen prydd av en druvklase är det Lejonet av Juda som biter draken, vars tvetydiga svans slutar i både en druvklase och ytterligare ett drakhuvud, på gott och ont, som ormen i kunskapens träd.

Innanför nordportalen är situationen en annan. Lejonet till höger om porten har fått druvklasen utbytt mot ett drakhuvud, och är just i färd med att ta en tugga på ett människohuvud. Betydelseglidningen måste här ställas i relation till gripen till vänster om porten. Gripen, inte heller det något en-

Lejon och grip i Mainzdomens sydöstra portal.

Grip och lejon innanför norra portalen i Lunds domkyrka.

tydigt djur, förknippades med Herodotos beskrivning av hur den vaktar på skatter i Skytiens hyperboreiska berg, och föreställningen om att den lägger en ädelsten i sitt bo för att skydda sig mot giftiga fiender. Vi får föreställa oss att det lilla klot som gripen håller i ena klon skall föreställa en pärla eller nå-

got liknande. Först därmed får vi en ledtråd för tolkningen av sammanställningen lejon – grip, som för övrigt även förekommer i domen i Mainz.

Himmelriket liknat vid en skatt eller en pärla finns att läsa om i *Matteusevangeliet* (Matt 13:44-46), och den naturliga tolkningen är att hoppet om ett evigt liv är den skatt som skall bevakas, men pärlan kan samtidigt vara själva vapnet i kampen, att döma av sekvensen *O Ecclesia* av 1100-talsabbbedissan Hildegard av Bingen: »[...] *guttur serpentis antiqui in istis margaritis materie verbi dei suffocatum est.*» [...] den gamla ormens strupe har kvävts med dessa pärlor gjorda av Guds ord.« Det gör ju inte saken mindre intressant att Hildegard uppfostrats i klostret Disibodenberg där det finns bilder av gripar utförda av samma stenhuggare som varit verksamma i Mainz, Speyer och Lund. Sammantaget blir bildkombinationen en illustration till 1 Petr. 5:8 »Var nyktra och vaksamma. Er fiende djävulen går omkring som ett rytande lejon och söker efter någon att sluka.«

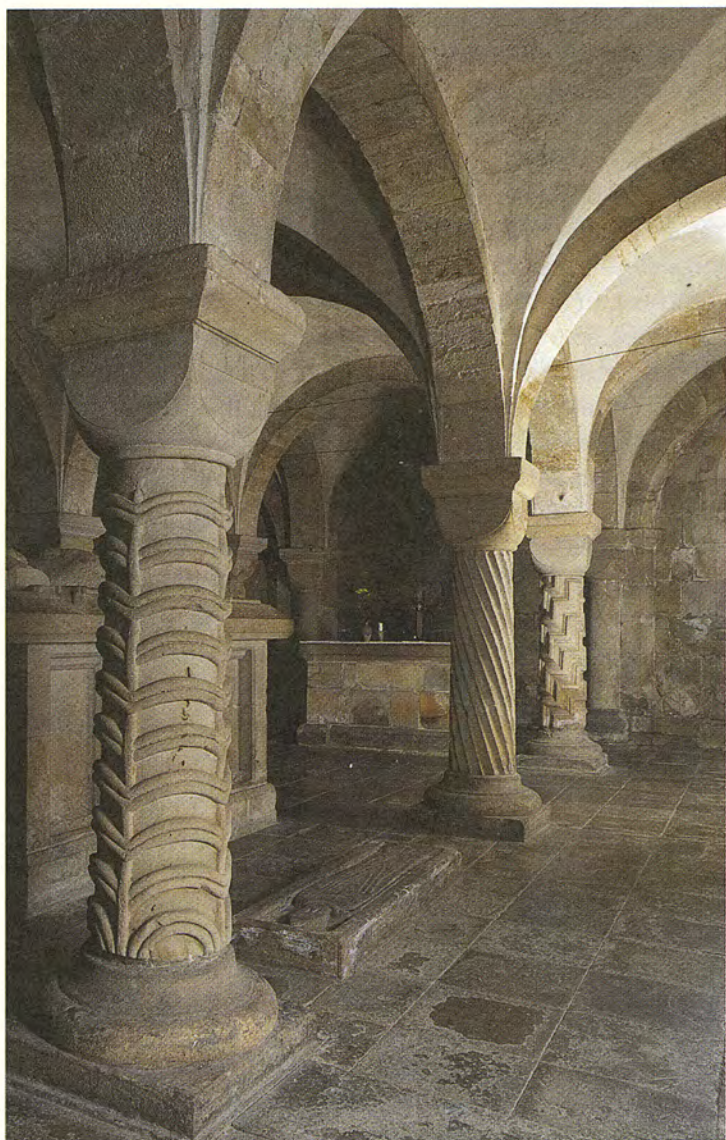
Kort sagt tillämpas allegorins mekanik i domkyrkan genom en analog värld vars djur och företeelser representerar destillerade versioner av mänskliga egenskaper, som i liknelsens form förtydligar innebörden av det egentliga meddelandet. För sentida betraktare upplevs ofta inkonsekvensen i bildbruket som frustrerande. Samma element kan få olika eller rentav motsatt betydelse om kontexten förändras. I vissa fall kan flera parallella tolkningar vara möjliga och kanske t.o.m. avsedda, och vill det sig riktigt illa så är bilderna lösryckta ur sitt ursprungliga sammanhang med följden att betraktaren står där med ett tecken utan att veta till vilket språk det hör.

Den teologiska auktoriteten i domkyrkans bildprogram underbyggdes även genom ett komplext bruk av prefigurationer eller typologier som historisk förankring. Genom etablerandet av ett samband mellan partier i *Nya Testamentet* och de

ras gammaltestamentliga motsvarigheter bekräftades idén om ett ömsesidigt beroendeförhållande mellan profetian och dess uppfyllelse, eller snarare av *Gamla Testamentet* som ett händelseförlopp vars innebörd hade varit beslöjad och som återkommer i uppenbarad form i *Nya Testamentet*. Kopparormen som fästs på en stav under uttåget ur Egypten t.ex. motsvaras av korsfästelsen, och Jona i valfiskens buk av Kristi nedstigande till dödsriket.

Ett exempel i Lunds domkyrka på en sådan typologisk parallellitet, som har genomförts på ett ovanligt medvetet sätt är den mellan kyrkan och Salomos tempel. Allra tydligast kommer kanske detta till uttryck i kryptan, eller snarare i förhållandet mellan krypta och högkor.

I kryptans kor står sex kolonner med spiralvridna, korgflättningsimiterande och sicksackmönstrade skaft. Dessa anspelar på de kolonner som var placerade framför högaltaret i den fornkristna Petersbasilikan i Rom, av vilka de två äldsta identifierades med Jachin och Boas, de två kolonner som flankerade ingången till Salomos tempel, och som fördes till Rom i samband med Titus erövring av Jerusalem år 70. Kolonnerna i Lund skall emellertid inte uppfattas som ett försök till regelrätt kopiering, utan som en gestaltning av den medeltida uppfattningen om hur kolonnerna i Salomos tempel såg ut där de klassiska dragen har blandats med intryck från Klippmoskén som under medeltiden ansågs innehålla rester av Salomos tempel. Skildringar av Salomos tempel visar ända in på 1400-talet kolonnerna med samma mönster. Dessutom förekommer mönsteruppsättningen i kyrkor som sinsemellan inte uppvisar några andra gemensamma drag, så som i Rolduc i Flandern, kryptan i katedralen i Canterbury och i Santiago da Compostela, varför man kan dra slutsatsen att det är ett motiv och inte ett stildrag. Genom att låta den kyrkliga arkitekturen anspela på Salomos tempel, via Rom om man så vill, befästs viken av *Gamla Testamentet* som förutsättning för *Nya Testa-*

Mönstrade kolonner i Lunds domkyrkas krypta.

Salomos tempel.
Detalj ur *Marie trolovning*
av Robert Campin
(Flémallemästaren)
omkring 1430. Prado, Madrid.

mentet, och i och med detta beroendeförhållande lånar domkyrkan auktoritet av sin förebild.

Banden är dock fler än så. I Lund är kryptans högaltare helgat åt »Johannes Döparen samt alla patriarker och profeter», och är alltså ett i

huvudsak gammaltestamentligt altare. Om man dessutom tillämpar en tempelplan som sträcker sig under hela högkoret betonas särskilt det mittersta valvet, vilket till skillnad mot de övriga valven är en tryckt kupol. Vattenledningar från 1100-talet under golvet liksom motsvarande placering av dopfunten i kryptan i Speyer tyder på att detta varit platsen för den ursprungliga dopfunten.

Dopfundens gammaltestamentliga förebild var Kopparhavet vars placering i Templet motsvarade dopfundens i kryptan, och däri tvättade prästerna sina händer inför offret. I kupolens mitt, ovanför den tänkta dopfunten, ledde ursprungligen en rund öppning upp till högkoret och genom denna, får man anta, lyftes vattnet upp till den liturgiska handtvagning som föregick mässfirandet. Resultatet blir en korsvis omkastning av funktion och uttryck så att den gammaltestamentliga delen av kyrkan får den kyrkliga funktionen genom Kopparhavets nytestamentliga motsvarighet, emedan öppningen motsvarar den ursprungliga gammaltestamentliga funktionen.

Väl uppe i domkyrkans högkor möter oss ett rum som i sitt

nuvarande skick är uppsplittrat. Lektoriemuren som åtskilde högkor från mittskepp ersattes på 1800-talet av en trappa, korstolarnas placering spegelvändes och merparten av de andra inventarierna skingrades i kyrkorummet och förlorade både funktion och mening.

Många av de inventarier som bevarats från mitten av 1200-talet fram till reformationen visar en konsekvent avsikt att ytterligare betona domkyrkans anknytning till Templet. De två bronskolonner med änglar som nu flankerar korttrappan hade i sin ursprungliga placering framför högaltaret till uppgift att bära upp förhängen som skilde sanktuariet från presbyteriet. Ovanpå kapitälerna på de fyra kolonner som omger kryptans högaltare syns ännu spåren efter en motsvarande anordning. Den latinska termen *velum templi* anspelar på förlåten i templet som dolde det allra heligaste från de oinvigdas blickar.

En bit framför högaltaret stod den sjuarmade ljusstaken som nu befinner sig i södra transeptet. *Menorah* som den sjuarmade ljusstaken kallas är själva sinnebilden för den mosaiska tron och det *Gamla Testamentet*, och är det vanligast förekommande av tempelparamenta i kristna kyrkor från slutet av 900-talet och framöver. Den sjuarmade ljusstaken i Lunds domkyrka, tillverkad i Hamburg omkring 1500, har kompletterats med de fyra evangelistsymbolerna, som dels markerar det typologiska sambandet mellan den heliga andes sju gåvor och pingsten, och dels fungerar som bokstöd vid evangelietextläsningarna.

Det sista ledet i serien av domkyrkans medeltida bronsinventarier utgörs av laurentiusstoden som står kvar på sin ursprungliga plats mitt i högkoret. Den är inte alls lika given i ett tempelsammanhang, om man inte tar sig friheten att se en lika konkret som närmast komisk koppling. Det föremål som ligger närmast till hands på tempelplanen visar sig vara brännofferaltaret, vilket kan associeras till det altare som ärkebiskop Karl Eriksen Röde lät instifta »mitt på golvet vid bil-

den« på 1320-talet till St Laurentius ära – St Laurentius, domkyrkans skyddshelgon, som brändes på ett halster.

Det är som synes inte enbart enstaka motiv som refererar tillbaka i historien, utan hela arkitektoniska enheter som samspelar med varandra och med inventarierna.

Det typologiska systemet utnyttjas på ytterligare många olika sätt, och även om det programmatiska bruket av Salomos tempel som *typos* för kyrkobyggnaden är ovanligt grundligt genomfört i Lunds domkyrka, så är det långt ifrån unikt. Domen i Braunschweig t.ex., sådan den tog gestalt under Henrik Lejonet, är en ypperlig exponent för samma tankegångar.

Upprepningen av det historiska korreleratet utgjorde en fundamental aspekt av medeltidens behov av själv-bekräftelse, något som fick sitt tydligaste uttryck i den kyrkliga liturgin. Lika viktig var förtröstan på föreställningen om en himmelsk, oföränderlig idealvärld som var lika eftersträvad som ouppnåelig. Det är *Korinthierbrevets* text som ligger till grund: »Vi ser nu på ett dunkelt vis såsom i en spegel, men sedan skall vi se ansikte mot ansikte«.

Människorna är bundna av temporalitet och materialitet, och med dessa begränsningar kan hon inte annat än att vara ofullkomlig i förhållande till den förebild som förväntas komma i dagen i detta »sedan«. Idealvärlden föreställdes på nyplatoniskt vis vara den verkliga världen, och den materiella bara en blek avbild. Den himmelska hierarkin med Gud som överstepräst och nio kategorier av änglar från Seraphim, Cherubim och Throner över Herradömen, Furstendömen och Makter till Väldigheter, Ärkeänglar och änglar har sina jordiska motsvarigheter framför allt i de olika prästgraderna.

Diakonerna som assisterar celebrerande präst motsvarar således ärkeänglar, och ett par sådana kröner de båda bronsstoder som ursprungligen flankerat högaltaret. Ärkeänglarna

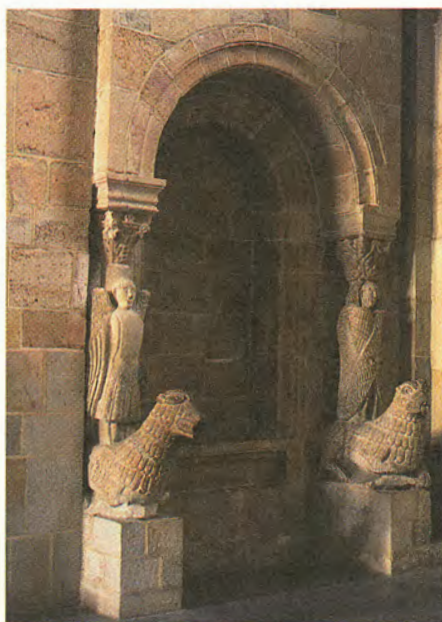
är klädda som diakoner i dalmatica, och utför samma uppgift som jordiska diakoner genom att bära ljus i händerna. Bårderna på ärkeänglarnas dräkter pryds dessutom av granatäpplemönster, något som anspelar på Aarons översteprästerliga dräkt, och kolonnerna bärs i sin tur upp av varsitt stort allegoriskt lejon.

Prästens prototyp kan beskådas på Domkyrkomuseet. Där bevaras en sandstensrelief från slutet av 1100-talet föreställande Kristus i majestät. Det är i och för sig ett vanligt motiv, men denna bild utmärker sig genom en liten detalj: Kristus bär stola, och agerar därmed överstepräst i den evigt pågående himmelska mässan sådan den beskrivs av den ortodoxe kyrkofadern Johannes Chrysostomos.

Ett fall där samtliga referentiella parametrar strålar samman är den lilla *ædiculan* i domkyrkans norra transept. I dess nuvarande skick bärs baldakinen upp av två stora liggande lejon med skulpterade kolonnetter på ryggarna, med respektive en sexvingad och en tvåvingad ängel och med välhuggna kapital av typiskt Mainz-Speyerskt snitt. Konstruktionen är emellertid sekundär, och innebörden av dess olika delar klargörs först sedan man förstått varifrån de tagits och i vilket syfte de sammanställts till den nuvarande utformningen.

Ovanför kapellöppningen i den stora *ædiculan* tvärs över är en tredje änglakolonnnett inmurad, som uppenbarligen hört ihop med de två andra och troligen även med en fjärde ängel som gått förlorad.

Det är bilder av *Seraphim* och *Cherubim* – de mäktigaste av änglarna, som omgav Guds tron under ständig lovprisning. I den kyrkliga symbolvärlden är det altaret som i överförd betydelse utgör en bild av denna tronstol, *etoimasia*, som står tom i väntan på Kristi återkomst, och i Templet var det i nådastolen ovanpå förbundsarken i det allra heligaste, mellan *Cherubim*, som Gud uppenbarade sig.

Norra transeptets västra aedicula i Lunds domkyrka.
Möjligen en ärkebiskopskatedra.

I enlighet med denna tankegång är det på ömse sidor om ett altare som man får tänka sig att änglarna i domkyrkan ursprungligen varit placerade. Lejonen däremot är för stora för att passa in i detta sammanhang, och hör snarare ihop med den stora aediculan som idag är placerad mot transeptets östra mur, men som man i sin tur får anta har varit placerad mot mittskeppets västmur som en markering av kungaläktaren. I en sådan konstruktion återspeglar lejonen de lejon som flankerade Salomos tronstol – den typologiska förebilden för den världsliga maktens högsäte.

Omdaningen ägde rum på 1250-talet då ärkebiskop Jacob Erlandsen låg i fejd med kung Kristoffer. Ärkebiskopen lät uppföra en ny lektoriemur väster om den äldre för att utvid-

Seraf i norra transeptets västra ædícula i Lunds domkyrka.

ga högkoret och passade samtidigt på att riva kungaläktaren, till kungens stora frustration. Genom listigt manövrerande hade Jacob Erlandsen försäkrat sig om att undgå repressalier när han på detta sätt berövade kungen hans majestätiska inramning i domkyrkan. I den lilla ædiculans nya konstellation av skulpturer som tagits från såväl kungaläktaren som lektoriemurens lekmannaaltare, framträder de politiska implikationerna än tydligare. Fullt medveten om bildernas laddade symbolvärde behåller och förstärker ärkebiskopen tronmystikens alla betydelseskikt. På de gammaltestamentliga kungarnas och det himmelska majestätets tron, på en gång mellan lejonen och mellan *Seraphim* och *Cherubim*, sätter sig Jacob Erlandsen själv.

Dessa olika tillvägagångssätt med syfte att befästa kyrkans auktoritet, genom att referera till samtidens tendenser eller forntidens bibliska förebilder; genom att presentera föreställningen om en parallell mytologisk, eller en ideal himmelsk värld, har alla en sak gemensam – viljan att upphäva det specifika och timliga för det allmängiltiga och eviga. Trots det, eller kanske just därför, uppfattar vi idag ett monument som Lunds domkyrka som unikt och tidstypiskt.

Däri ligger paradoxen.

KÄLLOR

- Blunt, Anthony, »The Temple of Solomon with Special Reference to South Italian Baroque Art«, *Kunsthistorische Forschungen Otto Pächt zu seinem 70. Geburtstag*, hrsg. von Artur Rosenauer und Gerold Weber. 1972
- Carlsson, Frans, *The Iconology of Tectonics in Romanesque Art*, Akad. avh. 1976
- Cinthio, Erik, »Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den Heliges kyrka än en gång«, *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland* 2/1990
- Haastrup, Ulla, *Altre og kirker indviede till Johannes døberen*, Öppet föredrag hållet på Institutionen för Konstvetenskap, Lunds Universitet 14 september 1995
- Kubach, Hans E & Walter Haas, *Der Dom zu Speyer, Die Kunstdenkmäler von Rheinland-Pfalz*. 1972
- Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. von Engelbert Kirschbaum et al., Freiburg im Breisgau 1968 ff.
- Mertens, Holger, *Studien zur Bauplastik der Dome in Speyer und Mainz, Stilistische Entwicklung, Motivverbreitung und Formenrezeption im Umfeld der Baumassnahmen des frühen 12. Jahrhunderts, Quellen und Abhandlungen zur mittelhochrheinischen Kirchengeschichte, Band 76*. 1995
- Onians, John, *Bearers of Meaning, The Classical Orders in Antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance*. 1988
- Piltz, Anders, »I begynnelsen var idén«, *Den romanska konsten, Signums svenska konsthistoria*. 1995
- Rydén, Thomas, *Domkyrkan i Lund*. 1995

ANDERS ANDRÉN: Världen från Lunds
horisont

DET MEDELTIDA LUND var en ständig mötesplats för människor från när och fjärran. Vissa kände till världen inom synhåll för domkyrkan, andra var förtrogna med de skånska landskapen eller med det danska riket som helhet. Och åter andra hade gjort långa och svåra utlandsresor. Trots detta faktum är det nästan omöjligt för oss att nå de enskilda erfarenheterna och uppfattningarna om världen hos medeltidens lundabor. Vad vi däremot kan spåra är exempel på medeltidens kristna världsbild från just Lund. Men paradoxalt nog har kunskapen om denna världsbild inte nödvändigtvis fordrat erfarenheter från längre resor. I stället har det varit en lärd världsbild som främst tillägnades genom studier av och kunskap om antika, bibliska och medeltida texter på latin.

Det äldsta exemplet är en världskarta, som är ritad omkring 1130 i Skåne och kanske i Lund (Bild 1). Kartan ingår som en illustration till de så kallade Kolbatz-annalerna, som skrevs ned i Skåne 1130-1170 och därefter överfördes till cisterciensklöstret Kolbatz (polska Kolbacz) i Pommern. Världskartan är ett tydligt exempel på en *mappa mundi*, det vill säga en världskarta utformad som en cirkel och med en mer eller mindre stiliserad återgivning av de då tre kända världsdelarna (Asien, Europa och Afrika). Den skånska kartan tillhör en typ av mycket stiliserade kartor, i vilken världsdelarna

är åtskilda av ett vattenområde i form av ett T. På kartan i Kolbatz-annalerna kallas hela det T-formade vattenområdet Medelhavet, men egentligen representerade den vänstra tvärbalken floden Don, den högra tvärbalken Nilen och bara den lodräta balken Medelhavet. Inom de olika världsdelarna är viktigare platser och områden schematiskt markerade. I Asien anges till exempel Indien, Babylonien, Ur, Troja, Damaskus, Antiochia, Jerusalem, Bethlehem och Sinaiberget. Eftersom Nilen uppfattades som gränsen mellan Asien och Afrika räknades även Egypten och övre Egypten till Asien. I Afrika är bland annat Leptis Magna, Karthago, Libyen, Mauritaniens och Etiopiens markerade. I Europa anges slutligen Konstantinopel, Grekland, Bari, Rom, Spanien, Köln, England, Danmark och Sverige. Dessutom är öarna Kreta och Sicilien angivna i själva Medelhavet.

Denna världskarta var inte tänkt som ett praktiskt hjälpmedel, för till exempel resande pilgrimer eller köpmän, utan var först och främst avsedd som en symbolisk framställning av den kristna historien. I mitten av kartan ligger Jerusalem, som både i den judiska och i den kristna traditionen uppfattades som världens centrum. Ur, Egypten, Sinaiberget och Babylonien knyter sig till berättelser i *Gamla testamentet* medan Bethlehem är själva utgångspunkten för *Nya testamentet*. I Europa anges naturligtvis de kristna metropolerna Konstantinopel och Rom, men även den då helt aktuella italienska staden Bari, som sedan 1087 hyste de viktiga relikerna av S:t Nikolaus. Kartan omfattade också orter knutna till den grekiska och romerska historien, som Troja, Karthago och Leptis Magna. Denna blandning av nya och gamla uppgifter visar tydligt hur kartan var en form av kronologisk sammanfattning av den västerländska och kristna historien. Kartan var en symbolisk illustration av de anslutande annaluppgifterna, som omfattade världshistorien från skapelsen via Kristi födelse fram till den dåtida nutiden. De äldre historiska uppgifter-

na i Kolbatz-annalerna byggde i första hand på det encyklopediska verket *Etymologier*, som var författat av biskopen Isidorus av Sevilla (ca 560-636). Eftersom Isidorus samlade historiska uppgifter från såväl klassiska som bibliska källor kan markeringen av de på 1100-talet helt försvunna städerna Troja, Karthago och Leptis Magna förklaras med hänvisning till just hans *Etymologier*.

Kartans symboliska karaktär blir ännu tydligare om man jämför den med en hundra år yngre parallell från norra Skåne. I Hästveda kyrkas absid finns en traditionell romansk kalkmålning från 1200-talets första hälft av Guds majestät i himlen. Kristus sitter på en regnbåge och har ett tredelat jordklot som fotpall. Här finns alltså samma T-indelade värld, men proportionerna mellan jordklotet och Kristusbilden visar tydligt hur världen uppfattades i ett kristet perspektiv under under medeltiden (Bild 2).

Världskartan i Kolbatz-annalerna har inte varit allmänt tillgänglig, utan har bara varit avsedd för en liten grupp lärda människor som kunnat läsa latin. Men samma kristna världsbild har på sitt sätt varit närvarande i 1100-talets Lund, genom de olika kyrkornas och altarnas relikier. Med hjälp av kyrkornas skyddshelgon verkar de första ärkebiskoparna har velat göra Lund till ett sakralt landskap i sin helhet och därmed har denna kristna världsbild varit mer offentligt tillgänglig. Ärkebiskoparna har försökt återskapa den kristna världens heliga platser genom fördelningen av relikier bland de olika sockenkyrkorna i staden. Med få undantag har de kyrkor som uppfördes efter ärkestiftets tillkomst 1103-04 fått ett helgonnamn som innebar att kyrkans placering i staden kunde parallelliseras med helgongravens placering i den kristna världen (Bild 3). I centrum av Lund låg domkyrkan, som genom sitt skyddshelgon (S:t Laurentius) associerade till Rom, men som genom sin arkitektur också anspelade på templet och Gravkyrkan i Jerusalem. Med domkyrkan som en representation av

2. Majestasbild från Hästveda, daterad till omkring 1225-50. Kristus sitter i himlen med ett T-formigt jordklot som fotpall.
3. Lund som representation av den kristna världen. För varje sockenkyrka är angivet i vilken stad som skyddshelgonets grav var belägen enligt kristen tradition.

kristenhetens viktigaste städer och av världens mittpunkt låg kyrkor med helgonnamn knutna till Europa i den västra delen av staden och kyrkor med helgonnamn knutna till Asien i den östra delen av staden. Även inom stadens två hälfter kan man ibland spåra en parallellitet mellan makrokosmos och mikrokosmos. Längst i norr låg S:t Olofs kyrka, på samma sätt som Trondheim med Olof den heliges kvarlevor låg i kristenhetens

nordligaste del. I väster fanns S:t Jakobs kyrka, vilket motsvarade aposteln Jakobs grav i Santiago de Compostela i nordvästra Spanien. I de mer centrala västra delarna av Lund fanns S:t Peters och S:t Nikolaus kyrkor, vilka representerade Rom och Bari i Italien. I den nordöstra delen av staden låg S:t Thomas kyrka, vilket överensstämde med den kristna traditionen att Indiens apostel var begravd i Edessa i Syrien. Och Johannes döparens kyrka i den sydöstra delen av Lund motsvarade på samma sätt helgonets gravkyrka i Sebaste i Samarien, i den sydöstra delen av kristenheten.

Denna kosmologiska gestaltning av Lund kan inte förklara de många sockenkyrkorna i staden. Snarare har ärkebiskoparna inskrivit en kristen innebörd i den existerande staden, genom att utnyttja sin ensamrätt att namnge sockenkyrkorna i samband med fördelningen av relikier. Ett motsvarande kosmologiskt mönster är svårare att spåra för de tidiga kyrkorna, som uppfördes under 1000-talets senare hälft, vilket antyder att det sakrala landskapet i Lund skapades först i ett skede när staden såsom ärkesäte blev kyrkligt centrum för hela Norden. Ärkebiskoparnas medvetna försök att inskriva staden i en kristen kosmologi har säkert inte stått oemotsagd. Vi känner inte de direkta motbilderna, men det finns antydningar om en helt annan samtida folklig föreställningsvärld i Lund, t.ex. genom de korta runinskrifterna på ben och genom användningen av *åskviggas* (sten- och flintyxor) vid husbyggen.

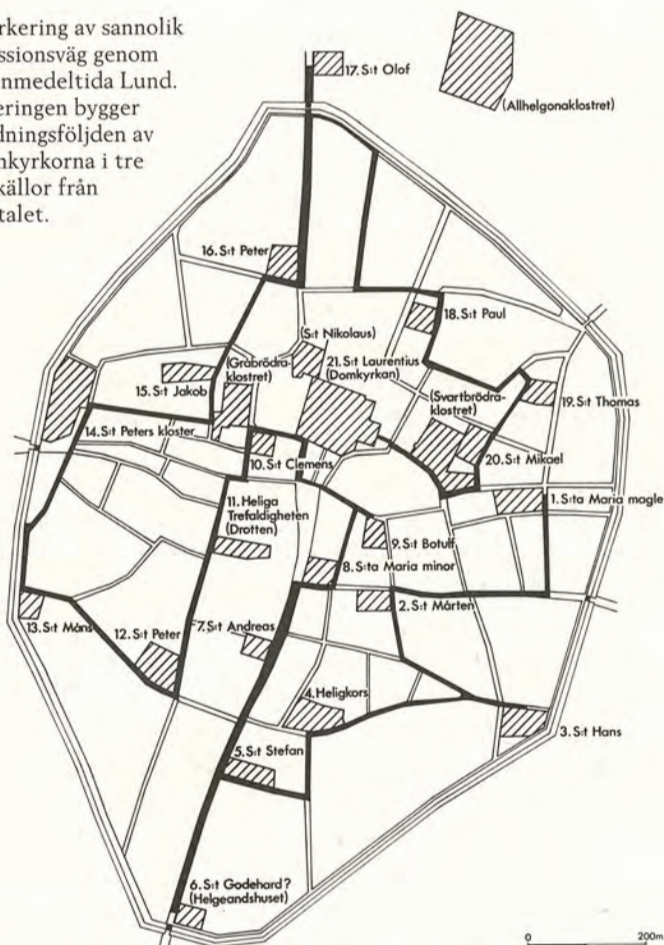
Genom att den kristna världen i och med helgonens relikier var närvarande i Lund kunde man genom att vandra i staden även vandra i världen. Denna parallellitet mellan den stora och den lilla världen kunde utnyttjas vid religiösa processioner i Lund. Ett illustrativt exempel kan hämtas från 1300-talets början. En viss Josef Mogensen, som omtalas som riddare, hade dräpts av några lundaborgare och därför tvingades hela borgerskapet göra bot för dråpet 1310. Stadens borgerskap skulle upprätta flera altare till den dödes minne, skicka pil-

grimer till Santiago de Compostela och Rom och deltaga i en procession genom Lund. Hela borgerskapet, såväl män som kvinnor, skulle samlas vid Söderport och med bara ben följa en symbolisk likbår täckt av en baldakin. Därefter skulle likbåren bäras till stadens kyrkor efter de önskemål som den döde riddarens släktingar och vänner hade. Vid varje kyrka som likbåren bars till skulle det ringas i kyrkklockor och hållas själamässa. Det står inte i dokumentet var processionen skulle sluta, men sannolikt var målet dominikanernas kyrka, där herr Josef redan var begravd. Processionen var ett sätt att offentligt återupprätta hedern för den dräpte mannen, men det ställföreträdande begravningståget kan också ses som en symbolisk resa i världen för den i förtid döde riddaren.

Vägvalet för processionen 1310 byggde på individuella önskemål, men det verkar också ha funnits en mer fast processionsväg genom Lund under senmedeltiden, vilket antyds av tre uppgifter från 1580-talet. I biskopen Mogens Madsens stadsbeskrivning liksom på den så kallade Vedels kartskiss och i textkommentaren till kartan är stadens kyrkor uppräknade i en och samma egendomliga ordningsföljd, som inte omedelbart är förståelig. Den bästa förklaringen tycks vara att ordningsföljden byggde på en nu försvunnen medeltida lista över kyrkorna som angav en processionsordning genom staden. Om man följde uppräknningen av kyrkor var det nämligen möjligt att gå genom staden och i princip passera varje kyrka och kloster bara en enda gång. Denna troliga processionsväg började vid S:t Maria Magle kyrka och slutade i domkyrkan, efter en lång och slingrig väg genom hela staden. I och med att de passerade kyrkorna även associerade till den kristna världen genom sina relikier kan denna troliga processionsväg också ses som en väg genom världen (Bild 4).

Den kristna världen fanns med andra ord handgripligen närvarande i Lund genom kyrkorna och deras relikier sedan 1100-talet. Men under 1300-talets senare del gestaltades

4. Markering av sannolik processionsväg genom det senmedeltida Lund. Markeringen bygger på ordningsföljden av sockenkyrkorna i tre olika källor från 1580-talet.

samma kristna världsuppfattningen på ett nytt mer »realistiskt« sätt i domkyrkan. Genom ett nytt högaltare, genom nya korstolar och genom det berömda astronomiska uret fick domkyrkan under senare hälften av 1300-talet en ny interiör, som fortfarande är delvis bevarad. Korstolarna från 1360-70-talen är mest kända för sina månadsbilder, i vilka årets gång skildras med en arbetsuppgift för varje månad. Men korstol-

5. Luden vildman med afrikanskt utseende. Korstol i Lunds domkyrka. Vildmannen är rekonstruerad vid en renovering i slutet av 1800-talet, men originalet bör ha haft en snarlik utformning.

arna innehåller mycket mer än månadsbilderna. Tillsammans med högaltaret från 1398 bildade korstolarna en enhet, som i första hand gestaltade den kristna historien och den kristna världen. Genom altarets träfigurer och de snidade bilderna på korstolarna skildras Bibelns berättelser och det goda kristna året. Men på korstolarna finns även olika fabeldjur, som grip, enhöring, drake, basilisk och satyr, och fabelmänniskor som ludna vildmän som går på alla fyra. Vildmännen nygjordes i samband med 1800-talets restaurering av korstolarna, men de rekonstruerade framställningarna följer sannolikt originalen. Det bör i så fall även gälla en av vildmännen som har ett tydligt afrikanskt utseende (Bild 5). Fabeldjuren och vildmännen kan ses som illustrationer av den okända och hotfulla världen, bortom den kända kristna världen. Denna periferi med sina egendomliga invånare är skildrad redan av antika författare som Herodotos och Plinius den äldre, men även i

fiktiva geografiska skildringar från medeltiden, som *Joan präst av Indialand* från mitten av 1100-talet och *Mandevilles resor* från mitten av 1300-talet. Vildmännen på korstolarna passar mycket bra som illustrationer till de »ludna folk som går på händer och fötter« som är beskrivna i just *Mandevilles resor*.

Det astronomiska uret var ytterligare ett sätt att skildra världen, med utgångspunkt från ett kristet perspektiv. Uret konstruerades troligen på 1380-talet och var i funktion fram till slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet. Därefter förföll det successivt och plockades slutgiltigt ned 1837. Det nuvarande uret är en rekonstruktion från 1923 av domkyrkoarkitekten Theodor Wählin och urmakaren Bertram-Larsen (Bild 6). Rekonstruktionen, som är ett försök att återskapa originalet så nära som möjligt, bygger på bevarade delar av uret, en äldre teckning, en detaljerad beskrivning och analogier från likande ur. I stora drag ger alltså rekonstruktionen en god bild av det ursprungliga urets utseende. Uret består av två stora tavlor som återger den himmelska och den jordiska tiden. Däremellan finns en liten scen på vilken jungfru Maria med Jesusbarnet mottar gåvor från de tre vise männen, som kan röra sig över scenen.

Den övre tavlan anger de sju planeterna samt solens och månens gång över himlen. Dessutom markeras dag och natt samt gryning och skymning med hjälp av olika färger. Den lodräta linjen genom tavlan anger Lunds meridian, varför tavlan i bokstavlig mening återger himlen från Lunds horisont. Urtavlan gestaltade den gudomliga tiden och den gudomliga världen, bortom jorden. Som en markering av denna himmelska tid är fyra astronomer eller astronomiskt kunniga filosofer avbildade i urtavlans fyra hörn. De språkband som en gång har identifierat de fyra männen saknar sedan länge förklarande text, men männens klädedräkt och analogier med andra samtida astronomiska ur anger vissa möjliga tolkningar. De två övre männen bör ha varit européer, kanske Aristoteles

6. Det år 1923 rekonstruerade astronomiska uret i Lunds domkyrka.

och Ptolemaios. Den nedre vänstra bilden framställer en tur-banklädd man, sannolikt en arabisk astronom, medan den nedre högra bilden återger en man med toppig huva, troligen en kinesisk astronom.

Den nedre tavlan är ett kalendarium som anger tidens gång i dagar, veckor, månader och år. Det är den jordiska tiden, som markerar människans arbete och historiens gång. Den kristna historien är närvarande genom dagarnas namn, som anknyter

till kyrkoåret men också till Kristi liv och helgonens liv och verksamhet. Som en markering av kalendariets anknytning till den kristna historien är de traditionella symbolerna för de fyra evangelisterna avbildade i kalendariet hörn. I den nutida rekonstruktionen av kalendariet har domkyrkans skyddshelgon S:t Laurentius placerats i centrum, men det är betydligt mer sannolikt att mittdelen av kalendariet var avsett för en rund världskarta, förmodligen i mindre stiliserad form än Kolbatz-annalernas *mappa mundi*. Med en världskarta i mitten skulle kalendariet ha varit en god parallell till den så kallade Leardokartan från början av 1400-talet. Dessutom skulle en världskarta i mitten av kalendariet på ett passande sätt ha markerat kontrasten mellan den övre tavlans himmelska tid och den nedre tavlans jordiska tid.

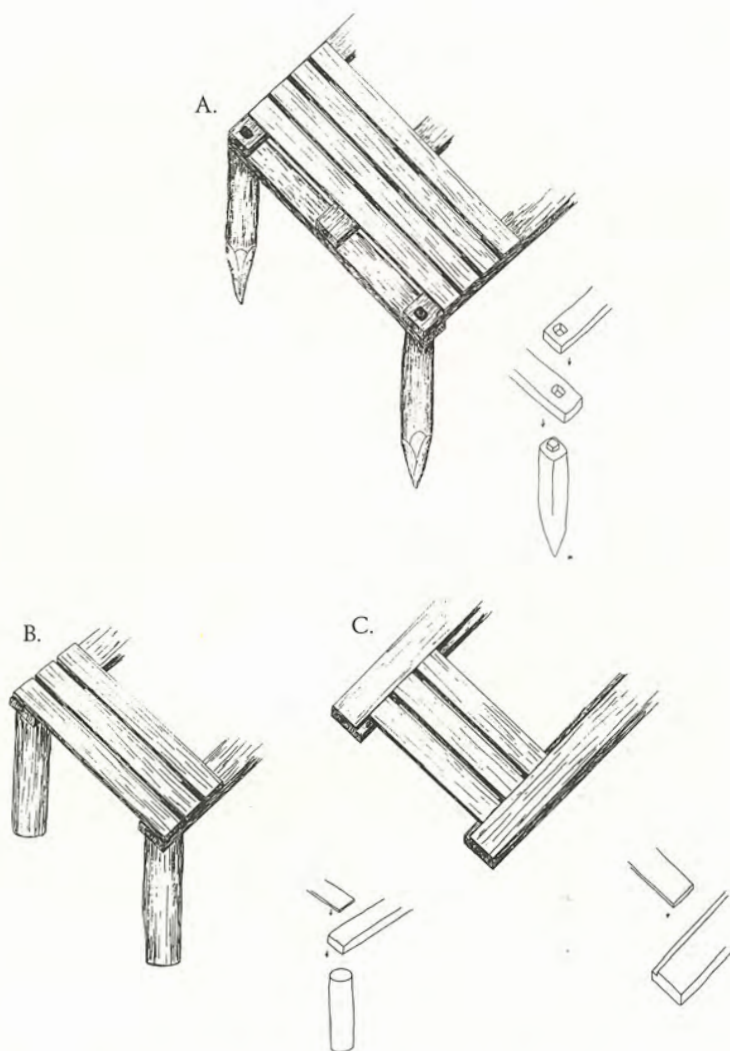
Mellan de båda tavlorna är jungfru Maria med Jesusbarnet placerade. Kristus och hans moder sitter därmed som ett slags förmedlare mellan den gudomliga och den jordiska tiden. Till dem kommer på bestämda klockslag dessutom de tre vise männen, som kan ses som representanter för jordens folk, på de då tre kända kontinenterna. Det astronomiska uret var alltså inte bara en tekniskt mycket avancerad konstruktion utan även en mycket komplex framställning av kosmos i tid och rum.

Exemplen från Kolbatz-annalernas *mappa mundi* till det astronomiska uret visar hur världen kunde uppfattas i det medeltida Lund. I samtliga fall var det en statisk kristen kosmologi som gestaltades. Det var en värld med jorden, Jerusalem eller till och med Lund som centrum. Dessutom kunde staden i sin helhet uppfattas som en avbild av den kristna världen. I periferin av denna värld fanns ickekristna länder och främmande varelser, som i domkyrkan var representerade av arabiska och kinesiska astronomer, egendomliga fabeldjur och kanske afrikanska vildmän. Det var en kosmologi som byggde på en lärd tradition från främst antikens historiker och geo-

grafer. Världsbilden var gemensam för hela det medeltida Europa och för alla de lundensiska exemplen finns det många och goda paralleller. Först i och med den europeiska handelsexpansionen över världen från omkring 1500 och först genom Kopernikus' heliocentriska solsystem föll denna europeiska världsbild sönder. Fabeldjuren försvann från jordens yta samtidigt som jorden förlorade sin självklara placering i centrum av kosmos. Men det var en kosmologisk revolution som ägde rum först 150 år efter att det astronomiska uret konstruerades.

KÄLLOR

- Andrén, Anders. *Lund. Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport, Medeltidsstaden 54. 1984
- Annales Danici Medii Ævi*, udgivne af Ellen Jørgensen. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. 1920
- Bernström, John. Fabeldjur och -människor. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 1959
- Blomqvist, Ragnar. Lund på Mogens Madsens tid. Franz Hogenbergs kopparstick, Mogens Madsens Lundabeskrivning och Vedels kartsnitt. *Föreningen Det Gamla Lund. Årsskrift* 28. 1946
- Carelli, Peter. Blixtar och dunder, magiska under. Om åskstenstraditionen och förekomsten av stenåldersfynd i medeltida kulturlager. *Fornvännen*. 1996
- Cinthio, Erik & Olsson, Bror. *Lunds domkyrka*. 1953
- Diplomatarium Danicum* 2:6 (*Danmarks riges breve* 2:6), udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 1948
- Liebgott, Niels-Knud. *Hellige Mænd og kvinder*. 1982
- Lundmark, Lennart. *Tiden är bara ett ord. Om klockornas makt och hur man bryter den*. 1993
- Roslund, Curt. När vi fick tiden att gå. *Forskning och Framsteg*. 1990:5
- Woodward, David. *Medieval Mappaemundi. The History of Cartography I. Cartography in Prehistoric, Ancient and medieval Europe and the Mediterranean*, edited by J. B. Harley & David Woodward. 1987
- Wrangel, Ewert. *Korstolarna i Lunds domkyrka*. 1930
- Wählin, Theodor. *Horologium mirabile lundense. Det astronomiska uret i Lunds domkyrka*. 1923

Konstruktionslösningar för träbroläggningen på Stortorget.
 A. Bärplankorna fästa i tappar på nedslagna pålar som stabiliserar konstruktionen. B. Bärplankorna burna på pålar med flat topp och botten. De tvärt avsågade ändarna motverkar nedtryckning i den mjuka jorden. C. Bärplankorna spårade för broläggningens brädlag.

KUNG ERIK EJEGOD skänkte under sin regeringstid (1095 - 1103) *capella sanctae Mariae in foro* till prostämbetet vid domkyrkan i Lund. Kyrkan var Maria Minor och *in foro* betydde att den låg vid torget. Numera vet vi att detta var vid det medeltida Stortorgets södra del och att kyrkan omkring 1050 byggts vid en redan existerande marknadsplats för stadens kontinuerliga handel. Ett torg var ett av de viktigaste kriterierna på en stad.

Det har genom åren gjorts många arkeologiska undersökningar på Stortorget i Lund. I senaste omgången skedde det 1993 och de undersökningarna har lett till en ny syn på det äldsta Stortorget.

Vad döljer sig under Stortorgets stensatta yta? Det understa lagret, en rustbädd av pinnar och ris, visar att det redan från början fanns dräneringsproblem. Direkt på rustbädden påträffas stora stenar. Dessa är inte lagda som en jämn stensättning, utan mer som ett utfyllande bärlager.

Varifrån hämtades all sten? Den fanns inte att uppbringa inom staden och måste alltså på vagnar och stensläpor transporteras in till Lund. Efter tippningen och utläggningen på Stortorget lades ett utjämnande skikt av jord på stenarna. Arkeologiskt uppvisar detta lager liten påverkan av mänsklig aktivitet – det är homogent och praktiskt taget fyndtomt.

Man eftersträvade en jämn grundläggningsyta till broläggningen av trä – själva gångytan. Denna täckte hela det medeltida torget, och sträckte sig med andra ord från domkyrkoområdet i norr till Västra Mårtensgatan i söder! Den brolagda ytan kan uppskattas ha varit upp emot 6000 kvadratmeter stor! Det måste ha funnits en effektiv arbetsorganisation för att genomföra *byggandet* av Stortorget. Den säkert bästa var vid den här tiden byggnadshyttan vid det stora katedralbygget – domkyrkan. Det är frestande att spekulera om att denna byggnadshytta också stod bakom anläggningsarbetena på Stortorget.

Det virke som påträffats vid utgrävningarna har utgjort fundament i form av kraftiga plankor med släta ovalsidor. Broläggningens fundamenten var förankrade med nedslagna pålar, för att motverka sättning och skridning. På fundamenten lades ett lag med täckande bräder.

Varför man var så mån om att grundlägga området innan man utförde träbroläggningen? Svaret är sannolikt att de ständiga dräneringsproblemen gjorde att man bemödade sig om att få torgytan högre än omgivningen, för att inte vatten och dy skulle dränka den. En viktig anledning var kanske också att ytan skulle vara lättare att städa, ty torget var en av de få platser i staden som hade en fungerande renhållning.

I Stortorgets djupa kulturlager har organiskt material bevarats mycket väl, så även virket i resterna av den stora broläggningen. Vid undersökningarna 1993 lämnades många prover till dendrokronologisk analys. För fyra kunde fällningsår fastställas och tjugotre kunde *efterdateras* vilket innebär att fällningsåret är okänt men att fällningen skett *efter* ett känt år. Allmänt sett innebär det att virket bearbetats så att de yttre årsringarna inklusive splintveden försvunnit. Efterdaterade prover är vanskliga, eftersom virke ofta återanvändes. De säger endast att föremålet inte kan vara äldre än sin yttersta daterade årsring. Hur mycket yngre det skulle kunna vara kan

Del av s.k. bildremsa av tenn/blylegering. Tornering med stiliserad borg till höger. Remsan kan ha gjutits som souvenir i samband med någon festlighet på Stortorget i Lund. 1100-talets slut. KM 66166:2410

falla inom vida ramar. Årsringsdateringarna måste alltså sammanställas med andra fyndgrupper för att ge säkrare bedömning.

Det äldsta Stortorget var alltså en, i sitt sammanhang, storlagen byggnadskonstruktion och måste som sådan tolkas som ett uttryck för makt. I Lund utgjorde ärkebiskopen och kungen makten. Att bara uppfatta torget som en plats för handel, marknader och därmed förknippad myntcirkulation är alltför begränsande. Dessa var förvisso av grundläggande betydelse, men Stortorget fyllde också synnerligen viktiga representativa funktioner för ärkebiskop, kung och stadsbor. Där förekom kyrkliga processioner, kungliga manifestationer och offentlig rättsskipning. Hos Adam av Bremen finns vid beskrivningen av Skåne en anteckning om att »yxan hänger öppet framme på torget och hotar de anklagade med dödsstraffet«. Kanske hölls kröningsfestligheter med torneringar och andra förlustelser på torget. Julen 1202 kröntes Valdemar Sejr i Lund och Stor-

torget kan då mycket väl ha varit platsen för en tornering. Stadsborna själva bidrog med festupptåg bland annat vid återkommande årshögtider som till exempel karnevalen under fastan.

Makten garanterade freden på torget. Den svarade för *torgfriden*. Detta framgår av inskrifter på mynt från kung Niels regeringstid (1104-1134) slagna i Lund där det står *PAX POR* vilket skall läsas *pax portu* – handelsplatsens fred.

Kort sagt var Stortorget en offentlig plats där stadens alla mentala, sociala, ekonomiska, och politiska *rum* förenades. Det var navet där allt och alla möttes. Det var summan av Lund. För kungen och kanske särskilt för ärkebiskopen var detta representativa rum mycket viktigt och det fanns all anledning att efter kontinentala förebilder ge det en gestaltning som harmonierade med Lunds ställning som metropol.

År 1104 installerades Asker som Lunds förste ärkebiskop. Av de dendrokronologiska dateringarna att döma kan träbroläggningens äldsta fas knytas till denna viktiga händelse. Av en stad med en ärkebiskop krävdes ett representativt *forum* och det är inte orimligt att se den första träbroläggningen av Stortorget som initierad av och kanske också bekostad av ärkebiskopsstolen. Vid mitten av 1100-talet var det dags för en stor renovering av broläggningen, kanske i samband med att Eskil blev ärkebiskop 1137. Flera, visserligen efterdaterade, träprover är från tiden 1130-1140. En del tyder på att broläggningen tjänat ut omkring 1200 och då ersattes med annan beläggning av torget. Omgivningens snabbt växande kulturlager hade vid den tidpunkten börjat invadera torgytan.

KÄLLOR

Eriksdotter, Gunhild. *Stortorget, Lund. Stratigrafisk berättelse.*

Arkeologiska rapporter från Lund, nr 7. 1994

Holmberg, Rikard. Två ampuller, två skedar och en bildremsa. *Uppgrävt förflutet för PK banken i Lund. Archaeologica Lundensia VII*. 1976

PETER CARELLI: Schack. Det medeltida
feodalsamhället i miniatyr

SPEL OCH DOBBEL är något som alltid tycks ha fascinerat människan. Variationerna är oändliga och en mängd spel finns dokumenterade genom historien. Arkeologiska fynd av spelpjäser, spelbrickor och tärningar vittnar också om den mångfald av spel som existerade under nordisk järnålder och medeltid. Under 1100-talets lopp spreds dock ett helt nytt spel, schack, över de nordiska länderna. Spelet hade på bara några hundra år spridits från ursprungslandet Indien till Persien, Kina och via den arabiska världen till Europa. Genom bl.a. sina symboliska undertoner blev schack de härskande klassernas spel framför något annat (Bild 1). Spelets krigsstrategiska innehåll tonades också ner till förmån för en maktkamp i vilken det europeiska feodalsamhällets hierarkiska nivåer återspeglades i pjäsernas utformning och rörelser.

Under slutet av 900-talet och början av 1000-talet spreds det nya spelet från de arabiska områdena vid Medelhavet mot norr. Italien och Spanien nåddes först varvid det snabbt spreds vidare mot Centraleuropa. Under spelets första sekler i Europa, fram till omkring år 1200, spelades schack med i stort sett samma regler över hela världen, från Indus i öster till Atlanten i väster, och från Island i norr till Sahara i söder. Trots att Europa nåddes relativt sent var det i just denna världsdel som spelet sedermera kom att utvecklas. De förän-

1. Schack var under medeltiden en av den feodala nobilitetens favorit-sysselsättningar. Illustration ur *Libro di giuoco di scacchi*, Florens 1493.

dringar som uppstod i det arabiska schackspelet var märkligt nog influerade av europeiskt schack.

Endast några få europeiska urkunder från tiden före 1100 nämner spelet schack. Den allra äldsta källan är *Versus de scachis*, ett 91-radigt poem som beskriver spelet och dess regler. Verket, som återfinns i Einsiedeln i Schweiz, har daterats till tiden omkring år 1000. Schack omnämns även i två andra litterära verk från 1000-talet; *Ludus scacorum* samt den episka berättelsen *Ruodlieb*. En tidig och intressant källa är även ett brev från Petrus Damiani, biskop i Ostia, till påven Alexander II och ärkediakon Hildebrand år 1061/1062. I brevet önskar Damiani tillstånd att få gå i kloster, men passar även på att – med mycket skarpa ordalag – kritisera den florentinske biskopen som ägnat sig åt avskyvärda frivoliteter som spel och underhållning: »En gång när jag var hans följeslagare på en resa, och vi hade anlänt till vårt nattlogi, drog jag mig tillbaka till prästbostaden, men han slog sig ned i det spatiösa huset till-

sammans med skaran av resenärer. Nästa morgon, emellertid, berättade min stalldräng att den förutnämnde biskopen hade tagit initiativet till schackspel.»

Den upprörde Damiani sökte därför upp den florentinske biskopen dagen efter och attackerade honom för hans oförsvarliga kvällssysselsättning då det sedan länge existerat ett förbud mot *alea*, dvs hasardspel. Denne försvarade sig dock med förklaringen att »*schack är en sak, alea en annan*» och att de styrande uttryckligen valt att bannlysa tärningsspel – men genom sin tystnad valt att tillåta schackspel.

Två tidiga spanska testamenten är även värda att nämna i detta sammanhang. Det äldsta, som är daterat år 1008, är efter Ermengaud I, greve av Urgel. Han testamenterade bl.a. sina schackpjäser till klostret St Giles, troligen St Giles vid Nîmes i södra Frankrike. Ett halvsekel senare, år 1058, testamenterade änkan efter Ermengauds äldre bror, grevinnan Ermessind, sina schackpjäser av bergkristall, *eschacos cristallinos*, till samma kloster. Omnämningarna i de aktuella testamentena vittnar inte bara om att schackspelen var oerhört värdefulla konstföremål, de var även föremål av mycket hög status som klart och tydligt markerade att testatorn tillhörde samhällets allra översta sociala skikt.

I Norden förekom redan under yngre järnålder ett brädspel under namnet *hnefatafl*. Under medeltidens lopp blev även spel som tärning, bräde (backgammon), kvarnspel och dam mycket populära hos breda folklager. Redan på 1100-talet började dock schack, *skáktafl*, spridas över de nordiska länderna. Liksom i övriga Europa blev det snart de högre klassernas spel framför något annat. I de isländska sagorna finns flera omnämningar av spelet. Ofta är det kungar som spelar ett parti schack alldeles innan blodiga och omstörtande händelser inträffar. I berättelserna förstärker spelet den ödesmätade stämning som råder.

I Olav den heliges saga t.ex. berättas hur kung Knut den store vilar upp sig hos Ulv jarl i Roskilde efter det våldsamma slaget vid Helgeå i mitten på 1020-talet. De fördriver kvällen före Mikaelidagen med att spela ett parti schack. »När de nu lekte schacktavel, kung Knut och Ulv jarl, då gjorde kungen ett svårt feldrag, och jarlen schackade av honom en löpare. Kungen flyttade då tillbaka taveln och sade att man skulle ta till ett annat spel. Jarlen vart vred, slog ned pjäserna, reste sig och gick.«

Morgonen efter gav kungen order om att låta döda Ulv jarl. Det bör dock påpekas att citatet ur sagan inte är något bevis för att schack spelades redan på 1000-talet i Norden. Där-
emot visar det med tydlighet att spelet var välbekant i början av 1200-talet då Snorre Sturluson skrev sagan.

Det finns även en rad europeiska medeltidsurkunder som omnämner värdefulla schackbräden och schackpjäser. Särskilt vanligt förekommande är de i testamenten där de omnämns i anslutning till andra högstatusföremål som dryckeshorn, gråverk och böcker. Från danskt område finns ett hundratal medeltida testamenten bevarade från tiden före 1450. I tre av dessa omnämns schackspel. Den 9 mars 1358 testamenterade kantorn i Lund, Bennike Henriksen från Åhus, bl.a. två schackspel till sina närmaste prästkollegor: »Vidare till herr Niels, prost i Lund, en del av Lectura Hostiensis med träband, ett schackspel och ett horn. (---) Vidare till herr Jens, ärkedjäkne, ett schackspel och ett horn.«

Drygt 20 år senare, den 3 februari 1379, testamenterade ärkebiskop Niels ett schackspel som han fått av den norska drottningen – *uno ludo scacorum, quem habuimus de domina regina Norvegie* – till Jens Ufs hustru. Slutligen testamenterade Ebbe Jensen, kanik i Ribe och sockenpräst i Ål, sitt schackspel – *ludo skacorum* – den 7 september 1408. Efter

2. Vid restaureringen av kyrkan San Savino i Piacenza i norra Italien i början av 1900-talet framkom resterna efter ett mosaikgolv som daterats till 1100-talet. Ett av motiven var en schackspelande man. Renritning: P. Carelli.

den danske ärkebiskopen Jens Grands död år 1327 i Avignon efterlämnades hans ägodelar till påve Johannes XXII. Bland dessa fanns ett schackspel »värderat till 1 florin«.

Från svenskt område finns även testamenten med likartat innehåll. I testamentet efter kaniken Henrik i Uppsala, daterat den 8 maj 1346, överläts ett *skaaktaffl* till herr Jacob »från westland«. Likaså omnämns 1340 ett schackspel – *ludus scaecorum* – i testamentet efter Arvid Karlsson, son till kalmarfogden Karl Elinasson, som fått det av sin företrädare Karl Tydiske. En intressant källa är även den förteckning av föremålen i kung Magnus Erikssons skattkammare på Bohus som upprättades kring år 1340. I denna beskrivs förutom kostbara smycken, kärl och regaler också *vnum grossum skaktawael de fiilsben factum*, ett stort schackspel tillverkat av elfenben.

Senast i mitten på 1100-talet spelades alltså schack över hela den europeiska kontinenten (Bild 2). Spelet hade då ersatt många äldre brädspel, som hnefatafl i Norden, samtidigt som andra brädspel fortsatte att existera parallellt. Till skillnad från de övriga brädspelen blev schack under denna tid mer än någonsin den sociala elitens spel. Det skedde i en tid då de härskande grupperna – adeln och det högre prästerska-

pet – blev en kulturellt homogen grupp med en gemensam livsstil. Ett ökat ekonomiskt välstånd, en ökad politisk säkerhet och ökade utbildningsmöjligheter möjliggjorde dessa kulturella förändringar. Schackspel sågs, vid sidan av många andra sysselsättningar, som en naturlig del av det nya sättet att leva. Ett talande exempel på detta är *Disciplina Clericalis*, skriven av Petrus Alfonsi redan i början av 1100-talet. I detta verk beskrivs de sju färdigheter som en god riddare måste behärska, nämligen kunskap i ridning, simning, bågskytte, boxning, falkjakt, diktning och schackspel. En rad andra exempel från den samtida litteraturen beskriver schack som en av den feodala nobilitetens favoritsysselsättningar.

Hur allmänt förekommande var då schackspelet i det medeltida Europa? Eftersom schack var ett överklassens spel var det därmed också fåtalets spel. Troligen var det endast några få procent som kände till och behärskade spelet. Antalet arkeologiska fynd av schackpjäser är också försvinnande litet i jämförelse med exempelvis dambrickor och tärningar.

Reglerna förändrades förvånansvärt litet när spelet spreds över världen, däremot förändrades stora delar av dess symbolik. Inom det indiska och arabiska spelet var det i grund och botten den militära symboliken som dominerade. I Europa »demilitariserades« spelet till stora delar varvid symboliken blev avsevärt mer fredlig. Schackpjäserna omvandlades från att symbolisera de stridande enheterna i en nordindisk armé till de olika rangerna inom ett europeiskt feodalsamhälle. Kungen förblev visserligen en kung, men hans rådgivare eller visir blev en drottning, elefanten blev en biskop, hästen en riddare, vagnen ett torn och fotsoldaten en bonde. Det är ingen tvekan om vilka av figurerna i schackspelet som stod lägst i den medeltida samhällshierarkin, på engelska kallas nämligen bonden för pawn vilket helt enkelt betyder en obetydlig person som är underordnad andras planer. Schack blev kort sagt en idealiserad miniatyrstat snarare än en armé i fält.

De allra äldsta indiska schackpjäserna var mycket naturalistiskt utformade. Kungen framställdes t.ex. sittandes på sin tron som bars fram av en elefant. Denna detaljriktighet förändrades när spelet började spridas inom de arabiska områdena. Koranen förbjöd naturalistiska avbildningar av människor och djur varför schackpjäserna omformades till abstrakta och mycket stiliserade figurer.

Find av schackpjäser utförda i denna arabiska ickeföreställande tradition finns från i stort sett hela Europa, även om de inte är särskilt vanligt förekommande. De dateras allmänt till tidig medeltid, dvs 1000- och 1100-tal. Av dessa har flera påträffats vid arkeologiska utgrävningar. Nästan samtliga schackpjäser har framkommit i några få, mycket speciella findmiljöer; i borgar, kloster och städer. En annan vanlig »findplats« är i medeltida skattsamlingar som åtminstone delvis bibehållits intakta till modern tid. I Norden har endast ett tiotal schackpjäser av den abstrakta arabiskt influerade typen påträffats. Två av dessa har framkommit vid arkeologiska utgrävningar i Lund (Bild 3). I kv Apotekaren framkom år 1910 en kung/drottning av trä, 2,8 cm hög och 3,1 cm som största diameter. Av särskilt intresse är dock den andra, en kung/drottning tillverkad av bergkristall, påträffad vid en utgrävning i kv Gyllenkrok i Lund år 1990. Pjäsen är 2,6 cm hög och 2,8 cm som största diameter. Några nordiska motsvarigheter till denna finns inte, men på kontinenten förekommer ett fåtal schackpjäser i detta kostbara och exklusiva material i mycket förnåma miljöer, exempelvis i domkyrkokatterna i Ager i norra Spanien och Osnabrück i Tyskland.

Under 1100-talets lopp skedde en successiv förändring av schackpjäsernas utformning från de abstrakta arabiska formerna till mer naturalistiskt formade figurer. Denna stilförändring inleddes i Sydeuropa redan på 1000-talet, men det var främst i Nordeuropa – och särskilt i Norden – som denna formtyp blev förhärskande.

3. I Lund har två schackpjäser utformade i den arabiskt influerade abstrakta stilen framkommit vid arkeologiska undersökningar.
 En kung/ drottning av bergkristall påträffades 1990. KM 76420:113
 En motsvarighet i trä, påträffades 1910. KM 38315

Det tydligaste exemplet på denna stilförändring är det s.k. *Lewis-fyndet* bestående av 78 schackpjäser av valrosstand funna på ön Lewis i Hebriderna år 1831. Kungar, drottningar, biskopar, riddare och (torn)vakter är här mycket naturalistiskt återgivna (Bild 4). Det är inte känt var Lewis-pjäserna tillverkats, men det anses vara helt klart att de är av skandinaviskt ursprung. Trondheim har i detta sammanhang framhållits som den troligaste produktionsplatsen. De naturalistiskt utformade schackpjäserna framställdes med allt större variation under 1200- och 1300-talen. Dominerande material var valrosstand från Grönland och nordligaste Skandinavien, ett material som även kallades »Nordens elfenben«.

Antalet fynd av naturalistiskt utformade schackpjäser som gjorts i Norden är osäkert, men det rör sig om minst ett 30-tal. Materialets geografiska spridning är förhållandevis stor. Utanför Norden är denna typ av schackpjäs sällsynt i arkeologiska sammanhang. Fynd har dock gjorts i London och Rouen, medan den även återfinns i åtskilliga kontinentala museisamlingar, bl.a. i Neapel, Florens, Rom, Paris, London, Köln och Schwerin.

Vid en arkeologisk undersökning år 1984-1985 i kvarteret Billegården nr 49 i Lund framkom ett intressant fragment av en schackpjäs av valrosstand. Det påträffades i en stor hög bestående av 264 kg horn- och benavfall från en kammakeri-verkstad. Materialet visade på en starkt differentierad produktion där den dominerande produkten varit den samman-satta dubbelkammen. Förutom kammar har en mängd andra föremål tillverkats; exempelvis tärningar, nålar, pärlor, spelbrickor, vinare, horndosor, benskaft och islägg. Vid undersökningen påträffades dock inga lämningar av byggnader som kunde relateras till kammakeri-verkstaden. Fyndmaterialet samt ett myntfynd omedelbart ovan avfallshögen – präglad under Valdemar den stores regeringstid (1157-1182) – daterar horn- och benhantverket på platsen till 1100-talets slut/

4. Några av schackpjäserna i det enastående Lewis-fyndet.
Från vänster drottning, kung, biskop (löpare), bönder, riddare
(springare) och vakt (torn).

1200-talets början.

Den fragmentariska schackpjäsen är en avsågad bit av en springare. Endast hästens framben samt främre delarna av ryttarens fötter har bevarats. Fötterna är inskjutna i stigbyglar och kraftigt framskjutna. Hästen har en dekorerad bogrem framtill. Vad som är särdeles intressant med denna schackpjäs är att den uppvisar mycket stor likhet med motsvarande pjäser i det s.k. Lewis-fyndet (Bild 5). Schackpjäsen i Lund bör således ha tillverkats någon gång under 1100-talets andra hälft.

Dateringen är dock problematisk. Varför har en högst 50 år gammal schackpjäs, vackert snidad och utförd i ett kostsamt material, kasserats och sågats sönder? Två möjliga förklaringar finns. Kammakaren i Lund kan helt enkelt ha »slaktat» schackpjäsen i jakten på den eftertraktade råvaran valrosstand. Pjäsen skulle i så fall ha importerats till Lund, troligen från norskt område. Schackpjäsen kan också vara tillverkad vid den aktuella kammakeriverkstaden i Lund. Ett olyckligt misstag vid produktionen kan ha lett till sådana konsekvenser att pjäsen kasserades. Den återstående råvaran kunde dock användas efter att de snidade detaljerna först sågades bort.

5. Söndersågad springare av valross-tand. Endast hästens framben samt rytta-rens fötter har beva-rats. Den fragmen-tariska pjäsen upp-visar mycket stor likhet med sin mot-svarighet Lewis-fyn-det. KM 72550:45

6. Schackpjäs i nyab-strakt stil. Denna blev allt vanligare under 1300-talet och helt dominerande under 1400-talet. Pjäsfynd i denna stil finns från ett stort antal platser i Nor-den. Lund. KM 77714:490

Det bör även påpekas att det inte är helt ovanligt med avfall av valrosstand i de lundensiska kammakerimiljöerna. Sådant har t.ex. påträffats vid kammakeriverkstäderna i kv Billegården, kv S:t Mårten och kv Gyllenkrok.

Parallellt med de naturalistiskt utformade schackpjäserna utvecklades en nyabstrakt stil. Denna blev under 1300-talet allt vanligare och blev helt dominerande under 1400-talet. Den nyabstrakta stilens förenklade former föranleddes av att tillverkningen i ökad utsträckning skedde med hjälp av svarv. Fynd av schackpjäser utformade i den nyabstrakta stilen finns från en rad platser i Norden. Endast en medeltida schackpjäs av denna typ har dock påträffats i Lund, i kv Myntet år 1992 (Bild 6). Pjäsen är 2,7 cm hög och 2,5 cm som största diameter och är stratigrafiskt daterad till 1300-talets slut/1400-talets första hälft. Den nyabstrakta stilen är grundtypen för den typ av schackpjäser som används än idag.

Det var först under medeltidens slut som schackspelet populariserades. I samband med detta blev schack ett mycket vanligt förekommande hasardspel. Ett problem var dock att det tog lång tid att vinna ett parti då vissa pjäser var »svagare» än i dagens schack. Det blev därför allt mera sällsynt att spela ett parti från början. Istället utgick man från ett slutspel, om vars utgång det slogs vad. Spelets förflackning och dess negativa inverkan på spelaren framgår med all tydlighet i Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*, skriven på 1550-talet. Där beskrivs hur schack användes av blivande svärfädrar för att »utforska friarnas sinnelag och lidelser»:

*»Ty vid detta spel pläga vrede, kärlek,
oförsynthet, girighet, slöhet, lättja och många
andra dåraktiga lidelser och själens rörelser,
lyckans inflytelser och personliga egenskaper
träda i dagen.»*

- Blomkvist, N. Kalmars uppkomst och äldsta tid.
Kalmar stads historia I. 1979
- Carelli, P & Salminen, L. *Kv Gyllenkrok nr 29-30 (3-7)*. Lund.
Arkeologisk schaktövervakning 1992. Rapport över arkeologisk undersökning, nr 5. 1993
- Carlén, E. *Schackspelet i Sverige från äldsta till nuvarande tid*. Minnesskrift utgiven av Sveriges Schackförbund i anledning av dess 25. kongress. 1942
- Diplomatarium Danicum*. Utg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1938ff
- Diplomatarium Suecanum*. Utg. av J Liljegren m.fl. 1829ff
- Eales, R. *Chess. The History of a Game*. 1985
- Erslev, K. *Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450*. 1901
- Fiske W. *Chess in Iceland and in Icelandic Literature*. 1905
- Gamer, H M. The earliest Evidence of Chess in western Literature: the Einsiedeln Verses. *Speculum. A Journal of Medieval Studies*. October 1954
- Kluge-Pinsker, A. *Schach und Trictrac: Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreude in salischer Zeit*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien Band 30. 1991
- Kriig, S. *Rapport över arkeologisk undersökning i kv Billegården nr 9, Lund*. (Opublicerad grävningsrapport). 1985
- Murray, H J R. *A History of Chess*. 1913
- Nielsen, H. *Skak i tusind år*. 1965
- Olaus Magnus. *Historia om de nordiska folken*. Faksimilupplaga. 1982
- Olav den heliges saga. *Snorres konungasagor*. Svensk tolkning på prosa och vers från fornisländskan med skaldkommentar av Åke Ohlmarks. 1961
- The Oxford Dictionary of Current English*. 1992
- Roesdahl, E. 1995. *Hvalrostand, elfenben og nordboerne i Grønland*. 1995
- Ryding, O. *Medeltida ben- och hornhantverk i Lund*. *Fynden från tre verkstadstomter*. C-uppsats i medeltidsarkeologi. Lunds universitet (stencil). 1986
- Ryding, O. *Arkeologisk undersökning i kv Gyllenkrok 29 (6 och 7) i Lund 1989*. (Opublicerad grävningsrapport). 1990
- Stratford, N. *The Lewis Chessmen and the Enigma of the Hoard*. 1997
- Taylor, M. *The Lewis Chessmen*. 1978

1. Kaniken Bennike Henriksens sigill, enligt avtryck från 1350 och 1357. Sigillbilden visar hur herr Bennike knäböjer inför domkyrkans skyddshelgon, S:t Laurentius och Jungfru Maria med Jesusbarnet. Den latinska inskriften lyder i nusvensk form »prästen Bennikes sigill«.

ANDERS ANDRÉN: Parisisk trädgårdskonst
i Lund?

I DET MEDELTIDA LUND fanns det gott om trädgårdar, men tyvärr finns det få uppgifter om deras funktion och utformning. Trots 100 års stadsarkeologi har aldrig någon medeltida trädgård identifierats i Lund och därför måste alla diskussioner om trädgårdarna utgå från skriftliga källor. Trädgårdar tycks i första hand ha funnits på större och viktigare egendomar byggda med tegelhus. En återkommande formulering i dokument från 1300- och 1400-talen är nämligen »en gård med stenhus och apalgård«. Begreppet »apalgård« visar att trädgårdarna främst måste ha varit nyttoträdgårdar, med frukt-, grönsaks- och örtodlingar. Men frågan är om det också fanns lustträdgårdar, anlagda mer för prydnad än nytta.

Namnet på en gård i S:t Måns socken i sydvästra delen av Lund antyder att åtminstone en prydnadsträdgård har existerat i staden under 1300- och 1400-talen. Gårdens namn var »Trojaborg«, vilket var den vanliga antika och medeltida beteckningen för labyrint. I Norden avsåg begreppet »Trojaborg« normalt stenlabyrinter. I många fall finns dessa ännu bevarade längs kusterna, t.ex. på Blå Jungfrun i Kalmarsund och vid Galgberget precis norr om Visby. Men »Trojaborg« kunde även avse trädgårdslabyrinter, anlagda med häckar av till exempel buxbom, idegran, lavendel eller myrten. Den rimligaste förklaringen på gårdens speciella namn är att den var känd i

Lund för sin trädgårdslabyrint. Men varför anlades en sådan prydnadsträdgård på denna gård och varifrån kom inspirationen?

Förklaringen bör säkert sökas hos den lärde kaniken Bennike Henriksen, som ägde gården 1348-1358. Trots de cirka 650 år som skiljer oss från herr Bennike är hans liv relativt väldokumenterat (Bild 1). Bennike Henriksen var troligen född i Åhus, eftersom han själv i några dokument anger tillnamnet »av Åhus«. Föräldrarna är inte kända, men förnamnet Bennike som är en tysk kortform för Benedictus antyder att han hade tyska anor. Två bröder är däremot kända, dels den äldre halvbrodern Jens Bentsen Kande som var kanik i Lund från senast 1317 till sin död 1344, dels den förmodligen yngre brodern Jordan som var präst i Västra Vram. Bennike själv studerade i Paris, sannolikt på 1320- eller 1330-talet. Från sin studietid hade han en bok med predikningar »som är nerskrivna av mig i Paris« samt sex böcker med anmärkningar, översikter och noter till den kanoniska rätten som han hade samlat »i Paris och på andra platser«. Det var en lärd man som återvände till Lund efter studieåren. Herr Bennike hade den största kända privata boksamlingen i Lund under 1300-talet. Bland de mer än 80 böcker han hade i sin ägo vid sin död 1358 fanns förutom teologisk litteratur även verk av Aristoteles, Hippokrates och Seneca. Han ägde den romerska rätten, Skånelagen på danska, en handbok för advokater, en handbok i kalenderväsende, en lärobok i matematik, en sångbok för två- och trestämmig sång samt olika diktsamlingar med allegoriskt, didaktiskt, elegiskt och erotiskt innehåll.

Bennike Henriksen nämns för första gången i mars 1341 och därefter i drygt 35 handlingar under de efterföljande 19 åren. Redan i det första dokumentet omtalas herr Bennike som kanik vid domkapitlet i Lund och bara två månader senare omnämns han även som föreståndare för domkyrkans byggnadsfond. Någon gång mellan sommaren 1349 och våren 1351

avancerade herr Bennike till ett av domkapitlets fyra högsta ämbeten, genom att han utnämndes till kantor. Kantorn hade ansvar för korsången och textläsningen i domkyrkan, men även för vården av biblioteket. Detta ämbete innehade Bennike Henriksen därefter till sin död 1358. Han upprättade sitt testamente den 9 mars detta år och dog bara tre månader senare den 11 juni 1358. Anledningen till att han skrev sitt testamente var sannolikt inte sjukdom utan en nära förestående utlandsresa till Avignon. I ett brev från juni 1360 meddelar nämligen påven Innocentius VI att herr Bennike »slöt sina ögon utanför den romerska curian«, vilket innebär att han dog vid påvepalatset i Avignon.

Det är ett mycket rikt hem som framskymtar genom de delar av sina egendomar och sitt bohag som Bennike Henriksen testamenterade bort. Förutom sin böcker skänkte han gårdar, pengar, silverbägare, silverskedar, dryckeshorn, guldringar, schackspel, kläder, en kniv med silverbeslaget gehäng, en silverbeslaget rött läderbälte, en riddräkt, hästar, spannmål och öl till kyrkliga institutioner, kollegor, vänner, släktingar, underlydande, skolgossar och fattiga. Hushållet bestod enligt testamentet av en huskaplan, en klerk (bokhållare), två »svenner«, en dräng och en bryggare. Dessutom nämns Bodil tvätterska och hennes mor vilka också kan ha ingått i hushållet. Herr Bennike och hans hushåll bodde 1358 i ett av kanikresidensen som låg i Krafts socken direkt öster om domkyrkan, eftersom han i testamentet anger att kryptan är »min sockenkyrka«.

Den viktigaste gåvan i testamentet var tretton och en halv gårdar på den skånska landsbygden till ett nytt altare i domkyrkan samt en egendom i Benstorp och Trojaborg-gården i Lund till domkyrkans byggnadsfond, för att det skulle hållas en årlig själamässa för honom. Herr Bennike hade förberett sina donationer under lång tid, genom successiva förvärv av egendomar i Lund och på den skånska landsbygden. Den gård som senare kallades »Trojaborg« förvärvade han den 11 sep-

tember 1348 av en viss »Sune kallad Tröjstickare«. Redan två år senare, i september 1350, meddelade Bennike Henriksen att han hade för avsikt att donera gården till domkyrkans byggnadsfond, men han förbehöll sig bruksrätten av gården fram till sin död. Även om herr Bennike inte tycks ha bott på Trojaborg-gården kan han under de nästan tio år som han ägde gården ha förberett sin planerade donation genom att försköna egendomen och göra den värdig sin åminnelse genom en trädgårdslabyrint.

Inspiration till en trädgårdslabyrint bör Bennike Henriksen ha fått under sin studietid utomlands. Paris var i början av 1300-talet en europeisk storstad med en kompakt stadsbebyggelse. Redan från mitten av 1200-talet började bebyggelsen förtätas. Äldre nyttoträdgårdar bebyggdes till följd av befolkningsökningen, samtidigt som parisarna alltmer köpte frukt, grönsaker och örter från landsbygden. De enda trädgårdar som fanns i den myllrande storstaden i början av 1300-talet var i stället några få nyanlagda lustträdgårdar, knutna till kyrkliga institutioner och aristokratiska residens. Vid själva Notre Dame fanns sedan mitten av 1200-talet en offentlig trädgård, med en trädgårdslabyrint i form av en Davidsstjärna. Och i anslutning till Hôtel des Tournelles fanns på 1300-talet en berömd labyrint anlagd av buxbomshäckar. Vi kan alltså föreställa oss att den unge Bennike inte bara har skrivit ner predikningar och gjort anteckningar vid föreläsningar i kanonisk rätt utan också tagit till sig storstadslivet på andra sätt. Kanske har de stora trädgårdslabyrinterna gjort ett lika stort intryck på honom som universitetslärarnas skolastiska utläggningar.

Bennike Henriksen kan alltså ha anlagt en trädgårdslabyrint med parisiska förebilder på sin gård »Trojaborg« någon gång mellan 1348 och 1358. Men en följdfråga är varför han i så fall anlade en trädgårdslabyrint på en gård som han inte själv bebodde. Svaret på denna fråga hänger förmodligen sam-

2. Labyrinten på Parkskolans skolgård. 1930-talet.

man med systemet av ämbetsbostäder vid domkapitlet. Det fanns ett antal kanikresidens knutna till domkapitlet, men residensen var inte förbundna med personer eller ämbeten utan med löneförmåner som fördelades, och vid jämna mellanrum omfördelades, mellan domkapitlets medlemmar. Herr Bennike och hans hushåll har därför fört en relativt ambulerande tillvaro och troligen bott på en rad olika kanikresidens. I det perspektivet har den egna gården i S:t Måns socken varit mycket mer personligt förbunden med Bennike Henriksen än ämbetsbostäderna. Dessutom har en trädgårdslabyrint passat som utsmyckning för den under lång tid planerade gåvan till domkyrkans byggnadsfond. Trädgårdar i allmänhet var viktiga i ett kristet perspektiv, eftersom trädgårdsarbetet uppfattades som ett återupprättande av det ursprungliga arbetet i Edens lustgård. Att anlägga en trädgård var alltså ett försök att rekonstruera människans villkor före syndafallet. Dessutom tolkades labyrinten i kristna termer som själens sökande efter

3. Labyrinten i Stadsparken. Stensättning och blivande avenbokshäck. Anlagd 1996 efter ritning av Oscar Reutersvärd. Ritningen gjordes ursprungligen på 1960-talet för en labyrint med betongskivor på Tunaskolan. Den labyrinten har skattat åt förgängelsen.

Gud. Med sådana symboltolkningar har en gård med en trädgårdslabyrint haft en mycket passande utformning, för en donation avsedd att finansiera en årlig själamässa i domkyrkan.

Tyvärr vet vi inte exakt var Trojaborg-gården låg. Den enda säkra lägesangivelsen är S:t Måns socken, som omfattade tomter längs nuvarande S:t Mångsgatans södra del och Svanegatans västra del. Men ett sannolikt läge är västra delen av nuvarande kvarteret Billegården, ungefär på adressen S:t Mångsgatan 7D-E. Där fanns på 1500-talet en egendom som tidigare hade tillhört domkyrkan och som därför kan ha motsvarat herr Bennikes donation.

Som en anspelning på gården och dess namn anlades på 1930-talet en stenlabyrint på norra delen av Parkskolans skolgård (Bild 2), ungefär mitt emot den tomt som kan ha tillhört

Bennike Henriksen. Denna stenlabyrint togs bort redan efter ett tiotal år. Men ett mer egendomligt sammanträffande är den nya labyrint av avenbokshäckar som anlades i samband med att norra delen av Stadsparken omplanerades 1996 (Bild 3). Varken parkchefen Lars Jakobsson, trädgårdsarkitekten Gunvor Persson eller labyrintens skapare professor Oscar Reutersvärd har varit medvetna om den medeltida Trojaborggården. Vi kan alltså idag av en historisk slump gå runt i en trädgårdslabyrint bara 100 meter från den plats där den lärde herr Bennike för 650 år sedan troligen lät anlägga en »Trojaborg« efter parisiska förebilder.

KÄLLOR

- Andrén, Anders. *Lund. Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer rapport, Medeltidsstaden 54. 1984
- Diplomatarium Danicum* 3:1-3:5 (Danmarks riges breve 3:1-3:5), udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 1958-1967
- Hansson, Marie. *De skånska trädgårdarna och deras historia*. 1997
- Harvey, John H. *Medieval Gardens*. 1981
- Hennebo, Dieter & Hoffmann, Alfred. *Geschichte der deutschen Gartenkunst. 1 Gärten des Mittelalters*. 1962
- Hjelmqvist, Hakon. *Have*. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 1961
- Kern, H. *Labyrinthe. Erscheinungsformen und Deutungen 5000 Jahre Gegenwart eines Urbilds*. 1982
- Knudsen, Gunnar. *Navnet Trælleborg. Trelleborg*, red. Poul Nørlund. *Nordiske Fortidsminder* 4:1. 1948
- Lunde Domkapitels Gavebøger*, udgivne af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. 1884-89.
- Pedersen, Anton. *Have*. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 1961
- Petersen, Henry. *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*. 1886
- Sennett, Richard. *Flesh and Stone. The Body and the City in Western Civilization*. 1994
- Tacher, Christopher. *Gardens, European. Dictionary of the Middle Ages*. 1985
- Weibull, Lauritz. *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden. Historisk tidskrift för Skåneland* 1902. 1901

Albarello. Mynningsdelen borta. H 150 mm. Blågrön blyglasyr på utsidan, klar på insidan. Målade svarta linjer, upptill förenade med bågar.

KM 45904:14

CLAES WAHLÖÖ: Långt bortifrån.
En albarello

UNDER MEDELTIDEN förekom en liten ström av föremål som från östra medelhavsområdet sökte sig till nordeuropa. Även till Lund kom – som ett litet krus av ljusgrått lergods med turkosblå glasyr visar – ting från denna avlägsna del av världen. Det är en *albarello* som kan ha tillverkats i staden Rakka vid Eufrat i nuvarande Syrien där keramikhantverket blomstrade 700-1400, men kärlet kan också stamma från egyptiskt område där turkosblå glasyr var populär mellan 1200 och 1400.

Albarello är inte som man skulle kunna förledas att tro något arabiskt ord utan italienska för *litet träd*. Käriformen påminner om en trädstam. Både i det arabiskt dominerade Spanien och i Italien uppstod en europeisk albarello tillverkning och formen kom långt upp i tiden att bli klassisk som apotekskärl. Detta hänger samman med att krusen redan från början såldes med innehåll av medicinskt verksamma örter och örtblandningar. De introducerades i Europa med den högtstående arabiska läkemedelskonsten.

Det vore sannolikt fel att knyta albarello från Lund till någon medicinsk verksamhet. Kärlet har uppskattats för sin unika och exotiska skönhet. Som Hugo van der Goes målning *Herdarnas tillbedjan* på det så kallade Portinari altaret från ca 1475 visar kan det till och med ha använts som blomvas. Där förekommer nämligen en albarello med en lilja och iris, tilläg-

nade den heliga jungfrun.

Lundaalbarellon återfanns i lager från 1300-talet och har mycket få motsvarigheter i nordeuropeiska arkeologiska fynd. Ett fragment av en albarello liknande den från Lund finns från det berömda cisterciensklostret Rievaulx Abbey i Yorkshire.

Det kan naturligtvis inte avgöras hur albarellon kom till Lund utom att det inte skedde via organiserad handel. Snarare är det en vallfart till Heliga landet eller en korsriddares besök där som bragt kärlet till Europa. Å andra sidan är det inte en slump att det just i Lund hittas föremål av detta slag. Staden hade ett rikt internationellt kontaktnät och somliga vittberesta invånare.

KÄLLOR

- Blomqvist, Ragnar. Främling i Lund. *Kulturen* 1948. 1949
Hurst, John G. Near Eastern and Mediterranean Pottery found in north west Europe. *Res Mediaevales. Archaeologica Lundensia* III. 1968
Kjellberg, Sven T. Albarello. *Kulturen* 1949. 1950
Åstrand, Barbro. Blommor i vas och kruka. *Kulturen* 1971. 1971

DAVID GAIMSTER:

Den keramiska vittnesbörden

Europeisk kulturpåverkan i Lund

1200-1600

EN UTTÖMMANDE ÖVERSIKT över europeisk påverkan i sydskan-
dinaviska städer från medeltiden till den tidigmoderna perio-
den skulle få utnyttja ett brett register av hushållsföremål av
textil, läder och trä till dyrbara och vanliga metaller. Dessa
produkter överlever bara undantagsvis i det arkeologiska käll-
materialet. Ett material överlever emellertid i överflöd från
denna period. Tack vare sin tålighet i jorden och sin relativt
korta brukningstid har keramikföremålen visat sig vara en av
de mest känsliga och precisa indikatorerna på förgångna eko-
nomiska och sociala förhållningssätt. Tack vare sin ständiga
närvaro och egenskapen av färdigställda hushållsvaror kan ke-
ramiken, vad gäller konsumtionsmönster, studeras både kvali-
tativt och kvantitativt, särskilt i städerna.

Exploateringsarkeologins tillväxt har under de senaste
trettiofem åren skapat en materialmassa, som kan undersökas
både i ett världsperspektiv och ett snävt lokalperspektiv, för
att identifiera handelsmönster och den inhemska livsstilens
utveckling. De arkeologiska utgrävningarna i Lund har sedan
det sena 1800-talet åstadkommit en av Europas största sam-
lingar av medeltida och tidigmoderna föremål. Denna samling
har av författaren gjorts till föremål för en detaljerad genom-
gång gällande importkeramik. Studien omfattar 120 olika ut-
grävningar och utfördes under ett år som gästforskare vid

Arkeologiska institutionen i Lund. Materialet från en lokal, Tegnér 1, dokumenterades i detalj och har redan publicerats. Den medeltida och yngre keramiksekvensen från Lund utgör basen för författarens nyligen publicerade översikt av handeln med tyskt stengods till Skandinavien och östersjöområdet. Keramikmaterialet är centralt för ett bredare långsiktigt studium av arkeologisk vittnesbörd om hanseatisk handel och kulturellt utbyte i södra östersjöområdet.

Kulturens arkeologiska samlingar innehåller en enastående rik och olikartad provkarta på medeltida och yngre keramik, både importerad och lokalt tillverkad. Kanske mera betecknande än dess roll som indikator på handelskontakter med nordvästra Europa erbjuder samlingen en möjlighet att studera urbana konsumtionsmönster i regionen. Lunds ställning som kyrkligt och administrativt centrum samt den strategiska och kommersiella närheten till Öresund och den skånska sillmarknaden gjorde under hela medeltiden staden till ett viktigt centrum för hantverksproduktion och regionens varukonsumtion. Det rika keramiska inventariet återspeglar välståndet och den kosmopolitiska smaken hos dess invånare.

Fynden av importkeramik och produkter tillverkade i området under medeltiden av invandrade krukmakare illustrerar grafiskt utvecklingen, både av materiell standard och livsstil i lokalsamhället och en ökande komplexitet på den regionala keramikmarknaden. Perioden ser förnyelse och snabbt ökande spridning av keramiska produkter som är i omlopp norra Europa: nya tekniker, godstyper, ytbehandlingar, glasyrer, former och dekorativa stilar förenas och förvandlar mediet från en uteslutande nyttig vara till ett fysiskt sätt att uttrycka social identitet, aspirationer och smak. Den ökande förfiningen av keramiken som tillverkas i Tyskland, Nederländerna och östersjöområdet under denna period utgör ett viktigt element i spridningen av den hanseatiska kulturen till sydsandinavien. Lundasekvensen av importerat bordsgods, som omfattar bly-

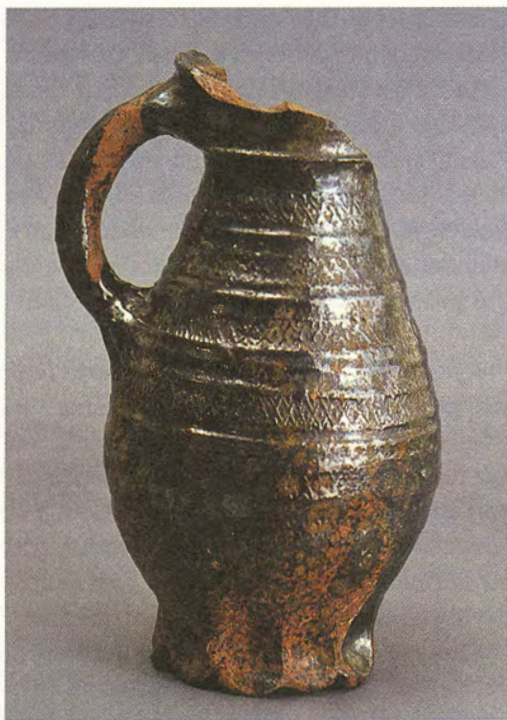
glaserat lergods, stengods, majolika (målat och tennglaserat lergods) och engoberad keramik tillsammans med inredningsdetaljer som kakel låter oss studera denna process i mikrokosmos. Därtill avslöjar den kontinentala karaktären på den lokala keramikproduktionen något om den starka påverkan dessa godstyper hade på inhemska tillverkare. När det gäller kaklen är det möjligt att den snabba spridningen och anammandet av nya former och dekorstilar endast kunde möjliggöras genom invandring av specialister från nordtyskland.

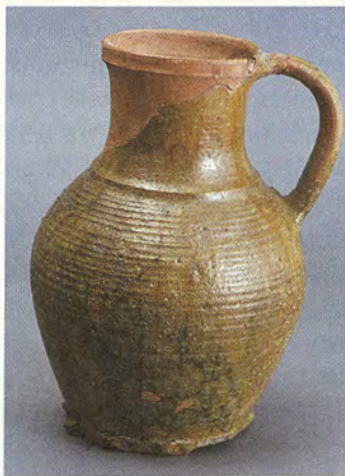
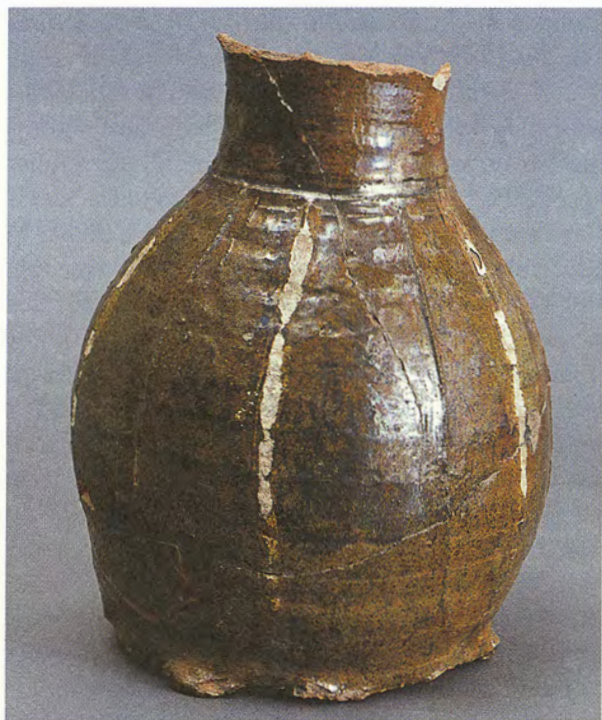
Medeltida blyglaserat lergods

Ett gemensamt tema som löper genom studiet av medeltida blyglaserat lergods i sydsandinavien är den starka influensen på lokala tillverkare från västeuropeiska importörer. I många fall antyder kombinerad arkeologisk och teknisk bevisning att krukmakare från kontinenten flyttade till området för att vara närmare de nya marknader som skapats av deras export. Nyligen gjorda petrologiska analyser från PKbanken har visat att det redan under det sena 900-talet och det tidiga 1000-talet tillverkades högkvalitativt glaserad keramik av engelsk typ på Sjælland eller i Skåne. Det hävdas med ledning av de tekniska likheterna mellan danska och engelska produkter att fynden från Lund endast kan ha tillverkats av invandrade krukmakare från östra England, mest sannolikt från Stamford i Lincolnshire.

Den största gruppen av högkvalitativt blyglaserat rött lergods som importerades till Skåne och sydsandinavien under 1200-talet till 1300-talets mitt tillhandahölls av verkstäder i städerna längs Flanderns och holländska Zeelands kust. Fragment som grävts fram i Lund delar ett antal gemensamma kännetecken inkluderande en heltäckande vit engobe över den röda kärnkroppen som skulle framhäva klarheten hos den gröna kopparglasyren, horisontell geometrisk roulettering och anbringandet av fjäll i vitlera. Den vanligaste formen är

1 a&b.
Rikt dekorerade
blyglaserade röd-
godskannor från
Belgien.
1200-talet. Lund.
Höjd för a 300 mm.
KM 61277:1010,
KM 22614

2 a&b.
Blyglaserade
rödgodskannor
från Sjælland
och Skåne.
1200-talet till
1300-talets
mitt. Lund.
Höjd för
b 236 mm.
KM 59340:4,
KM 21173

bordskannan med tummad bottenrand (Bild 1). Samma platser i Lund har också givit rödgodskannor som har många tekniska och dekorativa drag gemensamt med de flamländska importerna men förefaller vara gjorda av lokala leror. Godstyperna har en något grövre skärv och en sparsammare och mera porig glasyr. Ornamenten är mera begränsade och dragena vitlerelinjer dominerar (Bild 2), men då och då har fjällanbringats, imiterande den kontinentala förebilden. Ett unikt drag för den inhemska tillverkningen var introduktionen av kannor med ansiktsavbildningar. Tillverkningsplatser för lergods i flamländsk stil har identifierats vid Faurholm på Sjælland och fynd av kasserade produkter utanför Lund antyder ett mera lokalt ursprung för stora delar av materialet. I likhet med de tidiga engelskinfluerade produkterna, är det möjligt att grupper med krukmakare invandrade till södra delen av östersjöområdet under 1200-talet för att på nära håll dra nytta av den växande marknaden för rikt dekorerade bordskärl.

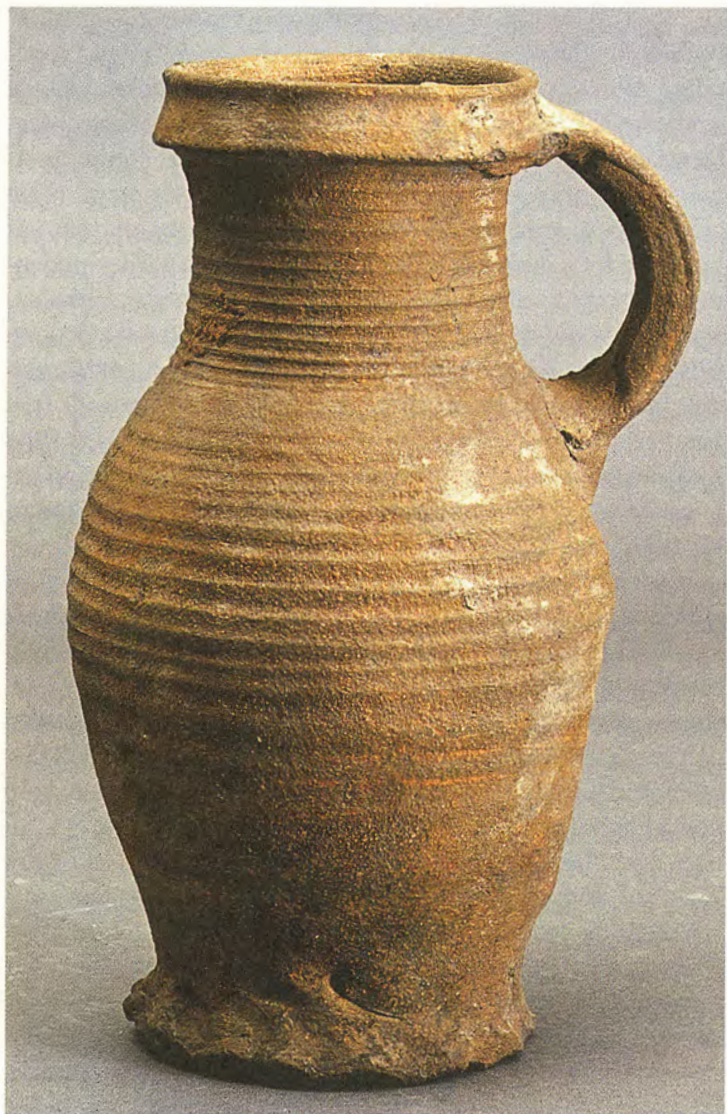
Förutom de flamländska importerna var Lund under 1200-talet och det tidiga 1300-talet också slutmålet för ett stort urval av högkvalitativt keramiskt bordsgods från andra områden i västeuropa, tydligast från östra England, Belgien och västra Frankrike. 1994 frambragte utgrävningarna på Tegnér 1 en typserie som är representativ för staden, med rikt dekorerade kannor som belagts från sydöstra England (London och Grimston), andenneområdet i sydöstra Belgien och Rouen i Seines dalgång. Många av dessa godstyper är polykromt dekorerade, den vita skärven hos franska godstyper förser dem med en extra färgeffekt. Utbredningen av dess lyxartiklar runt omkring i staden återstår att detaljstudera, men till och med den vägledande översikten har påvisat potentialen för sociotopografisk analys hos de importerade, rikt dekorerade kannorna.

Stengodskulturen

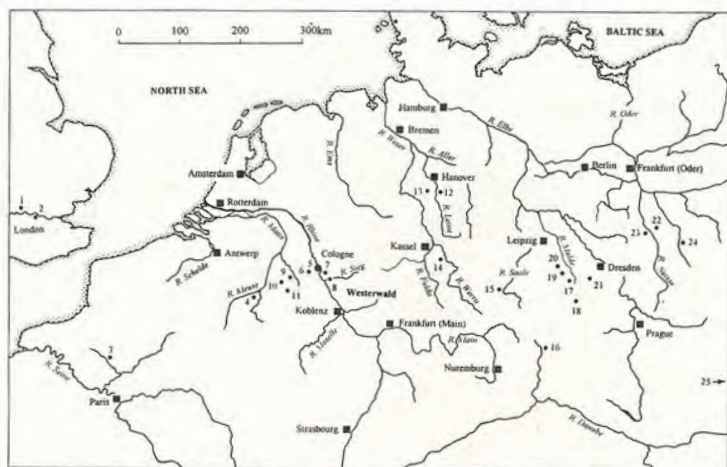
På den skandinaviska marknaden mötte, från mitten av 1200-talet, det rikt dekorerade västeuropeiska lergodset ökande konkurrens från krukmakare i rhenlandet och Niedersachsen. Dessa områden utvecklade tekniken med ökad bränningstemperatur för sina produkter, varvid de tillverkade ett starkare och hårdare gods, det så kallade tidiga stengodset som var idealiskt för långdistanstransporter. Skärvens täthet undanröjde behovet av glasyr. De därav följande kostnadsminskningarna gjorde det möjligt för tillverkarna att maximera exporttillverkningen. Utgrävningar i Lund har frambragt ett mångsidigt material med rhenländska kannor av tidigt stengods från 1200-talets andra hälft, några av dem med roulettedekor (Bild 3). Rhenländskt tidigt stengods finns från denna period representerat på fler fyndlokaler än alla västeuropeiska importer tillsammans.

Med introduktionen vid 1300-talets början av helsintrat stengods, som bränts vid 1250-1300°, fick Lund omedelbart känna på expansionstrycket från den internationella keramikhandeln. Det utvecklade stengodset, med dess helt täta, smutsavstötande och luktfria yta skapade under medeltiden och den tidigmoderna tiden ett oavbrutet, kanske också dominant tryck på den regionala keramiska marknaden. Från början importerad från rhenlandet i västra Tyskland, och senare från Niedersachsen i norra Tyskland och Sachsen i östra Tyskland, förblev stengodset ända in på 1700-talet den största enskilda gruppen av importkeramik att nå Lund. Med införandet i rhenlandet under det sena 1400-talet till det tidiga 1500-talet av genomskinlig saltglasyr och pålagda plastiska dekorer som utgick från samtida tryckta förlagor förvandlades stengodsprodukterna från rena nyttoföremål till bärare, både av funktionella och ståndsmässiga innebörder.

Den ökande formvariationen karaktäriserar rhenländsk stengodsproduktion från mitten av 1300-talet och återspeglar

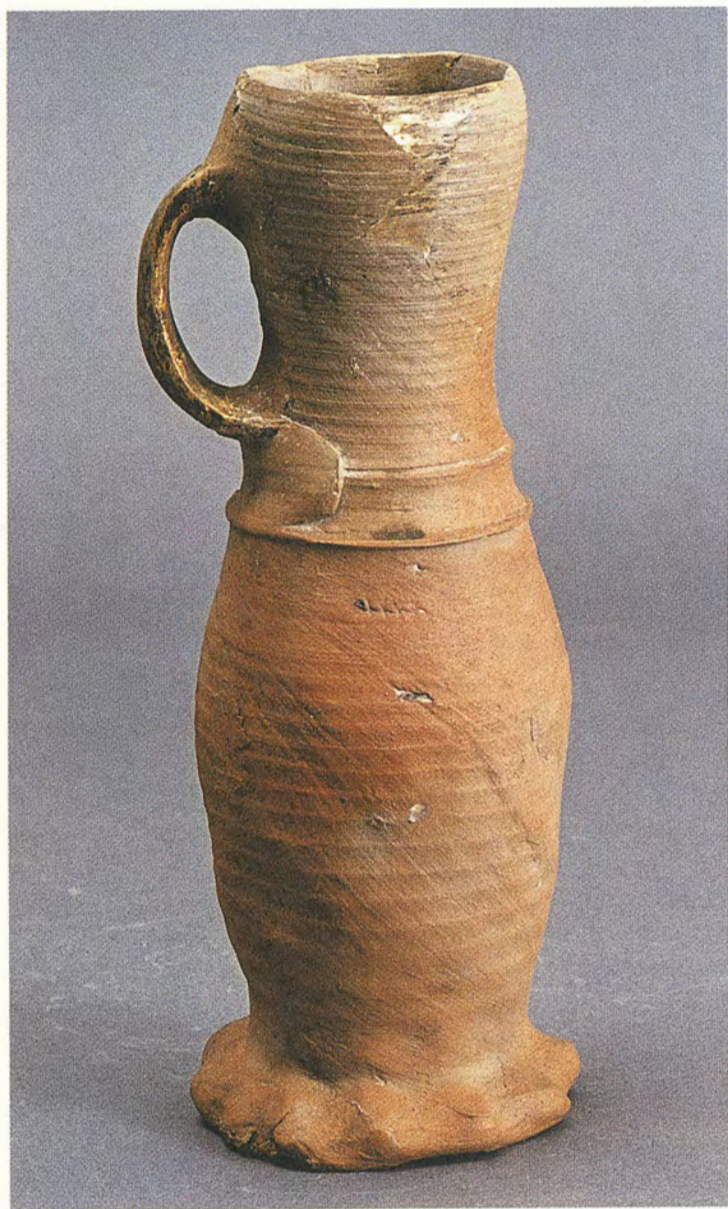

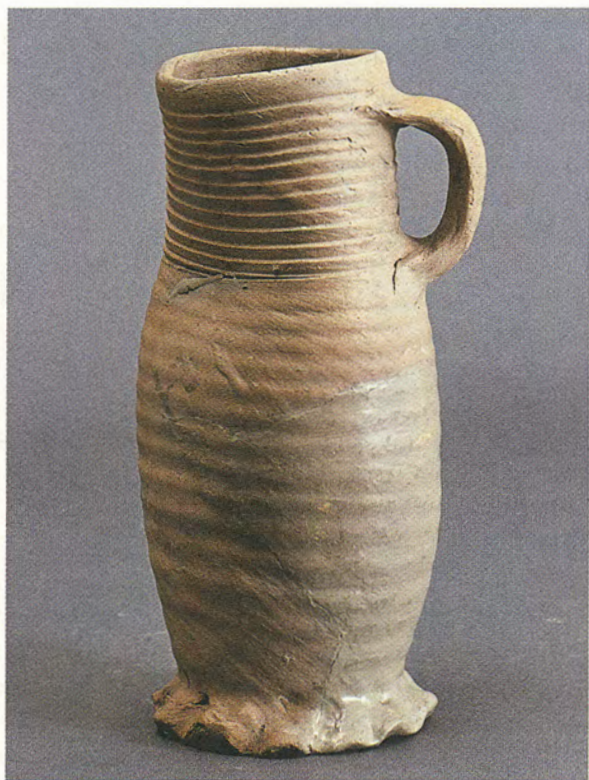
3. Krus av tidigt stengods från rhenlandet. 1200-talets andra hälft.
Lund. Höjd 208 mm. км 49160:29

4. Stengodstillverkning i Tyskland och omgivande länder ca 1200-1600.
 1 Fulham. 2 Woolwich. 3 Beauvais. 4 Bouffloulx. 5 Köln. 6 Frechen.
 7 Altenrath. 8 Siegburg. 9 Langerwehe. 10 Aachen. 11 Raeren.
 12 Duingen. 13 Coppengrave/Grossalmerode. 14 Dreihäusen. 15 Bürgel.
 16 Creussen. 17 Waldenburg. 18 Annaberg. 19 Altenburg. 20 Zeitz.
 21 Freiburg. 22 Triebel. 23 Muskau. 24 Bunzlau. 25 Lostice.

en ökande förfining av bordsskicket i det nordeuropeiska (hanseatiska) samhället, särskilt bland städernas köpmanna- och hantverkarklasser. Den dominerande exportören av dryckeskärl av stengods under 1300 och 1400-talen var staden Siegburg vid floden Sieg, en liten biflod till Rhen (Bild 4). Siegburg tillverkade produkter med en karaktäristisk gräddvit skärv. Fynd av stengods från Siegburg har fastställts på över 40 lokaler i Lund och de omfattar, muggar, bägare och skålar liksom större dryckeskannor – några med trånga halsar speciellt formgivna för vindrickandet, andra åter med mer cylindriska halspartier för öl – och större kannor och krus avsedda för transport av vin eller öl från källaren för serveringen i individuella dryckeskärl (Bild 5). Under 1300- och 1400-talen tog stengodset kontroll över en nisch i den nordeuro-

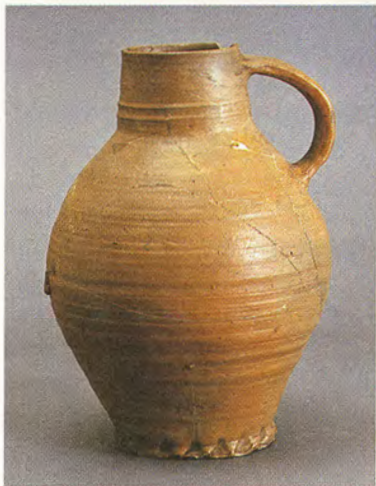
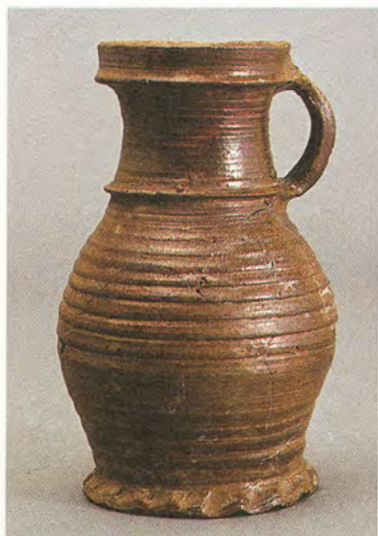
5 a,b&c. Stengodskärl från Siegburg. 1300 och 1400-talen. Lund.

Höjd a (sidan 168) 225 mm, b 206 mm, c 57 mm.

KM 24779, KM 53436:119, KM 37048:26

peiska marknaden för bordskärl, och gjorde det möjligt för den socialt uppåtsträvande medelklassen att imitera aristokratiska ritualer med ett billigare material, då de ersatte dyrbara metallkärl och importerade glaskärl med ett stort sortiment av välgjord, tät keramik som fullgjorde deras roll.

Tillsammans med lokala tillverkare vid nedre Rhen som Langerwehe och Raeren, stod andra nordtyska och östtyska områden, som hade förbindelser med den skandinaviska marknaden via större floder som Weser och Elbe, i östersjöområdet under 1200- till 1400-talen, för den huvudsakliga konkurrensen med tillverkningen i Siegburg. Fastän kraftigt dominerat av Siegburgs export, avslöjar lundamaterialet genom hela perioden ändå något om intensiteten i denna kamp. Delvis sintrat tidigt stengods och fullt utvecklat stengods från verkstäder i Niedersachsen som Coppengrave fördes längs Weser till Bremens hamn där de inskeppades för försäljning i nordliga vatten (Bild 6). Kannor och bägare funna i Lund har en karaktäristisk purpurtonad eller brun järnslamning under askglasyren, och har pålagda släta eller tummade band runt buken. Medeltida stengods från Niedersachsen finns från 10 olika fyndlokaler i staden Den största konkurrenten till Siegburg i Baltikum var emellertid under 1400-talet den sachsiska stengodsstaden Waldenburg vid floden Mulde, en biflod till Elbe (Bild 5). Dessa godstyper som nära imiterade Siegburgs, hittas i städer och borgar över södra Sverige, Danmark och längs kusterna till norra Tyskland, Polen och de baltiska länderna. De finns representerade på 11 lokaler i Lund och den vanligaste formen är de höga cylindriska kannorna av siegburgtyp som på ett unikt sätt försetts med skäggiga ansiktsmasker (Bild 7), bukigare flaskor med cylindriska halsar (Bild 8) och ornerade fotförsedda krus med påsatta piggar som skapar en »igelkottseffekt« runt den övre delen av kärlkroppen och med basen genombruten av dekorativa geometriska öppningar (Bild 9).

6 (överst). Stengodskrus från Niedersachsen. 1300-talet. Lund. Höjd 169 mm. KM 66166:1994. 7 (till höger). Stengodskrus från Waldenburg i Sachsen. 1400-talet. Funnen i Skanörs borg i Skåne. LUHM 17300:XIII. 8. Stengodskrus från Waldenburg i Sachsen. 1400-talet. Lund. Höjd 320 mm. KM 25597b

9. Delar av en stengodspokal (Igelgefäß) med genombruten fot från Waldenburg. 1400-talet. Lund. KM 37300

Sachsen kan också vara ursprunget till en serie med högkvalitativa reduktionsgråa stengodspokaler och krus från 1400-talet funna på två ställen i staden. Dessa välarbetade kärl med påsatta plastiska reliefer och intrikat geometrisk roulettering representeras av två cylindriska pokaler med tummade fotringar. Detta sällsynta lyxstengods återfinns i små mängder vid borgar, kloster och välbärgade köpmanshus över den europeiska kontinenten. Utanför fyndmassan huvudsakliga koncentration i Sachsen och nordöstra Tyskland, företräder fynd från Lund, København, Stockholm, Uppsala, Kalmar samt på Island den nordligaste utbredningen för denna omfattande spridning. De tolv kärl som grävdes fram i en kontext från ca 1460-80 i det kungliga palatset i Buda, Buda-

pest, och ett kärl från ett brandlager från 1492 i Olomuoc (Olomütz) i Tjeckien, ger en pålitlig datering av denna grupp. Lundafragmenten stärker intrycket hos den senmedeltida stadens avancerat kosmopolitiska karaktär.

Introduktionen vid 1500-talets början av pålagda plastiska dekorer som utgick från samtida tryckalster markerade ytterligare en tyngdpunktsförskjutning i rollen för det rhenländska stengodset i den nordeuropeiska måltidskulturen. Denna nya utveckling, till att börja med i Köln omkring 1500-10 och följd av Siegburg och Raeren runt 1550, gav stengodset en radikalt ny dimension; den formpressade reliefen gjorde det möjligt att tävla utseendemässigt såväl som funktionellt på middagsbordet med dyrbar metall, glas och de nyligen introducerade målade och tennglaserade lystergodset från södra Europa (se nedan). Repertoaren med formpressade allegoriska, bibliska politiska, heraldiska och rent ornamentala formgivningar förvandlade det rhenländska stengodset från en huvudsaklig nyttoprodukt till modeföremål. En omedelbar effekt av införandet av pålagda dekorer var anpassad tillverkning, med minskad produktionsvolym och en större betoning på högkvalitetsvaror. Nedgången i massproduktionen kan ses direkt i lundasekvensen för rhenländskt stengods, där dessa produkter endast dokumenterats på 15 platser. Trots att mängden minskar i lagren efter c 1500, ökar den dekorativa kvalitén på importerna stadigt med Köln, Raeren och Frechen i spetsen, efter hand som dessa ersätter Siegburg som de främsta tillverkningsorterna. Cylindriska dryckeskärl från Siegburg – Schnelle – med heraldiska bildplattor och kannor från Raeren med figurativa bildband på buken förekommer i litet antal men har en vid spridning. En sieburgschnelle från Sankt Mikael 13 har påsatta bildplattor med svenska riksvapnet (Bild 10). Kärlet har utan tvekan avsetts för försäljning i östersjöområdet. Konkurrenten fortsatte, liksom under 1400-talet, med stengodstillverkare i Sachsen in i den tidigmoder-

10 (sidan 174). Stengodskrus (Schnelle) från Siegburg. Pålagda plattor med svenska riksvapnet. Ca 1580-1590. Lund. Höjd 257 mm. KM 16647
11. Ölkrus (Bienenkorbhumpen) av stengods från Waldenburg i Sachsen. 1587. Lund. Höjd 141 mm. KM 37302

12. Fragment av ett fat i lysterods från Malaga. 1300-talet.
Lund. KM 78415

na perioden, med Waldenburg som stod för det främsta motståndet (3 fyndlokaler). Ett i det närmaste komplett krus för öl med medaljonger avbildande Sachsens vapen, en grip och ett lejon samt med dateringen 1587 har återfunnits i kv Apotekaren (Bild 11).

Lyxigt lergods från Europa och därbortom

I kontrast till överallt förekommande nordvästeuropeiska godstyper, tycks polykroma målade, blyglaserade och tennglaserade keramikalkster ha spelat liten roll på östersjömarknaden före 1600-talet. En albarello från syriskt område är ett exempel (se artikel s 156). Islamiska krukmakare fulländade också konsten att förse kärlytan med en metallyster och förstärkte på så sätt det visuella intrycket och värdet. Åtskilliga sådana fragment av spanskt lysterghods kommer från Lunds medeltida lager och innefattar resterna av ett fat från malagaområdet, sannolikt från 1300-talet (Bild 12). I likhet med stengodset kom kärnen från medelhavsområdet sannolikt till östersjöområdet via Hansan. Brügge, hansaförbundets huvudbas i väster var under medeltiden den kommersiella och kulturella länken mellan södra och norra Europa.

Kakel

Den arkeologiska vittnesbörden om introduktionen i sydsverige, från norra Tyskland, av röktäta, dekorativa kakelugnar ger under senmedeltiden ännu ett mått på spridningen av den hanseatiska kulturen till östersjöområdet. Fynd från 1400-talet till 1500-talet av kakel och formar till dem i Lund visar tillsammans med fynd i Malmö och Köbenhavn både det vitt utbredda inhemska behovet av importerade ugnar och på vandrigen av specialiserade hantverkshyttor från kontinenten till Danmark. Fyndmajoritetens spridning i städerna understryker en stark merkantil efterfrågan, som kan ha påverkats av de tyska köpmän som bodde i regionen. Samtidigt utgör

kaklen värdefull kvalitativ bevisning för hur hanseatisk livsstil, arkitektonisk smak och uppvärmningsteknik upptogs av den inhemska befolkningen, liksom också hur den kontinentala formgivningen utvecklades från 1400-talet och framåt.

Mer än ett sekels utgrävningar i Lund har frambragt den enskilt största samlingen av kakel i sydsandinavien. Kulturrens samlingar innehåller både importerade tyska kakel och sådana som tillverkats lokalt med användning av importerade formar, ofta dekorerade med vapensköldar och porträtt av tyska furstar. Undersökningarna har också avslöjat spåren av kakeltillverkning inom stadsgränsen. Dokumentarisk bevisning bekräftar att kakelmakare verkade i Lund vid 1500-talets mitt. Bland de de tidigast dokumenterade namnen finns tyskar som Mikael Pottmager (1558). Det kombinerade historiska och arkeologiska källmaterialet stödjer tanken att invandrade kakelmakare från Tyskland var redskap i etablerandet av sydsandinavisk kakeltillverkning under 1500-talet.

Av alla tusentals fragment av senmedeltida till renässansstida kakel som grävts fram i Lund kan ytterst få spåras direkt till Tyskland. Frågan kompliceras av att majoriteten av kaklen från Lund är gjorda av den lokala och allmänt förekommande rödbrännande leran. Bland de starkaste kandidaterna till importerade produkter är de polykroma ljusgråa kakel från det tidiga 1500-talet som hittats i stora mängder på Svartböder 23. (Bild 13). Fragmenten representerar återstoden av en enda stor kakelugn, sannolikt tillverkad i sydsachsen/nordhessenområdet under 1500-talets andra fjärdedel. Kaklen är formpressade med stor motivvariation med bland annat fursteporträtt infogade i renässansarkitektur. Jämförbara polykroma fragment av ljusbrännande lera finns från andra ställen i Lund och i Malmö. De stärker bilden av en kosmopolitisk smak som utvecklas i det skånska stadssamhället under 1500-talets första hälft.

Karaktäristiskt för det södra östersjöområdet är i flera de-

13. Polykromt kakel
av ljusbrännande lera.
Kvinna med våg.
Bilderna kan represen-
tera månaden septem-
ber. Tillverkat i
nord-mellantyskland.
1500-talets första
hälft. Lund.
KM 62892:15

cennier före reformationens påtvingade förändringar i formgivningen en distinkt grupp av grunda skålkakel i hög relief med figurativa ämnen och bibliska berättelser. Merparten är formpressade med en stiliserad bakgrund av fjädrar eller lövverk som kan vara karaktäristisk för en enda eller sammanhörande verkstäder. Betydande grupper med former har grävts fram i två viktigare hanseatiska centra, nämligen Lübeck och Stockholm, kanske med en avknoppning från det tyska centrat i den svenska huvudstaden. Undersökningar i både Lund och København och vid skånska borgar som Falsterbo har frambragt fragment av dessa lätt identifierade kakel som kan ha sitt ursprung i nordtyskland eller centrala Sverige. (Bild 14).

Den tyska förbindelsen är också påtaglig i de kvadratiska kaklen försedda med medljonger och arkadbågar och formarna till dem som fick vid spridning i södra östersjöområdet under 1500-talets första hälft. Inom denna grupp kan repertoaren av formpressade dekorer delas upp i ett antal distinkta typer som omfattar försänkta konkava rundlar eller upphöjningar med hörnornament av bladverk eller vapensköldar och rundlar eller arkadbågar omslutande porträtt av världsliga, speciellt protestantiska, furstar eller bibliska figurer. En konkav medaljongkakelform med svickelornament av ekollon och eklöv har hittats tillsammans med en motsvarande form på samma ställe i Lund. Dessa distinkta produkter återfinns i betydande mängder i norra Tyskland samt runt östersjökusterna. Former med identiska konkava rundlar och porträttmedljonger dyker upp i Lund, Malmö, København, Stockholm, Lübeck, Lüneburg, Gdansk (Danzig), Vilnius och hamnstäderna Wismar, Rostock och Stralsund i Mecklenburg-Vorpommern. Typiskt för mångfalden av medaljongkakel funna i Lund är de grönglaserade exemplaren som försetts med porträtt av tyska furstar som kejsare Karl V och gemåler som hertiginnan Sibylle av Cleve (1512-1554). Hörnkakel försågs med furstar i helfigur. En sådan form är hittad i Lund (Bild 15).

14 (sidan 180). Skålkakel med Sankt Antonius. Sent 1400-tal till tidigt 1500-tal. Trelleborg. Höjd 300 mm. TM 63:1057

15 a&b. Hörnkakel och form till hörnkakel med helfigur. 1500-talets andra fjärdedel. Kaklets höjd 154 mm. Lund. KM 28505, KM 18081

Fynd av rektangulära kakel med figurativ och bibliskt berättande formgivning av tyskt ursprung lämnar ytterligare bevis för den transbaltiska förflyttningen, både av produkter och hantverkare. De vanligaste motiven inkluderar scener från berättelsen om den förlorade sonen. Avfallsprodukter med detta motiv har hittats på Glambeck 2. Former av samma typ har dokumenterats i Malmö och Lübeck. I likhet med skålkaklen från det sena 1400-talet till det tidiga 1500-talet (den förreformatoriska tiden), spreds den tidiga renässansproduktionen av dessa kvadratiska kakel med inskrivna rundlar och berättande framställningar över det södra östersjöområdet. Distributionen av kakel, former och felbrända produkter visar både på en snabbt ökande efterfrågan på dessa produkter inom periodens hanseatiska nätverk och de specialiserade hantverkarnas långväga migration från norra Tyskland till södra Skandinavien.

Effekten av Lunds ökade kommersiella och kulturella kontakt med kontinenten fram till den tidigmoderna perioden kan direkt iakttagas i det framgrävda keramikinventariet. Noggrann undersökning av sekvensen avslöjar något om revolutionen i användningen av keramik och dess status hos stadsborna. Det var en process som bragte dem i direkt samklang med livsstilar som utövades av hanseatiska handelssamhällen över hela nord- och västeuropa. Framtida detaljerade analyser av materialen från olika fyndlokaler kommer att möjliggöra undersökningar av konsumentuppträdande på mikroskalan, jämförelser av köpkraft samt olika samhällsgruppers materiella standard.

Översättning från engelskan: Claes Wahlöö

- Arnold, V, Westphalen T & Zubeck, P. *Kachelöfen in Schleswig-Holstein, Irdenware-Gusseisen*. 1990
- Billberg, Ingmar. *Från trattbägare till fajans*. Malmö 5. 1987
- Blake, H. Technology, supply or demand?. *Medieval Ceramics* 4. 1980
- Blomqvist, Ragnar. Kakel och kakeltillverkning i Lund under dansk tid. *Kulturen* 1936. 1937
- Christensen T, Larsen A, Larsson S & Vince A. Early Glazed Ware from Medieval Denmark. *Medieval Ceramics* 18. 1994
- Elfwendal, M & Gaimster, D R M. I Dagmar Sellings fotspår – en ny granskning av keramiken från Slottsfjärden i Kalmar. *Kalmar Län* 1995.
- Gaimster, D R M. An imported Renaissance stove-tile from Dover in the collections of the Society of Antiquaries. *Antiquaries Journal* LXIX, pt II. 1989
- Gaimster, D R M. The pottery and the stove-tiles. *På Kulturens bakgård. Arkeologisk undersökning inför Vita Husets tillbyggnad. Kv Tegnér nr 1* Lund. Arkeologiska rapporter från Lund nr 18. 1996
- Gaimster, D R M. *German Stoneware 1200-1900. Archaeology and Cultural History*. British Museum. 1997
- Gaimster, D R M. Der Keramikmarkt im Ostseeraum 1200-1600: Exportkeramik als Indikator für Fernhandelsbeziehungen und die Wanderung des Hansischen Handwerks und der Wohnkultur. *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseeraum II: Der Handel*. (1999)
- Gaimster, D R M & Stiltje, K. Levnadsstandard och europeiska kontakter. Lindholmen. *Medeltida riksborg i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 17. 1995
- Hasse, M. Neues Hausgerät, neue Häuser, neue Kleider. Eine Betrachtung der städtischen Kultur im 13. und 14. Jahrhundert sowie ein Katalog der metallenen Hausgeräte. *Archäologie des Mittelalters* 7. 1979
- Henkel, M. Ofenkacheln in Hildesheim vom späten 13. bis zum 17. Jahrhundert. *Küche, Keller, Kementate, Alltagsleben auf dem Domhof um 1600*. Diözesan-Museum Hildesheim. 1990
- Hurst, J G H. Near Eastern and Mediterranean medieval pottery found in North-West Europe. *Archaeologica Lundensia* III. 1968
- Hurst, J G H, Neal, D S & van Beuningen, H J E. *Pottery produced and traded in North-West Europe 1350-1650*. Rotterdam Papers VI. 1986
- Liebgoth, N-K. Kakler. *Hovedtraek af Kakkelovnens historie ca. 1350-1650*. Nationalmuseum. 1972
- Liebgoth, N-K. Medieval pottery kilns at Faurholm in North Zealand, Denmark. *Acta Archaeologica* 46. 1975
- Stephan, H-G. Deutsche Keramik im Handelsraum der Hanse. *Nahrung und Tischkultur im Hanseeraum*. Münster. 1996
- Strauss, K. *Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts*. II Teil. 1972
- Wahlöö, C. *Keramik 1000-1600 i svenska fynd*. Archaeologica Lundensia VI. 1976

Universitetets rektor Boel Flodgren förrättar invigningen av
det christolikt förpackade Universitetsmuseet i det
renoverade Lindforska huset den 26 april.

Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige

VERKSAMHETSBERÄTTELSE 1997

Högste beskyddare:

Hans Maj:t Konung Carl XVI Gustaf

Hedersledamöter i Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige:

Fru Margit Carlsson

Byggnadsingenjör Lennart Carlsson

Jur.kand. Birgitta Crafoord

Direktör Bertil Hagman

Tekn.dir. Nils Hörjel

Fru Greta Kjellberg

Ek.dr. Margareta Nilsson

Docent Gad Rausing

Direktör Hans Rausing

Civilekonom Martin Wiklund

Direktör Stefan Wiklund

Direktör Thomas Wiklund

STYRELSE

Ordförande: Direktör Lennart Nilsson.

Ordinarie ledamöter:

Regeringens ombud: Sektorschef Jan-Olov Westerberg

fr.o.m den 106 1997.

Lunds kommun: Kommunalråd Annika Annerby Jansson och
folkskollärare Claes-Göran Jönsson.

Malmöhus läns landsting: Bo Jönsson.

Kristianstads läns landsting: Mentalskötare Wendy Persson.

Föreningen: Direktör Lennart Nilsson, advokat Magnus Thorfinn,
professor Louise Vinge t.o.m. den 106 1997, professor Orvar Löfgren
fr.o.m. den 106 1997, direktör Anders Westerberg t.o.m. den 106 1997,
informationsdirektör Jörgen Haglind fr.o.m den 106 1997, kommunal-
råd Lennart Prytz, direktör Kaj Vareman, grosshandlare Hans Jerenäs,
informationsdirektör Inger Larsson, författare Tony Lewenhaupt t.o.m.
den 106 1997, möbelrestaurator Christel Bjernell fr.o.m den 106 1997,
museichef Margareta Alin, två fackrepresentanter.

Adjungerad: stf. museichef Claes Wahlöö.

Suppleanter:

Regeringens ombud: Fil.dr. Ella Johansson fr.o.m. den 106 1997.

Lunds kommun: Docent Lars Olsson och docent Sven Ingmar Andersson.

Malmöhus läns landsting: Landstingsråd Carl Sonesson.

Kristianstads läns landsting: Fil.mag. Gunnel Sjögreen.

Föreningen: Lantmästare Jan Kristensson, stadssekreterare Lars-Åke
Sjöquist, fil.mag. Lena Frykman t.o.m. den 106 1997, tandläkare
Eva Thott fr.o.m. den 106 1997.

ARBETSUTSKOTT:

Annika Annerby Jansson, ordf., Lennart Nilsson, Anders Westerberg
t.o.m. den 10/6 1997, Jörgen Haglind fr.o.m. den 10/6 1997, Inger
Larsson, Margareta Alin, två fackrepresentanter.
Adjungerad: stf. museichef Claes Wahlöö.

REVISORER:

Lunds kommun: Företagsledare GunIngrid Karlsson.
Malmöhus läns landsting: Speciallärare Allan Nilsson.
Föreningen: Aukt. revisor Göran Bengtsson,
ekonomidirektör Lars Niklasson.

Suppleanter:

Lunds kommun: Byggnadsingenjör Jan B. Tullberg.
Malmöhus läns landsting: Controller Louise Rehn-Winsborg.
Föreningen: Domkyrkokamrer Hans Linge,
kommundelschef Karin Björkman-Lööf.

VALBEREDNING:

Lantbrukare Nils-Arne Andersson (sammankallande),
socialdirektör Karin Sandberg, direktör Lars Erik Skjutare.

Sju styrelse- och fem arbetsutskottsmöten har hållits under året.
Årsmötet hölls den 10 juni 1997 i närvaro av c:a 180 av föreningens
medlemmar.

Organisationen

Styrelsen beslöt i februari att sanera driftsekonomin med 3 miljoner kronor. Detta sedan Malmöhus läns landsting meddelat att någon höjning av anslagen ej skulle kunna ske förrän den regionala museiverksamheten var löst i Skåne. När årliga uppräknings av löner och andra fasta kostnader ej kompenseras utan ackumuleras och när intäkterna också på driftssidan blivit beroende av sponsorer och projektbidrag, var åtgärden nödvändig. Lunds kommun höjde sitt årliga bidrag med 1 miljon kronor, vilket gjorde att det blev möjligt att behålla både funktionen »visa» och funktionen »bevara». Ett stort tack!

I omorganisationen blev ordet kompetens huvudord. I en mycket tunn bemanningsplan återfinns de flesta specialisterna – men i begränsad form. Antalet tjänster krymptes med 8,25. Endast fyra behövde sägas upp. Andra åtgärder vidtogs, som att minska antalet kontorslokaler. Norra områdets tillgänglighet minskades vintertid. Likaså infördes taxor vid utlån av föremål.

Enheternas struktur förändrades så att kulturhistoriska- och stadshistoriska enheterna integrerades till enheten för Kulturhistoria och Kulturmiljö under ledning av 1:e antikvarie Eva Kjerström Sjölin, medan stadsantikvarie Claes Wahlöö förblir ställföreträdande museichef. Den föremålsvårdande personalen samlades i en nyinrättad konserveringsenhet med 1:e konservator Martin Andrén som enhetschef. Publika enheten fick hela den personal om hand som möter allmänheten: vakter, guider, receptionister, butik och medlemsvärvning, förutom publik och program. Medlemshanteringen – den tekniska delen – lades ut på Ralton AB i Helsingborg, medan en ny marknadschefstjänst skapades för att såväl leda Publika enheten som att utveckla rekrytering och vård av medlemmarna. Även administrationen minskades kraftigt. En liten stab arbetar nu direkt under museichefen (se organisationsschemat).

Omorganisationen ledde till att flera för verksamheten viktiga basdokument utarbetades och underställdes styrelsen. En särskild arbetsgrupp bestående av Lennart Prytz, Inger Larsson, Margareta Alin och Anna Landberg, tog fram en ny målsättning. I konsekvens med tankarna i detta formulerade Eva Kjerström Sjölin ett insamlings- och dokumentationsprogram – Kulturens första skriftliga.

Kulturen och forskningen

Från Utbildningsdepartementet erhöll Kulturen 1 miljon kronor för att utveckla samarbetet med Lunds universitet. Tre områden valdes: Bygghytan, Östarp och museiforskningen. Ett förtydligande och en fördjupning av museets roll i forskningen presenterades också under hösten

söm ett tillägg till Kjell Hansens utredning *Kulturen och forskningen*. För detta svarade Silvia Dürmeier tillsammans med en arbetsgrupp.

Skåne län

Den nya länsorganisationen i Skåne föranledde att en utredare, Birgitta Enäus från Riksantikvarieämbetet, tillsattes för att belysa de skånska museernas samlingar och samlingsområden. Kulturen tog här fram ett omfattande underlag. Resultatet av utredningen presenterades i rapporten »Kunskapen om kulturarvet - museernas ansvar». Kulturen föreslås få ansvar för kulturhistora och medeltidsarkeologi i det första skisserade skånska museinätverket.

Trots alla svårigheter under året blev den publika utvecklingen god. Antalet besökare uppgick till 118 163. I denna siffra ingår 6 509 på Drottens museum och 4 680 på Östarp. Genom grindarna till Vita huset passerade 98 838 – en ökning med 5 000! För detta tackar vi alla de stora viktiga samarbetspartners som stod bakom årets magnifika publika evenemang.

Invigningen av lekplatsen inledde våren. Tack till De Lekande Barnens Fond och LKF AB. Universitetsmuseet invigdes den 26 mars. Tack till Lunds universitetshistoriska sällskap. LKF AB förlade sitt 50-årsfirande till ett antal junikvällar.

Antalet medlemmar uppgick till 16 051. Den nya satsningen på ungdomskort (626 st) och entrékort (66 st) ligger utanför beräkningen. Det visade sig vid omläggningen av registerhanteringen till Ralton AB att Kulturen räknat sista kvartalet medlemmar dubbelt under många år tillbaka i tiden. Detta har nu åtgärdats genom att statistiken förs på data och inte manuellt. Ett »rullande» medlemskap har införts, liksom årligt medlemskort – allt på medlemmarnas begäran.

Årsmötet ägde rum den 16 juni. Inför fullsatt Auditorium kunde två glädjebud tillkännages. Direktör Anders Forssell från Crafoordska stiftelsen berättade att man avsatt 5 miljoner kronor så att *Modernismen* skulle kunna byggas. Professor Håkan Westling berättade om 10 miljoner kronor från Alice och Knut Wallenbergs stiftelse för 11-utveckling inom Universitetsmuseet och Kulturen. Med dessa bud tändes ett nytt hopp för utvecklingen mot framtiden.

Strax före jul kom glädjebudet att Nordenstedtska stiftelsen beviljat 1,8 miljoner kronor för omvandling av gamla intendentsbostaden till forskningscentrum.

Margit och Lennart Carlssons stiftelse lämnade med sedvanlig stor generositet 0,5 miljoner kronor till uppförande av Blekingegårdens stall. Det blir fjärde byggnaden som upprustas, tack vare dem, under en fem-årsperiod.

Förre årets underhållsplan bröts ned till ett omfattande handlingsprogram. Servicechef Lars Johansson och arkitekt Björn Hegelund gick tillsammans med stadsantikvarie Claes Wahlöö genom de 49 byggnaderna under sommaren. Under senaste femårsperioden har sju byggnader totalrestaurerats: Locus Virtutum, Locus Peccatorum, Rustmästarebostaden, Berlingska huset, Blekingegården, Lindforska huset och Vita huset. Lika många hus återstår. Nu kartlades också underhållsbehovet för övriga, samt det som kommer att uppstå på de nyligen restaurerade. Sponsorer har hjälpt oss med sju hus, kontakter håller på att utvecklas för de resterande. Skall inte en kapitalinvestering om 100 miljoner kronor samt ett kulturarv kastas i sjön, måste det löpande underhållet lösas. Alla siffror visar att det skulle räcka med tre hantverkare på årsbasis för de totalt 49 byggnaderna.

Callmerska huset, byggt 1969, avyttrades (efter extra föreningsstämma) för 3,2 miljoner kronor. Ny ägare blev förlaget BOA Förlagsservice AB.

Grannhuset, Forsbergsga gatuhuset, rustades upp invändigt och hyrdes ut på fem år till förlaget Historiska Media. Universitetsmuseet färdigställdes i Lindforska huset. Övervåningen delas mellan Publika enhetens bokning samt administrativ personal. Locus Virtutum blev inflyttningsklart under hösten, vilket ledde till att Weibullska huset helt kunde tömmas på personal.

En liten del av de i Byggnadshytteprojektet utbildade hantverkarna kunde anställas i projektform tack vare utvecklingsmedlen från universitetet samt sponsormedel. Under hösten tog murarna hand om Gamlegård på Östarp (omputsning, byte av skadat timmer, kalkning), medan timmermännen nedmonterade det så kallade Gethuset. Arkitekt Magdalena Kårnäs, doktorand vid LTH, skrev ett arbete om Gethuset och Bosmålatorpet. Tillsammans med Kristianstads länsmuseum arrangerades seminarium om träbyggnadsteknik i södra Sverige. Sammanfattningsvis kan man idag konstatera att det byggts upp en stor kompetens i äldre byggnadsteknik inom Kulturen.

Beträffande det löpande underhållet avgjorde stormarna att Borgarhusets tak fick prioriteras, liksom Miljöförvaltningen att restaurangkökets golv fick ersättas. Också arrendatorns bostad på Östarp fick en välbehövlig uppsnygning.

Vissa markarbeten avslutades. Parkeringsplatsen färdigställdes tack vare Lunds Energi AB. Ett välbehövligt förrådsskjul gör att museiområdet i det närmaste kan hållas bilfritt.

Den stora processen att justera marknivåerna för byggnadsbeståndets fortlevnad fortsatte nedanför parkeringen och runt Blekingestugan, tack vare LKF AB. Efter en vår med Norra området som gyttjig byggarbetsplats var det därför välgörande med den nya lekplatsens invigning. Arkitekt Björn Hegelund formade utifrån materialet trä och tillgång till vatten, en plats där barnens egen kreativitet och lust att leka får utlopp.

Med särskilda medel från utbildningsdepartementet har ett utökat samarbete med Humanekologiska avdelningen vid Lunds universitet gjorts möjligt. Medlen har använts för att anställa en gårdsbrukare, Micael André, vars ansvar är att sköta marker och djurhållning på Östarp. Gårdsbrukaren har med familj flyttat in på Möllegården, som därmed nu åter är bebodd. Under året har ett omfattande samarbete skett med humanekologerna och en gemensam arbetsgrupp har tillsatts för framtagande av en odlingsplan för Östarps marker, både Gamlegårds marker och markerna till Alrik Jönssons gård. Olika ansökningar har arbetats fram för att få ökade medel för verksamheten. Humanekologerna har hos Skogs- och Jordbrukets forskningsråd ansökt om medel för ett omfattande forskningsprojekt knutet till Östarp och beviljats 700 000 kronor under tre år. Ytterligare ansökningar är inlämnade via Sjöbo kommun till miljödepartementet angående medel till lokala investeringsprogram för hållbar utveckling.

Arbetet på Östarp under året har inneburit en långsam uppbyggnad med sikte på ökad odling av markerna. Under våren plöjdes och såddes två fält. Under hösten har fem hektar plöjts upp, varav tre hektar höstsåddes. Egen djurbesättning har börjat byggas upp. Utöver olika smådjur av lant-ras har ytterligare en väneko med kalv införskaffats. Kulturen har även börjat bygga upp en besättning av klövsjöröfvar. Även på maskinsidan har investeringar gjorts, bl.a. har en del äldre maskiner införskaffats för verksamheten: en såmaskin, en slåtermaskin, en ringvält, en harv m.m. Under hela året har Humanekologiska avdelningen förlagt undervisning för sina studenter på Östarp. Ett givande samarbete har också skett med Skurups lantbruksskola. I slutet av april deltog som sedvanligt en stor del av Kulturens personal och extraanställda i vårstädning och trädgårdsarbete inför öppnandet den 1 maj.

Det omfattande restaureringsarbetet av Gamlegårds trädgård avslutades under året med att fruktträdgården planterades med noggrant utvalda äldre frukt- och bärsorter. En liten kålgård har anlagts av humanekologerna och en vård- och skötselplan har på uppdrag utarbetats av Irene Bengtsson och Elisabeth Jørgensen.

DROTTENS MUSEUM

Drottens museum har under året hållits öppet i full omfattning. Verksamheten med tillfälliga utställningar i museet har dock, på grund av minskade personella resurser, helt slopats efter att utställningen om den danske ärkebiskopen Absalon avslutats. Detta faktum är att beklaga, eftersom de tillfälliga utställningarna gav tydlig ökning av besökssiffrorna. Den 18 juli spelades, i samarbete med Kulturförvaltningen, *Berättelsen om Anne Dyvelsmoder bränd på bål i Malmö 1579*. På Kulturnatten den 20 september sjöngs och spelades renässansmusik på luta och gamba. Andra söndagen i advent framförde Capella Laurentii sång och musik från me-

deltid till renässans. Efter *Absalon och hans städer* återställdes basutställningen i Drottens museum.

BORGEBY

Borgebystiftelsen, bestående av cheferna för Malmö museer och Kulturen med suppleanter, gick framför allt in i slottets förvaltning. Enligt statuterna är det huvudsakliga syftet att hålla Ernst Norlind-samlingarna tillgängliga. Eftersom öppethållandet skett på dispens från brandmyndigheterna och denna aviserades ta slut 1998, utreddes nödvändig ombyggnad. Byggnadsminnesförklaring har genomförts. Flera möten avhölls med Länsstyrelsen. I parken konstaterades almsjuka, vilket också måste åtgärdas. Öppethållande skedde sedan vanligt maj till september. Antal besökare var 1 279.

TEGNÉRMUSEET

Under året har Kulturen övertagit det ekonomiska redovisningsansvaret för Tegnérstiftelsen samt också börjat föranstalta om åtgärder för museet vid Stora Gråbrödersgatan. Det gäller att infoga museet i Kulturens programverksamhet, men också en inventering av byggnadens status, liksom utställningens.

BASUTSTÄLLNINGAR

Lunds universitetsmuseum

Den nya basutställningen *Lunds universitetsmuseum* invigdes den 26 mars. Utställningen har tillkommit som ett uppdrag för Lunds universitetshistoriska sällskap och speglar lärdom, kunskap och utbildning i Lund från medeltiden fram till våra dagar. I det nyrenoverade Lindforska huset, legendariskt professorshem, har elva rum gestaltats av scenografen Peter Holm. Rummens namn speglar innehållet: Universitetets uppkomst, I stormaktens tjänst, Nyttans tidevarv, Ljusets riddarvakt, Vetenskapens tempel, Moderna genombrott, Universitetet växer och Universitetet utan gränser. Föremålen är till största delen inlånade från institutioner vid Lunds universitet och här finns utställt klenoder som Lunds universitets sigillstamp från 1666, ett stycke siden vävt av silke framställt på 1700-talet i Lund, P.H. Lings fäkthjälm, Tage Erlanders laborationer och den första bläckstråleskrivaren.

Under våren 1998 tas museiguiden Saxo i bruk. Denna elektroniska guide är den första i sitt slag utanför USA som kombinerar ritningar, text och ljud. På en bildskärm visas planskisser över huset och rummen. Beskrivande texter om rummen och föremålen finns att läsa, men man kan också välja att lyssna till dem.

Modernismen

Arbetet med finansieringen av basutställningen i Vita husets ovanvåning intensifierades under våren och resulterade i att museet vid årsmötet er-

höll fem miljoner kronor av Crafoordska stiftelsen för genomförandet. En ny trappa har byggts mellan väningsplanen i husets södra del för att underlätta kommunikations- och utrymningsmöjligheterna för den nya utställningen. Ett lag av extraanställda snickare och målare har arbetat i projektet med scenografi- och monterbygge. Målningar, collage, akvareller och skisser har lämnats till externa måleri- och papperskonserveratorer för konservering, samt för nödvändiga ommonteringar av såväl oljor som konst på papper. De erhållna medlen har också möjliggjort en del nyförvärv till utställningen. Förberedande arbete för presentation i databas av Kulturens samlingar av Carl Fredrik Hill, Gösta Adrian-Nilsson och Wiwen Nilsson har gjorts. I denna basutställning skall visas modernismens konstnärliga uttryck och de idéer som formade denna konst. Här rymms måleri, konsthantverk, industridesign, mode, film, scenkonst m.m. Basen i utställningen blir Kulturens samlingar av två av banbrytarna inom svensk modernism: konstnären Gösta Adrian-Nilsson och silversmeden Wiwen Nilsson.

Metropolis

Projekteringen för den nya stadshistoriska basutställningen intensifierades under året. Lunds kommun har ställt medel till förfogande. Anders Andrén och Mats Roslund från arkeologiska institutionen har deltagit i planeringsarbetet och också avfattat ett utförligt utställningssynopsis. I november färdigställdes den preliminära scenografimodellen av Peter Holm. Lars Salminen har under hösten varit projektanställd och i magasinet arbetat med framplockning av utställningsföremålen och registrerat dessa i en databas.

TILLFÄLLIGA UTSTÄLLNINGAR UNDER ÅRET

Svenskare än Sverige

Under migrationsåret 1996 producerades utställningen av Kulturhuset i Leksand. Den byggde på emigranternas föremål som amerikaniserats bland svenskättlingar i USA. Den visade hur tingen blir laddade och omladdade i ett kulturmöte. Öppnades den 19/12-96 av Kersti Jobs-Björklöf.

Främlingen – dröm eller hot 2/3-1/6-97

Denna vandringsutställning från Nationalmuseum handlade om kulturmöten i konsten. Kulturen kompletterade ur sina samlingar med bl.a. 1700-talsfiguriner i porslin, som speglar den tidens syn på främlingen.

Jag minns ett föremål 23/2-5/10-97

Oavsett museernas pedagogiska ambitioner är varje persons möte med tingen unikt och personligt. Kulturens medlemmar ombads berätta om ett föremål som de sett på Kulturen och burit med sig som ett uppbyggligt eller skrämmande minne från museibesöket. Detta ting och den personliga berättelsen ställdes ut i en scenografi av Christel Hansson och

med ljussättning av Carina Persson och öppnades av Lotte Möller.

Barnasinnet – ull, trä och lin 1-30/4-97

En inspirations- och upplevelseutställning uppbyggd kring tre rum med fokus på ull, trä och lin, i samarbete med Rikskonsumenten för hemslöjd, barn och ungdom samt hemslöjdskonsulenterna i Malmöhus- och Kristianstads läns hemslöjd. Under utställningstiden ordnades verkstäder för barnen av hemslöjdskonsulenterna.

Linnéa i Kulturens trädgård 25/5-28/9-97

En grönskande sommarutställning i Trädgårdsrummet av Christina Björk och Lena Andersson om deras barnboksfigur Linnéas liv med planteringar, funderingar och originalteckningar. Den kompletterades med ett fylldigt sommarprogram för barn och ungdom. Producent var Eva Lamby.

Över tröskeln – hemma i folkhemshus 12/6-31/12-97

Som ett redovisande och gestaltat resultat av knappt ett års dokumentationsarbete öppnades denna utställning den 12 juni av Hans Ingemanson och Nils Gustavsson i samband med LKFs 50-årsjubileum. Åtta familjer, boende i tre bostadsområden i Lund, presenterade med bilder, föremål och berättelser sitt boende och sina liv. Ett stort antal privatpersoner bidrog med utlån från 1940-talet till vår tid. Ansvarig var Eva Hansen (Nyberg).

Johanna Karlin – skulptur 19/10-9/11-97

Installationerna som placerats i Trädgårdsrummet, ville peka på gränsområdet mellan verklighet och konst, ville få besökaren att stanna upp och fundera över skillnaden.

Baroque't – couture på docka

Klänningar i fantasifulla material av Agneta Hanell ljussatta av Carina Persson, visade en lundakreatörs skaparkraft genom tidstrognas renässanskläder, över 20-talsmode gjort av sparbankskort till festklänningar sydda för dagens studentska. Utställningen öppnades den 16 november av Lars-Erik Skjutare.

Myternas vatten

Glaskonstnären Kjell Engman från Boda har skapat denna utställning i glas, ljus och ljud. Tankarna bakom har han burit med sig från sin barndomsvärld och farmoderns sagoberättande. Dessa har han sedan utvecklat och format till en mytisk upplevelse. Öppnades den 14 december av Catharina Raudvere.

Påskutställning och julutställningar

Årets fester och gamla och nya traditioner kring dessa visades i *Slå katten*

ur tunnan och se solen dansa under mars månad och i flera julutställningar: *Jul hos professor Thomander*, *Jul i Mäsingestugan* och *Jul i Blekingegården*.

PROGRAM

Vårens program på söndagar och torsdagskvällar kretsade kring teman med anknytning till museets miljöer och pågående utställningar. Kulturmöte med anledning av utställningarna *Svenskare än Sverige*, *Den väg som bjudits dig att vandra – röster om judisk kultur* samt *Främlingen – dröm eller hot*. Författaren Ylva Eggehorn talade om »Kejsarens näktergal? – att finna sin röst» utifrån sin bok om främlingsskap, tv-producenten Marianne Söderberg och författaren Agneta Ulfäter berättade om sin nya tv-serie om Sveriges invandrade drottningar och Beate Sydhoff, programdirektör för Stockholm- Europas kulturhuvudstad 98, gav sitt föredrag rubriken »Vad händer med svenskheten i exil?» Utställningen *Absalon och hans städer*, som under våren visades i Drottens arkeologiska museum, belystes av antikvarie Torvald Nilsson i föredraget »De arkeologiska spåren av Absalons Lund» och av museichef Anders Ödman i »Absalon – Skånes djävul eller fosterlandets fader.»

Det riksomfattande projektet Tidernas kyrka, mellan Riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkan, pågick 1997. »Kyrkans skatter» var temat för fem kvällar i Bosebo kyrka med prosten Mailice Wifstrand som ledare.

Den moderna människans villkor belystes i tre föredrag utifrån aspekterna ekologi, arbete och mänskliga rättigheter. Föredragshållare var professor Alf Hornborg, fil.dr. Christer Sanne och redaktör Nils-Gunnar Nilsson.

På temat »Ljus och kraft» gjordes rundvandringar i Kulturens hus och fil.lic. Göran Sjögård talade under rubriken »Från mörker till ljus – teknisk historia och människors ljusupplevelser».

I samband med utställningen *Barnasinnet – ull, trä och lin* på Lekloftet fanns hemslöjdskonsulenter från Malmöhus- och Kristianstads läns hemslöjdsförening i utställningen ett par helger.

Den 26 april öppnades *Lunds Universitetsmuseum*. Dagen inleddes i en fullsatt domkyrka, där generalguvernören Gustaf Banér visade sig vara landshövding Bengt Holgersson, rektor Olov Bager Boel Flodgren och biskop Peder Winstrup tf. biskop Anders Svenningsen. Den senare predikade på en praktfull danska. Kungl Wendes Artilleriregemente sköt dubbel svensk lösen och så följde ett historiskt festtåg med fanborg genom Lundagård. I spetsen gick professor Lindfors (Håkan Westling) och fru Lindfors (Margareta Alin). Vid Lundagårdshuset mötte Karl XII till häst, Anders Johan Retzius (prorektor Bengt E.Y. Svensson) talade, Akademiska kapellet spelade från Palæstra, LUGI-fäktare korsade sina klingor, från AF:s balkong var det spexcavalcade, en bit därifrån mössbränning i 1968 års tappning, Lunds studentsångarförening sjöng vid Otto Lindblads staty och Esaias Tegnér (Birger Bergh) höll tal. Lindforska huset var

för dagen insvept i guldfoliepapper. *Lunds Universitetsmuseum* avtäcktes så av rektor Boel Flodgren genom att hon lät detta tackelse falla.

»Vad händer med Kulturen?» För att svara på frågor och föra ett samtal med medlemmar och lundabor ordnades en frågekäll, då personal och styrelse medverkade.

I maj arrangerades en minneskväll över Wiwen Nilsson som silversmed och modernist.

Sommarens program. Det handlar då om att låta besökaren njuta av grönska och miljöer och att ge en möjlighet för dem att få en insikt i museets innehåll. Kulturens park hölls öppen för flanerande kvällsbesökare 15 juni - 15 augusti. Förutom allmänna guidningar gjordes specialvisningar av utställningen *Över tröskeln - hemma i folkhemshus* och *Lunds universitetsmuseum*. Musiken flödade. Musikskolans dag, Folkmusikens dag, judisk musik med Glickers, vårkonsert med Östgöta nationskör och Scherzokören, orgelmusik i Bosebo kyrka, dubbelkvartetten Balder och kammarjazz med Cirrus. På dansbanan ordnades danskurser samman med Vuxenskolan, eftermiddagsdans på söndagar och torsdagsdans kvällstid. Under sommarsöndagarna firades gudstjänst i Bosebo kyrka genom Lunds ekumeniska nämnd.

Barnprogrammen hade sin bas i utställningen *Linnéa i Kulturens trädgårdar*.

Höstens program koncentrerades kring LKF:s jubileumsutställning *Över tröskeln - hemma i folkhemshus*. Föredrag hölls om arkitekterna Ingeborg Hammarskjöld Reiz och Sten Samuelsson, redaktionschef Helena Hegardt talade om balkonger, Karl-Arne Breger om formgivning av bruksföremål. En diskussion kring bostadsbyggande i Lund arrangerades med arkitekterna Thomas Schlyter och Märten Dunér. Om att växa upp på 50-talet berättade kulturjournalisten Immi Lundin och författaren Marja Talgre.

Äpplets dag arrangerades i samarbete med SLU-Kiviks försöksstation och Svenska Äpplen. På Kulturhusens dag talade docent Anders Andrén om »Det medeltida Lundagård». Under Kulturnatten spelade pianisten Olof Höjer Chopin.

Vid Julstöket visades julutställningar, det arrangerades musik, marknadsgata och korvgrillning. Lundaförlagens Bokmässan hade tjugo deltagande förlag och fjorton föredrag av författare under två dagar. Två adventssöndagar spelade Kulturens Dockteater marionettspelen *Och det hände sig vid den tiden* med text av Renate Wätte och Bernt Eriksson till musik av Johan-Magnus Sjöberg.

Samarbete har skett med Föreningen Svenska Atheninstitutets vänner kring två föredrag - »Mitt Grekland» av författaren Staffan Stolpe och bitr. professorn Svante Nordin som talade om »Tegnér och det grekiska».

»Väggen«

På Väggen fanns under hösten en utställning om Norra Fäladan av Helena Cyberski, vernissagekort från Anders Thornberg Gallery, teckningar och konsthantverk av Lisa Tofft, en fotoutställning av Per Lindström ur boken *Döden i Lund* samt foton från LKF-dagarna på Kulturen av Lars Lindell.

Fotografen Nicolas Werngren ställde ut *Svenska namn i USA* - resebilder, Folkuniversitetets fotolinje *Skatter i Kyrkan* och gymnasieelever från Polhemsskolan och Vipeholmskolan på temat »Längtan«.

Den målade väggen – barnröster från Theresienstadt gjordes av Sara Forssell.

Sommarens utställningar på Väggen inleddes med en fotoutställning av Catarina Ringberg och Carin Ljunggren ur den nyutgivna *En poetisk beskrivning av Kulturen*. Ulla Nordin från Nässjö visade textil konst med titeln *Den röda stugan som dröm*.

MUSEIPEDAGOGIK/UNDERVISNING

Kulturen har under året haft 1 173 bokningar av grupper. Museipedagogerna hade tillsammans 991 visningar/verkstäder. Totalt berörde detta 30 641 personer. Förslag på visningsteman skickades ut till 1 700 skolor. Fortbildning skedde kontinuerligt för de timanställda museipedagogerna. Former för gestaltande arbetssätt har prövats för elevernas redovisning av sin forskning på Kulturen. Klass Sp2 på Polhemsskolan redovisade sitt projekt i ett multimedieprogram. Detta följdes av lärarkandidat Lars Jörgensen, som skrev sin examensuppsats om *Beskrivning och utvärdering av ett samarbetsprojekt mellan Polhemsskolan och Kulturen*. Fågelskolan redovisade sitt arbete, dels i en utställning på Väggen, dels i en mim- och dansföreställning. Andra skolor som deltagit i projekt med forskande arbetssätt har varit Vipeholmskolan och Svaleboskolan. I anslutning till denna verksamhet har olika former för mentorskap prövats, där tanken är att lärare och elever skall knyta kontakter med fackkunniga antikvarier. Öppna förskolan för pappor har blivit en ordinarie verksamhet inom kommunal Centrum. Verksamheten har vuxit ur Kulturens lokaler och finns nu i lokaler på Tomegapsgatan 17. En lördag i månaden ordnas program på Kulturen under ledning av museipedagog som arvoderas av KDN Centrum.

En dramagrupp för åldrarna 13-16 år har fortsatt och en ny för mellanstadiet startade under hösten. Ledare var dramapedagogen Kristina Bakran. Grupperna har medverkat som gästar och spöken vid Allhelgonalövet och under Julstöket.

Varannan söndag har en ord- och bildverkstad hållits öppen och varannan har sagovandringar på olika teman arrangerats. På sportlovet och påsklovet fanns en verkstad och i anslutning till sommarutställningen *Linnéa i Kulturens trädgård* ordnades sagovandringar, målarverkstäder, tävlingar m.m. Naturskolan i Lund hade inför sommaren en odlarverkstad

på Kulturen.

Levande verkstad och Kulturen har under hösten haft ett samarbete, där förskolor och skolor i Lund skapat med utgångspunkt i kulturhistorien. KDN Centrum satsade 118 000 kronor på löner för två verkstadspedagoger som tog emot drygt 150 sex- och sjuåringar tillsammans med sina lärare. Materialet och dokumentationen från detta arbete ligger till grund för utställningen *ReSpektera*.

Under året har Kulturenombuden vid flera tillfällen fått visningar på Kulturen och museilektorn ingår i kommunens samverkansgrupp för barnkultur.

MARKNADSFÖRING

En folder sponsrad av Gambro AB och utformad av Pennan för att marknadsföra Auditoriet skickades ut till företag, som därefter kontaktades per telefon. Museet har genom Lunds universitetshistoriska sällskap, Lunds Energi AB, Sparbanken Finn och Lunds Kommunala Fastighetsbolag AB nått ut till stora grupper. Auditoriet har också marknadsförts mot högskolesekreterare och nationsmedlemmar. Kulturen har deltagit i studenternas Hälsningssgillen på AF och Visa Lunds marknadsföringsdag. I samband med universitetets undervisning i Auditoriet har studenter fått information om Kulturen och ungdomskortet. Via Turistbyrån deltog Kulturen med informationsmaterial i mässor och tillsammans med Turistbyrån besöktes de flesta av Skånes turistbyråer inför hösten.

Museet har synts i en videofilm vid bl.a. flygbåtsterminaler, på TT-line och Hansa-ferry samt på Cityklinikerna i södra Sverige och Göteborg. Bokkulturen marknadsfördes genom Lundaförlagens bokmässa på Kulturen. Två undersökningar har gjorts och redovisats. En analys av Auditoriet och butiken av studenter i företagsekonomi resulterande i en handlingsplan. Den andra handlade om museibesökarens motivation och museimiljöns betydelse och utfördes av studenter vid Miljöpsykologiska enheten vid Lunds Tekniska Högskola. Kulturen beskrevs som en rekreationsmiljö, där tre fjärdedelar av besökarna har kulturella intressen och visar att besöket också är en social företeelse, sällan går man ensam.

Under hösten utarbetades en enkät för en publikundersökning i samarbete med Miljöpsykologiska enheten vid LTH. I december påbörjades undersökningen, vars syfte är att ta reda på vilka som besöker Kulturen och varför.

INFORMATION

Informationen är omfattande kring utställningar, program, guideverksamhet, uthyrning av Auditoriet, seminarier m.m., en internetpresentation av Kulturen, totalt 92 HTML-sidor har utarbetats.

Kulturens vår-, sommar- och höstprogram spreds i sammanlagt ca 60 000 ex, häri ingår också skolinformationen. Ett särskilt barn- och familjeprogram har även distribuerats.

En veckoaffisch sätts varje vecka upp i Lund med omnejd i c:a 200 ex. Program delas kontinuerligt ut till turistbyrån, biblioteket, hotell m.m. Riktad information sker kontinuerligt med syfte att nå nya målgrupper. Via Bokningen sker dagligen information, varav en stor del leder fram till guide- och Auditorietbokningar. Fr.o.m den 16 november drogs den tjänsten ner från 6 till 4 timmar.

Två personer från projektcentret Gefion i Köpenhamn har under hösten på ett konkret sätt samarbetat med enhetschefen kring marknadsföringen i Danmark, vilket resulterat bl.a. i uppdatering av pressregistret, en informationsdag för danska journalister samt en översättning av Kulturens informationsbroschyr.

Utomhusskyltarna, sponsrade av Perstorp AB och Nordenstedtska stiftelsen, har kommit på plats. Texterna är skrivna av Jan Mark i en poetisk ton och dessa har också kommit ut i bokform med fotografier av Catarina Ringberg och Carin Ljunggren, elever på Folkuniversitetets fotolinje. Under hösten har på halvtid en person arbetat med lokal kulturutveckling, med syfte att nå nya grupper med Kulturens verksamhet.

ARKEOLOGI/KULTURMILJÖVÅRD

Stadshistoriska enheten utförde 85 förundersökningar, 3 slutundersökningar och ett hundratal utredningar i samband med grund- och ledningsgrävningar i Lunds kommun. Den mest uppmärksammade utgrävningen under året gjordes på Mårtenstorget. Under sommaren genomfördes där en undersökning med anledning av att Lunds Energi AB byggde om en underjordisk näststation. Mårtenstorget utgjorde under medeltiden en av Lunds största tomter, som under hög- och senmedeltid tillhörde adelssläkten Krognos. Bland annat påträffades en damm från 1300-talet som sannolikt använts för fiskodling. Rester efter en byggnad från början av 1000-talet påvisar att bebyggelse har funnits redan från ett tidigt skede av Lunds uppkomst.

Arkeologiska undersökningar har också utförts i Dalby, Södra Sandby och Värpinge. På begäran av Helsingborgs kommun kostnadsberäknades en arkeologisk undersökning vid Mariakyrkan i Helsingborg. Trots lägre pris från Kulturen utsågs annan institution av länsantikvarien att utföra arbetet.

Flera av de vid de arkeologiska projekten anställda har under året hållit visningar och föredrag, samt medverkat i arkeologiska konferenser.

En kontinuerlig utveckling av grävningsmetodik, fyndhanteringsrutiner och fyndregistrering pågår. Studiebesök och förfrågningar inom dessa fält har under året gjorts från Blekinge länsmuseum, Ålands museum, Riksantikvarieämbetet och Malmö museer.

Bearbetningen av de arkeologiska undersökningarna i Kattesundsområdet har fortgått med analys av gravmaterialen och myntfynden. Konservering av utgrävningsfynd samt föremål ur övriga samlingar har utförts.

Mycket tid har lagts på diskussioner med olika byggherrar om grundläggningsförfarande i samband med om- och tillbyggnad och nyanläggningar. Enheten har under senare år byggt upp en omfattande kompetens inom detta område. Vidare har mycket tid lagts på att tillsammans med projektörer helt, eller i så stor utsträckning som möjligt, förhindra ingrepp i fornlämning.

Inom museet har antikvarisk övervakning av restaureringen av stallet i Blekingegården och omputsningen av Gamlegården på Östarp utförts.

Stadsantikvarien har deltagit i byggnadsnämndens sammanträden och samarbetat med Stadsarkitektkontoret och Lundafastigheter, samt läns- och landsantikvarierna i plan- och byggnadsfrågor. Bevaringskommittén har arbetat med inventeringen av byggnaderna i Lunds kommun och stadsantikvarien har samverkat med inventeraren.

Stadshistoriska enhetens arbete inom kulturmiljövården har vid flera tillfällen uppmärksammats i tidningarna och ett inslag i Radio Malmöhus om utgrävningar har gjorts.

KONSERVERING/KONSERVERINGSUPPDRAG

Omkonservering och konservering av arkeologiska fynd från Lund har pågått kontinuerligt. Inom samarbetsavtalet med Lunds universitets Historiska museum har dess konservatorer arbetat på Kulturens arkeologiska konservering.

Sesamprojektet

Kulturen fungerar som samordnare för Landskrona, Trelleborgs och Ystads museer, samt Skånes hembygdsförbund inom Sesamprojektet. På Kulturen finns tre personer anställda inom projektet (Karin Hindfelt, Yvonne Sandberg och Anna-Malin Tibe) – de övriga institutionerna har vardera en anställd. Kulturens samordnare har varit förstekonservator Martin Andrén.

Under året har på Kulturen arbetena bl.a. gällt keramik-, kakelugns- och bonadsmålningssamlingarna. Under juni, juli och augusti har de magasinerade kakelugnarna flyttats, dataregistrerats och fotograferats. Under hösten har samlingen av bonadsmålningar genomgått samma omfattande genomgång, tillika med vård- och konserveringsåtgärder. Arbetena med bonadsmålningarna demonstrerades under december i en utställning där Sesamantikvarierna också visade för publiken hur rengöring och registrering utförs.

Den 25 november hölls inom projektets ram en utbildningsdag kallad *Tingens framtid* på Kulturen, med representanter från museerna i Kristianstad, Landskrona, Malmö, Trelleborg, Ystad samt Skånes hembygdsförbund.

FÖREMÅLSVÅRD/MAGASIN

Omflyttningar och förtätning i magasinet på Diabasen har genomförts

under året. I magasinet på Diabasen har även skett uppackning, rengöring och vård av textilier som inordnats. En stor långtidsdeposition från Göteborgs museum (verktyg och annat material från en silversmedja) plockades fram och återlämnades. Negativmagasinets golv lackades och ett nytt tätpackningssystem för negativ och glasplåtar installerades. Kulturens negativsamling och glasplåtssamling har sedan sorterats in i detta specialutrymme med klimat anpassat för det känsliga materialet. Under hösten har nya magasininsinredningar för bonadsmålningarna och en tätpackningsinredning i silvermagasinet installerats. Samtliga lysrör i Diabasens höglager byttes ut under året. Förnyelse av textilierna i Thomanderska huset har skett med hjälp av ALU-anställd personal, liksom vård och rengöring av textilierna på Gamlegård, Östarp.

Tätpackningssystem har installerats i två av rummen i arkivkällaren i Nordenstedtska huset. Härvid har man berett plats för det stadshistoriska arkivet, liksom för museets lappkatalog.

För att eliminera riskerna för vattenskador har skyddsrännor monterats under alla vattenrör och ett automatiskt översvänningslarm anslutits till museets larmanläggning.

DOKUMENTATION OCH INSAMLING

Under året presenterades ett förslag till ny organisation och verksamhetsinriktning för arbetet med samtidsdokumentationer »Samdok inför 2000». Eva Kjerström Sjölin har ingått i den arbetsgrupp som tagit fram förslaget. Kulturens styrelse ställde sig positiv till förslaget, som på ett gemensamt rådslag i november antogs av medlemsmuseerna och SAMDOK-rådet. Det innebär att verksamheten fortsatt skall ske inom ramen för pooler, dock färre till antalet än tidigare. Det innebär också att dokumentationsverksamheten knyts närmre forskningen och att poolerna aktivare kommer att arbeta med olika forskningsperspektiv.

Kulturen har anmält intresse att fortsatt arbeta inom Poolen för hemliv, som ett fast och långsiktigt engagemang samt i Arbetsgruppen för kulturmöten. Nya pooler där Kulturen avser att gå in aktivt är Poolen för tjänster och Poolen för lokala och regionala rum. Vi kommer också att följa arbetet i Poolen för naturbruk för att se i vad mån vi framöver kan delta i denna pools arbete. Övriga nya pooler inom SAMDOK är Poolen för fritid, Poolen för samhälle och politik, Poolen för tillverkning och Poolen för samiskt liv. Kulturen planerar för närvarande inget aktivt deltagande i dessa pooler, men den nya organisationen ger utrymme för tillfälliga engagemang, närhelst man har behov av samarbete inom respektive poolers områden.

Vår intention är att samtidsdokumentationen skall genomsyra verksamheten inom samtliga museets arbetsområden och att dokumentationer och insamling kontinuerligt skall tillföra museet föremål och kunskaper om samtidens materiella och ickemateriella kultur. Kulturens egen organisation innebär att antikvarierna har ett uppdelat ansvar för verk-

samhetsområden och samlingar, inkluderande dokumentation och insamling inom sitt område/fält. Samdokarbetet kommer därför att beröra flertalet av antikvarierna.

Arbetslivsdokumentationsprojektet har pågått under året. Arbetet har bedrivits dels i studiecirkelform, dels i form av fria intervjuer och fotodokumentation. Två grupper av undersköterskor vid Lunds lasarett, en grupp metallarbetare vid Alfa Laval och en grupp arbetslösa vid datorverket i Lund har deltagit. Dokumentationen kommer att ligga till grund för en utställning under 1998. Anita Marcus och fotograf David Skog har projektanställts för arbetet som finansierats via Nordenstedtska stiftelsen.

Kulturen har fortsatt arbetet med hemundersökningar. Under året har kompletteringar och insamling skett hos den familj som var föremål för Kulturens senaste stora hemundersökning. Ansvarig för detta är 1:e antikvarie Eva Kjerström Sjölin som också varit ordförande i Samdoks Hempool under året. Dokumentation av boende inom Lunds kommunala bostadsföretag, LKF AB, se ovan. Eva Hansen(Nyberg) och fotograf Rosa Allende har projektanställts via medel från LKF AB.

Dokumentation av Agneta Hanells verksamhet 1989-97 i samband med utställningen *Baroque't – couture på docka*, omfattade intervjuer med Agneta Hanell och hennes kunder. Också här har Nordenstedtska stiftelsen gått in.

I samband med föremålsförvärv i anslutning till hem och boende under 1940-90-talet har dokumentation också skett.

Stadshistoriska enheten har dokumenterat stadsmiljöer och rivningshus.

Fotografisk dokumentation inom museet vid ombyggnad av Blekingegårdens stall och vid omputsningen av Gamlegård på Östarp. Blekingegårdens stall har, liksom Bosmålatorpet och Lusthuset, omsorgsfullt dokumenterats inför kommande restaureringar. I arbetet har en ALU-anställd arkitekt medverkat, samtidigt som en arkitekt från Lunds Tekniska Högskola gjort sitt examensarbete på de förstnämnda husen.

UTLÅN AV FÖREMÅL

Från samlingarna har utlånats en rad föremål till olika tillfälliga utställningar: Gåramålningar till biblioteket i Sjöbo, diverse kärl och husgeråd till utställningen Skånsk mattradition, Sjöbo kulturnämnd, äldre förpackningar till AB Åkerlund & Rausing, äldre skrivdon till Malmö Stadsarkiv. Textila föremål har lånats till Sofiero, Kristianstads länsmuseum och Municipal Museum Arentshuis, Bruges, Belgien. Bland övriga utlån kan nämnas målning av Olle Olsson Hagalund till Borås konstmuseum och föremål till utställningen *Nya staden* på Landskrona museum. En deposition på längre tid av en snipa har beviljats Råå museum för fiske och sjöfart. Under året har ett större utlån till utställningen Swedish Folk Art fortsatt i och med denna utställnings fortsatta turné i USA. Utställningen

Korgkonster, med ett större antal korgar ur Kulturens samlingar, avslutade sin turné under september.

En omfattande service i form av rådgivning och expertisering har gjorts under året till institutioner, forskare, studenter och andra privatpersoner.

Medeltidsföremål har utlånats till utställningen om drottning Margareta som började i Köpenhamn.

NYFÖRVÄRV/ARKIVFÖRVÄRV

Biblioteket har utökats med 715 nummer, varav 178 genom gåvor. Accessionen omfattar nr. 50 111- 50 826. Arkivet har utökats med 120 nummer. Följande arkiv har inordnats: Samdok, Hemundersökning 1995, Carl Johan Malmqvists arkiv, Barn, skola och museum 1993-94, Judiskt liv och kultur i södra Sverige, Blekingestugans arkiv, Lunds loge av teosofiska samfundets arkiv, M. Zadigs kem. Tekn. Fabriker, Malmö arkiv II. Porträttarkivet har utökats med 195 fotografier.

Kulturens lundaarkiv har tillförts uppmåtningsritningar, svartvita foton och färgdias och har utnyttjats av allmänhet och forskare.

Viktiga nyförvärv under året är: ett golvur tillverkat av Petter Ernst i Stockholm, en sättugn från Hålabäck, Everlöv, Skåne, en kista målad vid 1700-talets slut av den s.k. Krusmålaren, Skåne, möbler m.m. från Gurli Bengtssons dödsbo, Hörby, äldre förlagor, provtryck och annat typografiskt material från P.L.M., skissbok av Johan Holmbergsson, matematisk kodrulle utförd av Adolf Herrlin, föremål med anknytning till familjen Thomaner-Colliander, en 1700-talsklänning, en prästdräkt, modedräkt från 1960-talet, pälsjacka från 1920-talet, en bilrock från 1900-talets början, äkdynor, skoslöjd m.m. I samband med planerandet av *Modernismen* har förvärvats kannor, karott och shaker av nysilver formgivna av Silvia Stave, 1930-tal, en abstrakt stensulptur av Wiwen Nilsson, 1950-talet, brosch i silver stämplad Anders Nilsson 1920 och signerad W.N., skiss av Gösta Adrian-Nilsson, *En futuristisk jul ...* signerad Berlin 1913. Ett större samlat förvärv av föremål med anknytning till Samdokundersökning om ekologisk livsföring har gjorts utifrån följande teman: sopsortering (sopsorteringskärl, flistugg, kompostbehållare), trädgård och trädgårdsskötsel (redskap, trädgårdsmöbler, fågelholkar, trädgårdsoverall, stövlar, frökataloger m.m.) samt föremål med anknytning till måltider (servis, glas, bestick, bordsduk, kokböcker m.m.) och prydnadsföremål från en familj i Malmö. Vidare har förvärv gjorts i anslutning till fältdokumentationer: diverse föremål från 1940-70-talets hemmiljöer (LKF-dokumentationen) samt i anslutning till den judiska dokumentationen ett duntäcke och en resväska från Polen som fördes till Sverige med den polsk-judiska immigrationsvägen 1968-69.

REGISTRERINGS- OCH DATORISERINGSARBETE

1997 års accession går från KM 81 025 till KM 82 055. Accessionen omfat-

tar inte enbart nyförvärv. Den stora mängden föremål beror på de äldre förvärv som i år kunnat katalogiseras. Några större samlingar ingår: ett förvärv från ett hem, en stor lergökssamling, men också en stor mängd föremål som vid Sesamprojektets genomgångar funnits omärkta i samlingarna och som fått nya KM-nummer.

Med bidrag från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse har Kulturens IT-verksamhet kunnat sättas igång. Under hösten har den tekniska sidan gått igenom och en inventering av befintliga resurser påbörjats. Nätverk skall finnas till alla arbetsplatser och varje anställd skall ha tillgång till dator med e-post, internetuppkoppling och aktuella programvaror. Under våren planeras kurser med grund- och specialistutbildning för samtlig personal. Under året har flera medarbetare beretts möjlighet att delta i de av INSAM anordnade IT-kurserna. Tillsammans med Lunds universitet har en tjänst för samordning och utveckling tillsatts under ett år, omfattande 50 % tjänstgöring.

Den utåtriktade delen av denna verksamhet kommer att ha museets hemsida som startpunkt (med adress <http://www.kulturen.org>) och multimedieprogram för de nya basutställningarna, där man t.ex. kan vandra runt i det medeltida Lund eller se samtliga konstverk som Kulturen äger av GAN. I förlängningen skall besökarna via datorer kunna ta del av alla museets föremål, såväl i text som bild.

Samarbetsprojekt

Sesam: Samordning Skånes Hembygdsförbund, Ystads, Trelleborgs och Helsingborgs museer samt Medicinhistoriska museet (Martin Andrén)

Det gamla odlingslandskapet: samarbete på Östarp med Humanekologiska institutionen (Eva Lillienberg Olsson, Micael André, Eva Kjerström Sjölin)

Skånes museer skall fungera för alla: samarbete mellan Malmö Museer, Kulturen och Länsmuseum i Kristianstad (Anna Landberg, Kerstin Vesterlund)

Framtidsstro: samverkansprojekt mellan Nordiska museet och Sveriges länsmuseum (Margareta Alin)

Museiforum (Margareta Alin, Silvia Dürmeier, Eva Kjerström Sjölin, Claes Wahlöö)

Det skånska kulturlandskapet. Film och lärarhandledning: samarbete mellan Kulturen, Malmö Naturmuseum, Kristianstads länsmuseum, Fredriksdals friluftsmuseum och Riksutställningar (Eva Lillienberg Olsson)

Samdokrådet (Eva Kjerström Sjölin)

Insam (Eva Kjerström Sjölin)

Universitetets Kulturforum (Margareta Alin)

Visa Lund (Lars Johansson, Lena Larsén)

Samarbetsprojekt mellan Levande Verkstad, Malmö, Lunds kommun och Kulturen (Eva Klang Eriksson)

SUM-gruppen [Samrådsgruppen för utbildningsfrågor för museerna och kulturmiljövården] (Margareta Alin)

Skånes dräkttråd (Britta Hammar)

Svenska textilnätet – STN (Britta Hammar)

General Pro. Utveckling av datorprogram i samarbete mellan Kulturen och museerna i Helsingborg, Malmö och Göteborg (Anders Jansson)

Nätverksbygge mellan museer med konsthantverkssamlingar (Gunilla Eriksson, Eva Kjerström Sjölin)

Länsmuseum Kristianstad och Ystads museum: Renässans för Skåne (Britta Hammar)

Skånsk skoltjänst. Samverkan mellan länets museipedagoger (Eva Klang Eriksson)

Länshemslöjdskonsulenterna: utställningen Barnasinnat – Lin, trä, ull
(Eva Klang Eriksson)

Naturskolan, Lund: utställningen Linnea i Kulturens trädgårdar
(Eva Klang Eriksson)

Hemslöjdskonsulenterna i Sydsverige: Korgkonster. Vandringsutställning i Skåne, Blekinge, Halland och Småland. (Eva Lillienberg Olsson)

Lomma museiförening: utställningen Jultraditioner (Anders Jansson)

Föredrag, seminarier, symposier

Symposium Kultur i hela landet, Stockholm (Margareta Alin)

Växter i konsten. Föredrag på Botaniska institutionen, Lund (Gunilla Eriksson)

Föredrag hos Gamla Lund (Maria Cinthio)

Föredrag på Rotary (Margareta Alin, Anders Jansson, Lena Larsén, Claes Wahlöö)

Föredrag hos Reumatikerförbundet, Lund (Maria Cinthio)

Unescokonferens för Lärarhögskolans kandidater (Margareta Alin)

Dockor och dockskåp. Föredrag på Helsingborgs museum (Britta Hammar)

Smultronställen i Lund. Föredrag i Västerkyrkan, Lund (Claes Wahlöö)

Föredrag om Samdok på Länsmuseum, Högborg (Eva Kjerström Sjölin)

Lokal skolutveckling. Seminarium för lärare anordnat av Lunds kommuns utbildningskansli (Eva Klang Eriksson)

Lund och ärkebiskop Absalon. Föredrag på Stenstrup museum, Danmark (Torvald Nilsson)

Hem och hemlöshet. Föredrag på seminarium för utställningsmakare, Linköpings universitet (Eva Kjerström Sjölin)

Föredrag för Thomanders studenthem (Anders Jansson)

Föredrag på Mölndals museum (Lena Larsén)

Föredrag på S:t Pauli församlingshem (Lena Larsén)

Föreläsning om ängsbruk på Hörjelgården (Nils Nilsson)

Föreläsning om slöjdhistoria vid Blekinge läns hemslöjd (Nils Nilsson)

Föredrag om vardagsföremålens kulturhistoria vid Kulturstafetten i Svedala (Nils Nilsson)

Regionala seminarier i sam- eller eget arrangemang
Från stoff till kunskap (Eva Klang Eriksson)

Svenska kulturarv (Statens Kulturråd, Arbetsmarknadsdepartementet,
Nordenstedtska stiftelsen, Forum för etnicitetsforskning vid Lunds
universitet och Kulturen)

Etnologi och museerna (Etnologiska institutionen, Lund, och Kulturen)

Kulturutveckling eller kulturspridning (Kultur i hela landet, Stockholm,
och Kulturen)

Museerna och forskningen (Museiforum)

Tingens framtid. Utbildning inom Sesamprojektet (Kulturen, Martin
Andrén)

Träbyggnadstraditioner i Sydsverige (Claes Wahlöö)

UNDERSÖKNING

Museikunskap, Lunds universitet (Martin Andrén, Eva Klang Eriksson,
Lena Larsén, Eva Kjerström Sjölin)

Etnologi, Lunds universitet (Britta Hammar, Lena Larsén, Nils Nilsson)

Humanekologi, Lunds universitet (Nils Nilsson)

Bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet (Nils Nilsson)

Samverkan skola – museum: mentorskap för en klass från vardera
Fågelskolan och Svaleboskolan, Lund (Eva Klang Eriksson)

Samverkan skola – museum: projekt teknikhistoria, Polhemsskolan, Lund
(Eva Klang Eriksson)

AMU-Hadar (Nils Nilsson)

Lunds Tekniska Högskola, Byggnadsvård (Eva Lillienberg Olsson)

Kyrkobyggnad och kyrkogård. Fördjupningskurs för landskapsingenjörer,
Alnarp (Maria Cinthio)

Lunds Tekniska Högskola, Bebyggelsevård (Claes Wahlöö)

Vårda och förvara textilier. Utbildning för Hembygdsförbundet. Samar-
bete mellan Skånes Hembygdsförbund, Kulturen, Helsingborgs museum
och hemslöjdskonsulenter i M- och L-län (Britta Hammar)

Lärarutbildning, Kristianstads lärarhögskola (Eva Klang Eriksson)

Polhemsskolan, Lund: Forskande arbetssätt (Anders Jansson)

Vävsolan, Borås (Nils Nilsson)

UPPSÖKANDE VERKSAMHET

Museipedagogerna har haft 25 uppsökande program för skolor från hela södra Sverige i olika omfattning

Skol- och vuxenprogram: totalt 991 visningar

Kulturutveckling: Kultur i bostadsområden. Samarbetsprojekt mellan Kulturen och hyresgäst- och bostadsrättsföreningar i Lund (Eva Hansen)(Nyberg)

KONSULTUPPDRAG

Nordiska konservatorsförbundet: Projekt för marknadsföring av konservatorer (Martin Andrén)

STYRELSE- OCH FÖRTROENDEUPPDRAG

Gunilla Eriksson:

styrelseledamot i Ale

styrelseledamot i Vänortsföreningen Lund - Greifswald
samordnare inom svenska gruppen av ICOM-ICAA

Claes Wahlöö:

suppleant i Borgebystiftelsen

styrelseledamot i Föreningen Gamla Lund

suppleant i Tegnérstiftelsen

Margareta Alin:

Länsstyrelsens regionalpolitiska grupp

ordförande i Svenska Unescorådet

ledamot av Kulturdepartementets SUM-grupp

ordförande i Borgebystiftelsen

Eva Kjerström Sjölin:

arbetsgrupp för Samdoks organisation

ordförande i Samdoks hempool

Britta Hammar:

styrelseledamot i Malmöhus läns hemslöjdsförening

kassör i ICOMs Costume Committee

sekreterare i Samdoks textilpool

sekreterare i Stiftelsen Skånsk hemslöjd

Nils Nilsson:

styrelsesuppleant i Stiftelsen Medicinhistoriska museerna i Lund
och Helsingborg (suppleant för Margareta Alin)

Lena Larsén:

sekreterare i Samdoks kulturmötesgrupp

ledamot av valberedningen Visa Lund

ledamot i Stiftsgruppen för Tidernas kyrka

Anna Landberg:

ledamot av Rådet för museivetenskaplig forskning

Lars Johansson:
styrelseledamot i Visa Lund

UTLÄNDSKA GÄSTBESÖK — ETT URVAL

Dr Kazuoki Ohara, arkitektprofessor och museolog, Yokohama universitet, Japan (Anna Landberg, Claes Wahlöö)

Student vid Åbo universitet, Finland, för att studera kakelmaterial (Torvald Nilsson)

Personal från Nationalmuseum, Köpenhamn, om utställningsspråk (Anders Jansson, Anna Landberg)

Museichefer från svenskamerikanska museer i Chicago och Minneapolis (Lena Larsén)

Grupp från Folklife Institute of Central Kansas (Lena Larsén)

REGIONALA PUBLIKATIONER

Skåne – spåren i ett landskap. Film och lärarhandledning. Samarbete mellan Kulturen, Malmö Naturmuseum, Kristianstads länsmuseum, Fredriksdals friluftsmuseum och Riksutställningar (Eva Lillienberg Olsson)

MEDVERKAN I EXTERNA PUBLIKATIONER

Naivister från Nässjö. Utställningskatalog (Lena Larsén)

Historiska Nyheter nr 63. Statens historiska museum och RAÄ (Lena Larsén)

Etnologia Scandinavica 27:1997 (Lena Larsén)

Från kyrktupp till julkrubba. Lordins förlag (Lena Larsén)

Stadsbyggnad 5-97 (Lena Larsén)

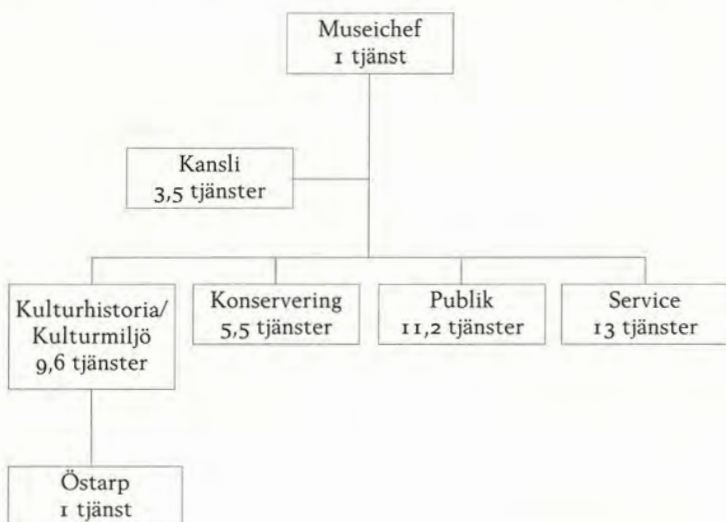
Frihetstidens konst i Signums Svenska konsthistoria, kapitlet Keramiken (Gunilla Eriksson)

12 kommentarer. Om kulturens roll och roller, kapitlet Världskulturen i svenskt perspektiv. Redaktör Bengt Göransson (Margareta Alin)

Föreningen Gamla Lunds årsbok (Claes Wahlöö som redaktör)

ORGANISATIONSPLAN KULTUREN

Totalt antal tjänster 44,8 varav 11,6 lönebidrag och 3 projektanställda.

KULTUREN – SYFTE OCH MÅLSÄTTNING

Kulturens syfte

Kulturhistoriska föreningens för södra Sverige stadgar beskriver syftet med Kulturens verksamhet: »att samla och i Kulturhistoriska museet i Lund förvara sådana föremål, som tjänar till belysning av företrädesvis sydsvenskt folkliv och odlingshistoria. I samband därmed har föreningen även till uppgift att genom vetenskaplig forskning och folklig undervisning vidga kännedomen om den svenska odlings historia och att arbeta för ett allmänt höjande och främjande av konstindustri och hemslöjd.» (Vår kursivering. Översatt till vår tids språkdräkt betyder »odling» ungefär »kultur», i en bemärkelse som ligger nära begreppet »utveckling».)

Föreningens verksamhet är grundad på sambandet mellan bevarandet av föremål och kunskapsutveckling. Att främja detta har varit centralt sedan bildandet 1882. Syftet formulerades då: ».....att samla och derstedes förvara sådana föremål som tjena till belysning av Södra Sveriges folklif och odlingshistoria.»

Föreliggande målbeskrivning tjänar till att förtydliga och formulera vad det i stadgarna angivna syftet innebär idag och för en kommande femårsperiod. För att hålla museets arbete levande och aktuellt är det av stor vikt att regelbundet återvända till frågan om museets syfte och revidera målsättningen.

KULTURPOLITISKA MÅL

Kulturen och dess verksamhet omfattar målen för den statliga kulturpolitiken:

värna yttrandefriheten och skapa reella förutsättningar för alla att använda den

verka för att alla få möjlighet till delaktighet i kulturlivet och till kulturupplevelser samt till eget skapande

främja kulturell mångfald, konstnärlig förnyelse och kvalitet och därigenom motverka kommersialismens negativa verkningar

ge kulturen förutsättningar att vara en dynamisk, utmanande och obunden kraft i samhället

bevara och bruka kulturarvet

främja bildningssträvanden

främja internationellt kulturutbyte och möten mellan olika kulturer inom landet

Mot bakgrund av dessa mål omfattas Kulturen av det samhällsuppdrag som formulerats som »Minne och Bildning» (SOU 1994), där museernas huvuduppgift är att verka för bildning i hela samhället. Detta uppdrag måste ses i relation till den aktuella samhällssituationen.

Kulturens egenart grundar sig på föremålsamlingarna och deras karaktär liksom på friluftsmuseet som kulturmiljö. Museets uppgift är att genom uppbyggnad och bevarande av föremålssamlingar, arkiv och kunskap bidra till vårt samhälles kollektiva minne. Bildningsuppgiften är här det ett överordnade målet, som i sig rymmer möjligheten att verka för de kulturpolitiska målen. Detta innebär att upprätthålla och utveckla Kulturens funktioner i dialog med det samhälle i vilket vi verkar och att utgöra ett museum för alla.

ÖVERGRIPANDE MÅL

Kulturen – en bildningskälla

Det tidiga och nära förhållandet till Lunds akademiska liv har präglat Kulturens kunskapstraditioner. Forskning och folkbildning har från början varit de centrala målen för uppbyggnad, ordnande och användning av Kulturens samlingar och byggnader. Som i varje tid måste idag aktuella

vetenskapliga perspektiv och bildningsideal sätta sin prägel på museets verksamhet. Detta gäller särskilt synen på kunskap.

Kunskap är idag inte en avbildning av världen, utan ett sätt att göra världen begriplig. Kunskap är beroende av sitt sammanhang och innehåller värderingar och tolkningar. Museets kunskapsuppbyggnad vilar på urval, insamling, bevarande, tolkning och vetenskaplig bearbetning av fysiska objekt och den information som är knuten till dem. Det är genom att skapa meningsbärande sammanhang för denna information som museet kan erbjuda möjligheter till insikt och förståelse. Genom att erbjuda kulturella, historiska och estetiska perspektiv kan Kulturen ge möjlighet till aktivt utforskande snarare än passivt mottagande av kunskap.

Begreppet »bildning« ansluter till humanistiska ideal som vill uppmuntra ett »andligt växande«. Det avser sådan kunskap som inte är omedelbart nyttoinriktad utan syftar till ett allsidigt berikande av människan. Det bör vara vår strävan att i denna bemärkelse vara en mötesplats för insikter och självinsikter om mänskliga livsvillkor. Museet är av hävd en plats för rekreation och kontemplation. Här förenas skönhetsvärden med kunskapsvärden genom både sinnesupplevelser och tillfällen till reflektion. Med sina kulturmiljöer, utställningar, program, arkiv och föremålssamlingar utgör Kulturen en unik källa till bildning som kan bidra till människors möjlighet att utveckla sin personlighet, orientera sig i tillvaron och aktivt delta i samhället.

Det kulturhistoriska perspektivet

Utgångspunkten för Kulturens verksamhet är ett brett kulturhistoriskt perspektiv som rymmer alla sociala skikt och förenar historia, samtid och framtid. Det kulturhistoriska perspektivet utgår från samlingarnas karaktär och museets historia, där Kulturens tradition bevaras genom att utifrån samtiden belysa historien och framtiden. Det är väsentligt att museets arbete följer vetenskapliga förändringar i synen på begreppen »kultur« och »historia«. Som friluftsmuseum integrerar Kulturens verksamhet också naturvetenskapliga perspektiv med det kulturhistoriska fältet.

Samlingarnas huvudinriktning gäller materiell och andlig kultur i bondesamhället och hos borgerskapet i de sydsvenska landskapen, stadskultur i det medeltida Lund, samlingar av konst och konsthantverk samt samlingar av jämförande material från Europa och andra delar av världen. För Kulturen – som ett levande kulturhistoriskt museum – är det nödvändigt att komplettera samlingarna så att de även speglar industrisamhällets epok liksom 1900-talets livsformer och samhällsutveckling.

Kulturen ska:

undersöka och belysa mänskliga villkor och kulturella processer i historisk tid och nutid, där perspektiven kön, klass, generation och etnisk till-

hörighet uppmärksammas och artikuleras

i verksamheten tillämpa och uppmärksamma såväl lokala som globala perspektiv, med staden Lund och södra Sverige som utgångspunkter, i jämförande belysning med andra delar av världen

belysa samspelet mellan människan och naturen i samhällets utveckling och med den därigenom uppkomna kulturmiljön

Detta innebär att Kulturen ska:

genom den enskilda människans livssituation och hos människan som kulturvarelse belysa sambanden mellan livsform, samhällsutveckling och kulturmiljö

främja kunskapsutveckling och kulturell utveckling i dialog med sin publik och därvid ta tillvara museets unika tvärvetenskapliga perspektiv och arbetssätt

utgöra en kunskapsresurs beträffande äldre tiders landskapsbild och odlingskultur samt verka för ett bevarande av det levande kulturarvet i det skånska odlingslandskapet och till det hörande djur och växter

belysa och särskilt främja villkoren för hantverkets och konstens skapande arbete i samhället

Bildningsmålet och verksamheten

Kulturens samlingar, byggnader och miljöer är utgångspunkten i vårt museiarbete, där bildningsuppgiften står i centrum. Verksamhetens inriktning är kulturhistoria och kulturmiljö och omfattar vård och bevarande, insamling och dokumentation, arkeologiska utgrävningar, kulturmiljövård, forskning, utställningar, program, publikationsverksamhet samt pedagogiskt utvecklingsarbete.

Närheten till Lunds universitet erbjuder särskilda förutsättningar och möjligheter för bildningsmålet i Kulturens verksamhet. Museet kan göra akademisk forskning tillgänglig för allmänheten genom att forskningsrön och vetenskapliga perspektiv inom olika områden tillämpas och kommer verksamheten tillgodo.

Friluftsmuseet: Anläggningen med dess byggnader och omgivande miljöer (för exponering av samlingarna i ett »paviljongsystem») är en gång skapade utifrån en pedagogisk idé med syfte att exponera de olika samlingarna med hänvisning till sociala och historiska sammanhang. Huvudtanken att museets miljöer skulle spegla samhällets olika sociala skikt (ursprungligen de fyra stånden) kan idag utvecklas och erbjuda utgångspunkter för program och pedagogiskt utvecklingsarbete.

Som friluftsmuseum har Kulturen unika resurser som kan användas för att undersöka och belysa förhållandet mellan natur och kultur. Parkmil-

jön är i sig en viktig resurs, vars rekreationsvärden också måste hållas vid liv och utvecklas.

Kulturens Östarp är en integrerad del av friluftsmuseet, där det skånska odlingslandskapet och dess kultur under 1800-talet och det tidiga 1900-talet är i centrum för verksamheten. Genom praktisk tillämpning av traditionella odlingsmetoder och bevarandet av äldre tiders växtmaterial och djurhållning kan Kulturen bidra till upprätthållandet av den biologiska mångfalden. Samtidigt kan en kunskapsbas skapas kring det ekologiska samspelet i det skånska odlingslandskapet som kan tas i bruk för samhällets utveckling.

Kulturmiljövård: Kulturen ansvarar genom stadsantikvarien för den yttre kulturmiljövården i Lund med avseende på stadsmiljö. Vidare ansvarar Kulturen för stadens arkeologiska utgrävningar och den vetenskaplig bearbetningen av arkeologiska fynd, i nära samarbete med Lunds universitet. Den direkta kontakten med Lundapubliken ute i staden där Kulturens arkeologer är verksamma är av mycket stor betydelse för museets bildningsarbete. Denna möjlighet att möta allmänhetens nyfikenhet och intresse för kunskaper om Lunds tidiga historia bör särskilt tas tillvara.

Forskning: Museet utgör en unik forskningsmiljö för studiet av det materiella kulturarvet och dess betydelse för människan. Kulturens forskning är relaterad till museets verksamhetsområde. Den syftar till att på vetenskaplig grund utveckla ny kunskap och kritiskt värdera äldre, kring befintliga samlingar och dess användande, samt vid insamlings- och dokumentationsarbete. Detta är en förutsättning för såväl museets kunskapsuppbyggnad som för dess bildningsarbete. Den museispecifika forskningskompetensen förenar specialkunskap kring samlingarna med tillämpandet av aktuell teori och metodik inom det kulturhistoriska forskningsfältet. I frågor som rör forskning och fortbildning ska Kulturen tillvarata möjligheterna till samarbete med Lunds Universitet samt med samhällets olika intressegrupper.

Insamling och dokumentation: Kulturens verksamhet förutsätter en ständigt pågående kunskapsuppbyggnad genom insamling av föremål som svarar mot museets samlingsområden och av information knuten till dessa. En omsorgsfull dokumentation ska därför göras kring alla föremål som förvärfvas till museet, vid insamling i samband med fältdokumentation som vid övrig föremålsinsamling. Samtidsdokumentationen spelar en avgörande roll i museets insamlingsarbete, och är en nödvändig förutsättning för museets utveckling. Dokumentationsarbetet utgör en väsentlig kontaktyta gentemot allmänheten, som i detta ges möjlighet att delta i museets verksamhet och påverka dess innehåll. Nya perspektiv skapas också på befintliga samlingar. Samarbete med andra museer rörande kulturhistoriskt inriktad fältdokumentation sker genom nätverket SAMBOK.

Vård och konservering: Bevarandet av föremål och byggnader är grunden

för museets verksamhet. De materiella förutsättningarna för kunskap kring samlingar och hus säkras genom vård och konserveringsåtgärder. Genom vård- och konserveringsverksamheten tillämpas och utvecklas kunskap om äldre tiders hantverk, material och tekniker. Med särskilt utvecklad teknik och genom avancerade analysmetoder kan ny kunskap kring föremålen utvinna.

Genom att hålla denna specialkompetens levande i teori och praktik, utgör Kulturen en kunskapsresurs för samhället.

Utställningar: Bildningsarbetet genom utställningarna förutsätter ett aktivt lyssnande gentemot samhället, så att det kan möta människors engagemang och sökande efter förståelse och insikter om världen. Genom att förena föremålen kulturella innebörder och estetiska kvalitéer med vetenskapliga perspektiv kan museet belysa och gestalta historiska och kulturella skeenden och sammanhang.

Museets utställningsarbete tar aktuell forskning i bruk samt utvecklar ny kunskap på vetenskaplig grund. Den vetenskapliga kompetensen vid museet är här en förutsättning. Det är också av stor vikt att utveckla den museispecifika kunskapen och kompetensen kring utställningsmediet och den konstnärliga gestaltningens betydelse för tillägnet av kunskap.

Program: Genom koncentration kring valda teman ska programmen tydliggöras som delar av ett sammanhang. Genom möjligheten till kompletterande och fördjupande idéinnehåll relaterat till utställningarna bör de fungera som en del av dessa. Museets utställningar är centrala i kontakten med museets besökare och utgör en innehållslig grund för programverksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete.

Pedagogiskt utvecklingsarbete: Utvecklingsarbetet syftar till att uppmuntra till användning av museets miljöer och utställningar som läromedel, med ett forskande och gestaltande arbetssätt. Detta ger möjligheten att pröva den sinnliga erfarenheten och det konstnärliga skapandets betydelse för vägen till kunskap, något som är centralt för museets bildningsmål. Med utgångspunkt i läroplanens för skolan definition av kunskap som fakta, förmåga, färdighet och förtrogenhet kan Kulturen bli en fristående resurs för de yrkeskategorier i samhället som arbetar med pedagogik. Det pedagogiska utvecklingsarbetet är av central betydelse för att göra Kulturen till en mötesplats för människor i olika generationer.

Butiken och dess sortiment är en del av museets kulturhistoriska profil. Dess urval och sammansättning ska präglas av kvalité och användbarhet samt utgöra exempel på en levande tradition. Butiken ska också tillhandahålla litteratur inom det kulturhistoriska fältet och museets verksamhetsområden.

Restaurangen bör utgöra en del av museets kulturhistoriska profil, vilket bör prägla verksamheten och dess innehåll.

Publikationsverksamhet: Kulturens årsbok syftar till att uppmärksamma

och lyfta fram olika aspekter av museets samlingar och låta en stor allmänhet ta del av vetenskapliga och konstnärliga diskussioner som kan belysa dessa. I serien *Kulturen Facta* ger Kulturen ut fördjupad information kring olika samlingsområden. Kring Kulturens utställningar och dokumentationsprojekt produceras olika tryck som utställningskataloger, pedagogiska häften och rapporter. Rapporter från den arkeologiska verksamheten publiceras löpande.

Prioriterat arbetssätt

För att tydliggöra det kulturhistoriska perspektivet i Kulturens samlingar och miljöer bör verksamheten koncentreras kring specifika mål, som kan ge samlingarna ytterligare belysning och ny aktualitet. Inom ramen för en övergripande syn på kulturhistoria och kulturmiljö kan verksamheten samlas kring teman där samtidsperspektivet möter det historiska. Dessa bör inte förstås som åtskilda delområden utan är utgångspunkter för att belysa och förtydliga kulturhistoriska skeenden och sammanhang, exempelvis utifrån arbetsområdena *Ekologi, Arbete, Boende, Lek, Andlig odling samt Kultur och identitet*. Utvalda teman utvecklas i form av konkreta projekt samt förs in i verksamhetsplaner och handlingsprogram.

Ett aktivt publikarbete bör bedrivas där frågan om museets roll för kulturell utveckling i samhället sätts i centrum. Öppenhet och dialog med olika publikgrupper är här centrala, liksom allmänhetens möjlighet till insyn och delaktighet i verksamheten.

Enligt styrelsens uppdrag:

Lund 1 oktober 1997

MARGARETA ALIN
ANNA LANDBERG
INGER LARSSON
LENNART PRYTZ

Sammandrag
av 1997 års
räkenskaper.

Preliminär resultaträkning (tkr)

Intäkter	Utfall 971231	Budget 971231
Medlemsavgifter	3 218	3 350
Inträdesavgifter	1 168	1 380
Försäljningsintäkter	862	865
Arkeologiska utgrävningar	1 104	0
Guidning	311	280
Övriga tjänster	2 642	85
Anslag Statens Kulturråd	4 136	4 111
Statens Kulturråd	375	375
Landsting M	2 986	2 750
Landsting L	50	50
Landsting K	20	20
Landsting N	0	2
Lunds Kommun	7 200	7 200
Lunds Kommun DR	203	271
Sjöbo Kommun	51	55
EU-stöd Östarp	26	26
Mecenat	69	200
Avkastning Kulturens fonder	620	705
Övriga inkomster	407	465
Lönebidrag Beredskapsarbete	153	0
Lönebidrag LAN	4 260	1 667
Lönebidrag Statens Kulturråd	1 161	1 161
Arrende Kulturens Restaurang	442	432
Arrende Östarps Gästgiveri	237	237
Bostadshyror	52	45
Auditoriet	189	100
Parkeringshyror	29	35
Bosebo Kyrka	38	40
Övriga hyror	148	120
Projektanslag	13 672	0
Försäljn Callmerska Huset	3 002	0
Gäva Kerstin Nilsson	1 078	0
Summa intäkter	49 909	26 027

Kostnader	Utfall 971231	Budget 971231
Inköp böcker till biblioteket	37	36
Inköp utställningar, inredn.material	518	522
Inköp av varor till försäljning	370	342
Löner tillsv. anställd personal	11 897	11 415
Löner projektanställda	3 634	0
Övriga lönekostnader	1 197	1 605
Avgångsvederlag	711	0
Pensionskostnader	307	281
Sociala avg, försäkringar	6 346	4 723
Lokalhyror/övriga hyror	763	945
Hyra maskiner inventarier	160	73
Trycknings-kopieringskostnader	854	785
Reparation och underhåll	21	84
Diverse främmande tjänster	4 477	702
Tele och porto	1 263	1 260
Frakter, transporter och resor	861	868
Reklam PR	497	375
Representation inkl årsmöte	182	128
Försäkringar	432	411
Bevakning Securitas	724	582
Arvode fastighetsförsäljning	87	0
Revisionskostnader	41	40
ADB-Kostnader	1 617	54
Kontorsmaterial	82	93
Tidningar Föreningsavgifter	109	75
Medlemskort, märke	256	301
Fastighetskostnader rep. o underhåll	9 100	861
Vatten, avlopp	158	87
Fjärrvärme eldn olja, el	1 610	1 478
Fastighetsskatt	600	0
Avskrivningar	478	478
Räntekostnader	420	741
Ränteintäkter	95+	60+
Summa kostnader	49 714	29 285
Preliminär resultatrapport	Prel.resultat	Budget helår
Intäkter	49 909	26 027
Kostnader	49 714	29 285
Resultat	195+	3 258-

Intäkter och kostnader har påverkats av projekt som har avslutats 1997

Museichef

M. Alin

Kansli

I. Beran, enhetschef (t.o.m. 31/5)

A. Dahlberg

E. Laursén

B. Nilsson, 50%

E. Sjören, 50%

Enheten för

kulturhistoria/kulturmiljö

E. Kjerström Sjölin, enhetschef

C. Wahlöö

T. Nilsson

M. Cinthio (t.o.m. 31/12)

C-G. Bryve

G. Eriksson pension 1/12

B. Hammar

A. Jansson

E. Johnsson (t.o.m. 14/12)

A. Landberg

E. Lillienberg-Olsson, 50%
(t.o.m. 31/12)

G-B. Ljungdahl

N. Nilsson 60%

S. Dürmeier (fr.o.m. 15/8)

P. Gerell

Östarp

M. André (fr.o.m. 23/6)

Enheten för konservering

M. Andrén, enhetschef

R. Abrahamsson, 50%

B. Erlandsson 50%

B. Bouassa

D. Enescu

L. Westrup

B. Karlsson (tjl. 1/1-30/6,
slutat 30/6) K. Hindfelt
(vik. 1/1-15/6)

Publika enheten

L. Larsén, enhetschef

I. Grunewald

K. Ericsson, 56%

Å. Findhé, 60%

K. Westerlund, 50%

E. Klang Eriksson, 75% (tjl. 25%)

I. Lönnngren, 50% (t.o.m. 31/8)

G. Persson, 50%

H. Rodman, 50% (t.o.m. 31/10)

B. Hjort

G. Larsson (fr.o.m. 1/12)

E. Sjören, 50%

L. Kristiansson 75%
(fr.o.m. 14/11 50%)

K. Erlansson, 50%

I. Holmström 50% pension 31/10

D. Johansson, 50%

U. Klausen

E. Olsson-Warngård, 50%

Serviceenheten

L. Johansson, enhetschef

A. Carlsson

T. Karlsson

J. Persson

M. Persson

P. Persson, 50% pension 31/5

S. Wikström 50% (fr.o.m. 18/8)

C. Ahlberg

B. Anderberg

G. Andersson (t.o.m. 30/4)

R-M. Tilly (tjl. 1/9-31/12)

E. Gustavsson

S. Hörman

E. Karlsson

M. Kristic, 50%

A-G. Lundberg, 50%, pension 31/7

M. Olsson

L. Wollin

Donatorer 1997

Föremålgåvor

Adamsson Bengt, Arlöv
Alströmer Anna Greta, Alingsås
Andersson Knut, Karlskrona
Azzola Friedrich Karl,
Trebur, Tyskland
Bartelson Nils, Stockholm
Bengtsson Tore, S Sandby
Berndal Bo, Bandhagen
Björkwall Åkesson Greta,
Bromma
Bryve Carl Gösta, Lund
Carlén-Nilsson Cecilia, Lund
Cederlund Ethel, Höganäs,
enligt testamente
Cervin Brita, Lund
Danielsson Asplund Kerstin,
Genarp
Elfving Folke, Göteborg,
enligt testamente
Engleson Per, Klågerup
Eriksson Gunilla, Lund
Eriksson Torkel, Helsingborg
Gärns AB, Gärns
Hansson Lennart, Lund
Harsten Birgitta, Lund
Hedberg Gunnel, Malmö
Hedgard Ingar, Bromma
Hermelin Ullner Elisabeth,
Åkarp
Holm Christer, Malmö
Håkansson Arne, Löddeköpinge
Jansson Irène, S Sandby
Karin Ryde, LUFF, Lund
Karlsson Bengt, Lund
KFUM, Lund
af Klercker Brita, Lund
Landberg Anna, Malmö
Larsson Lisbeth, Lund
Lindgren Gertrud, Kungsbacka
Lindstedt Maud, Vallentuna
Lindström Märta, Lund,
enligt testamente
Lingärde Ulf, Lund
Lunnemark Margit, Viken
Länsstyrelsen i Älvsborgs län,
Miljö och planenheten,
Vänersborg
Löfström Inge, Lund
Modig Margareta, Stenungsund
Nilsson Nils, Lund
Nilsson Noak, Lund
Nordenstedtska stiftelsen, Lund
Posten Koncernstab
Kommunikation, Stockholm
Ramslätt Nils, Lund
Rasmussen Torbjörn, Barsebäck
Ringblom Ulla, Pully, Schweiz
Ryding Otto, Lund
Sjöblom Olle, Lund
Sjöstrand Sven Arne, Malmö
Soop Hans, Tyresö
Svensson Yrsa och Gösta, Kalmar
Szabó Magdolna, Lund
Tekniska förvaltningen, Lund
Tyler Karin, Lund
Wahlöö Claes, Lund
Waller Sture, Lund
Wanngren John, Lund
Vogel Benjamin, Lund
Vägverket VSÖ, Kalmar
Åkerman Bertil, Lund
Åstrand Folke, Bjärred

Penninggåvor

Lunds Kommuns Fastighets AB till boendeprojektet.
537 medlemmar har via mecenatkontot bidragit med 205 569 kronor.

Medverkande i årsboken:

ARTIKLAR:

Lars Andersson.

Medeltidsarkeolog. Fil dr på avhandlingen *Pilgrimsmärken och vallfart*. Enhetschef på Statens Historiska Museum i Stockholm.

Anders Andrén.

Medeltidsarkeolog. Fil dr på avhandlingen *Den urbana scenen*. Docent vid Arkeologiska institutionen i Lund.

Peter Carelli.

Medeltidsarkeolog. Doktorand. Tillförordnad universitetsadjunkt vid Arkeologiska institutionen i Lund.

David R M Gaimster.

Medeltidsforskare med inriktning på keramik. Dr. Assistant Keeper. The British Museum. Department of Medieval and Later Antiquities.

Mats Roslund.

Medeltidsarkeolog. Doktorand vid Arkeologiska institutionen i Lund.

Thomas Rydén.

Konstvetare. Doktorand i konsthistoria. Till 850-årsjubileet författare av boken *Domkyrkan i Lund*.

Lars Salminen.

Medeltidsarkeolog. Examensarbete om pärlor.

Jörn Staecker.

Medeltidsarkeolog. Dr phil. Arkeologiska institutionen i Lund.

Claes Wahlöö.

Medeltidsarkeolog. Stadsantikvarie i Lund. Kulturen.

BILDER:

Bengt Almgren sid: 19u, 24, 79, 82 och 91.

Hans Ekberg sid: 6, 156, 162, 163, 166, 168, 169, 171, 174, 175ö, 178, 180 och 181.

Lennart Hansson sid: 12, 19ö, 21, 33, 36, 47, 58, 63, 65, 74, 94, 97, 105u, 108, 120, 125, 127, 133, 142, 145u, 154, 172 och 175u.

Mats Roslund sid: 42u och 54.

Thomas Rydén sid: 98, 101, 103, 105ö, 113 och 114.

Lars Westrup sid: 26, 31, 34, 42ö, 86 och 145ö.

British Museum Photographs sid: 144.

